

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції “Флагмани освіти і науки України”

Психологія і суспільство

Індексується
Index Copernicus
(ICI World of Journals),
Google Scholar

Розміщений на платформі
“Наукова періодика
України”
Національної бібліотеки
України ім. В.І. Вернадського

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2019. — № 3–4 (77–78) Рік видання 20-й

Заснований у 2000 році

Виходить чотири рази на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15617–4089 ПР, видане 25 серпня 2009 року Міністерством юстиції України

ISSN: 2523-4099 (Online), 1810-2131 (Print)

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>

Передплатний індекс Укрпошти: 21985

Категорія “В” Переліку наукових фахових видань України

Вебсторінки журналу: pis.tneu.edu.ua (офіційна), psm2000.ucoz.ua (інформаційна)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
мислєдїяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія**

економічного життя

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі психологічних наук (Наказ МОН № 693 від 10 травня 2017 року)

Засновник та видавець:

Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 3 від 30 жовтня 2019 року)

Співвидавці:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Факультет психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Редакційна колегія:

Голова редакційної ради: **Андрій Крисоватий** (д. е. н., проф., Тернопільський національний економічний університет)
Головний редактор: **Анатолій В. Фурман** (д. психол. н., проф., Тернопільський національний економічний університет)
Заступники головного редактора: **Сергій Болтвінець** (д. психол. н., проф., Українська асоціація гіпнозу),

Оксана Фурман (д. психол. н., проф., Тернопільський національний економічний університет)

Відповідальний за випуск: **Юрій Москаль** (Тернопільський національний економічний університет)

Англомовні редактори: **Ірина Левандовська, Мар'яна Липка** (Тернопільський національний економічний університет)

Зіновія Карпенко (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),
Юрій Максименко (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Віктор Москалець (д. психол. н., проф., Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),
Петро М'ясоїд (к. психол. н., доц., Полтавська спеціалізована школа-інтернат №2),
Віталій Панок (д. психол. н., проф., Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи НАПН України),
Олексій Полунін (д. психол. н., проф., Київський національний торговельно-економічний університет),
Мирослав Савчин (д. психол. н., проф., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка),
Ольга Саннікова (д. психол. н., проф., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Віталій Татенко (д. психол. н., проф., Інститут соціальної та політичної психології НАПН України),
Михайло Томчук (д. психол. н., проф., Вінницька академія неперервної освіти),
Анатолій А. Фурман (д. психол. н., доц., Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Сергій Шандрук (д. психол. н., проф., Тернопільський національний економічний університет),
Наталія Шевченко (д. психол. н., проф., Запорізький національний університет),
Тетяна Щербан (д. психол. н., проф., Мукачівський державний університет),
Тамара Яценко (д. психол. н., проф., Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького),
В'єра Бачова (д. психол. н., проф., Інститут експериментальної психології АН Словачкої Республіки),
Марина Гусельцева (д. психол. н., проф., Психологічний інститут РАО, Російська Федерація),
Райнер Клуве (д. психол. н., проф., Гамбурзький університет, Федеративна Республіка Німеччина),
Ігор Раку (д. психол. н., проф., Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге, Республіка Молдова),
Роман Трач (д. психол. н., проф., Американська психологічна асоціація, Сполучені Штати Америки)

Редакційна рада: **Іван Данилюк, Микола Слюсаревський** (заступники голови), **Віль Бакіров, Юрій Кузнецов, Ігор Пасічник, Віктор Рибаченко, Олексій Чебикін, Юрій Яковенко**

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 5а,
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 + (вн.) 10-356
електронна поштова скринька: a.furman@tneu.edu.ua

Онлайн версія номера: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03>

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ – ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23 березня 2009 року
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ – ВПЦ “ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ТНЕУ” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2)

Здано до набору 30.10.19. Підписано до друку 16.12.19. Формат 84x108¹/₁₆. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 19,7. Обл.-вид. арк. 20,0. Наклад 600 пр. Зам. № P004-19/3.

Ціна за передплатою Укрпошти 154 грн 15 к.

ЗМІСТ

Методологія як сфера мислєдїяльностї	5	<i>Анатолїй В. Фурман</i> Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології
Теорія та історія психології	38	<i>Петро М'ясоїд</i> Принцип історизму і мислення у психології
	73	<i>Олег Хайрулін</i> Ігровий імператив сучасної війни
	95	<i>Тетяна Чолач, Надія Джугла</i> Етнопсихологічні витоки українського характеру в концепції Олександра Кульчицького
Прикладна психологія	106	<i>Тамара Яценко, Світлана Манжара</i> Жертвопринесення у його архаїчній сутності
Емпірична психологія	118	<i>Анатолїй А. Фурман</i> Інтенційність як сутнісна ознака смісложиттєвого буття особистості
	138	<i>Андрій Гіряк</i> Психологічна діагностика міжособистісної взаємодії засобами соціометричного опитування
Критика та бібліографія	148	<i>Анатолїй В. Фурман, Анатолїй Довгань</i> Оновлена світоглядна мапа буття, осмисленого в суспільному та особистісному вимірах
	157	<i>Показчик статей, надрукованих у журналі в 2019 році</i>

TABLE OF CONTENT

Methodology as a sphere of thought activity	5	<i>Anatoliy V. Furman</i> Methodological substantiation of the theoretical psychology subject field
Theory and history of psychology	38	<i>Petro Myasoid</i> Principle of historicism and thinking in psychology
	73	<i>Oleh Khairulin</i> Game imperative of modern warfare
	95	<i>Tetiana Honcharuk (Cholach), Nadiya Dzhuhla</i> Ethnopsychological dimensions of Ukrainian character in the Olexandr Kulchytsky's concept
Applied psychology	106	<i>Tamara Yatsenko, Svitlana Manzhara</i> Sacrifice in its archaic essence
Empirical psychology	118	<i>Anatolii A. Furman</i> Intentionality as an essential feature of the personality's meaning-life existence
	138	<i>Andriy Hirniak</i> Psychological diagnostics of interpersonal interaction by means of sociometric survey
Criticism and bibliography	148	<i>Anatoliy V. Furman, Anatoliy Dovhan</i> An updated outlook map of being, understood in social and personal dimensions
	157	<i>Index of articles published in the magazine in 2019</i>

Анатолїй В. ФУРМАН

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Anatoliy V. Furman

METHODOLOGICAL SUBSTANTIATION OF THE THEORETICAL PSYCHOLOGY SUBJECT FIELD

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>

УДК: 167/168 : 159.901

Постановка методологічної проблеми. У доволї скромному перелїку дослідницьких здобутків у царинї теоретичної психології, де майже два десятилїття найфундаментальнїшим залишається виданий під аналогічною назвою відомий навчальний посібник А.В. Петровського та М.Г. Ярошевського 2001 року [16], майже нездоланною проблемною зоною-загатою залишається складнїсть розмежування предметних полїв психології загальної і теоретичної. Рїч у тїм, що традиційно основним завданням загальної психології було і є не тїльки вивчення найзагальнїших закономірностей перебігу психїчних явищ та розкриття обсягу і змісту психологічних понять, що їх описують та пояснюють, а й розробка базових принципів психології і методів психологічних досліджень. Іншими словами, предмет загальної психології охоплює відповідї принаймнї на чотири питання:

– якими принципами і похідними від них вимогами має керуватися дослідник, здійснюючи обґрунтоване психологічне пізнання?

– які науковї поняття (терміни, тезаурус) він повинен використовувати, щоб це пізнання було об'єктивним, правильним?

– якими методами організації і здійснення психологічних досліджень він має послуговуватися, щоб отримане ним раціональне знання було максимально істинним?

– які встановлені ним та іншими дослідниками основні закономірності перебігу психїч-

них явищ виправдано заслуговують на увагу як у планї їх дотримання чи інтелектуального практикування, так і в аспекті використання їх як епістемного базису подальших досліджень?

Воднораз очевидно, що й теоретичну психологію глибоко цікавлять і психологічне пізнання (зокрема його цілі, зміст, структура, формоутворення, особливості реального сповнення, продуктивнїсть тощо), і принципи, підходи та методи здійснення такого виду пізнання, і понятійний арсенал семантичних засобів опису, пояснення та моделювання так чи інакше упредметнених у дослідницькій думцї психїчних феноменів, і закони та закономірності (бодай тенденційні та імовірнісні) як об'єктивні, більш чи менш стїйкі, суттєві зв'язки між процесами або явищами тваринної чи людської психїки. Отож в обох випадках обстоюється відоме *методологічне настановлення*: тїльки абстрагуючись від конкретики окремих прикладних досліджень, з'являється можливїсть виявити й сформулювати найзагальнїші ідеї, концепти, принципи, закономірності, поняття, світоглядні уявлення чи навіть онтологічні картини. Ось чому часто науковцї (звісно, що цілком не виправдано) прирівнюють чи взагалї ототожнюють загальну психологію із теоретичною психологією.

Тому, відштовхуючись від окресленої суперечливої ситуації, **метою цього дослідження** є не лише чїтке відмежування предметного поля теоретичної психології від аналогічного,

але сутнісно відмінного, поля загальної психології, а ще й *обґрунтування розширеного витлумачення предмета* першої як метадисциплінарної форми побудови раціогуманітарного знання.

Досягнення цієї мети, котра логічно диференціюється на низку завдань, пов'язаних із відповіддю на актуальні проблемні питання трансформації предмета сучасної теоретичної психології, стало можливим завдяки застосуванню новітнього, багатопараметричного за принципами та закономірностями і складно-організованого за технологією здійснення, методологічного інструментарію – *циклічно-вчинкового підходу* (див. далі, а також [12; 26; 29; 37; 41; 43]).

Виклад основного матеріалу дослідження

МЕТОДОЛОГЕМИ КОНСТРУЮВАННЯ ПРЕДМЕТНИХ ПОЛІВ ЗАГАЛЬНОЇ І ТЕОРЕТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Насправді загальна і теоретична гілки психології істотно відрізняються як за *методологемами* формування власних предметних полів, так і за рівнем внутрішньої організованості та структурно-функціональною архітектонікою раціоналізованого психологічного знання.

У першому аналітичному розрізі предметом вивчення загальної психології, як відомо, є пізнавальна і практична (ігрова, трудова та ін.) діяльність людини як суб'єкта життєактивності, загальні закономірності перебігу психічних явищ, психічна саморегуляція індивіда як особистості, домінуючі спонуки (потяги, бажання, прагнення, мотиви тощо) поведінки і діяльності особи, її здібності, свідомість, темперамент, характер. При цьому традиційно ці процеси (когнітивні, мотиваційні, емоційні, вольові, свідомісно-діяльні, самоактуалізаційні та ін.), психічні стани (установки, спрямування, настрої, емоції, почуття, переживання) і психічні властивості (здібності, темперамент, характер, свідомість і самосвідомість) становлять основні форми прояву (себто феноменологію) психіки, а відтак використовуються дослідниками і практиками як базові категорійні поняття цієї дисциплінарної сфери психологічної науки. Однак, на наше давнє переконання, заслуговує детальної розробки ще одна важлива форма внутрішньої активності людини – *психічна тенденція*, якій свого часу великого значення надавав С.Л. Рубінштейн, визначаючи її як прагнення-спряму-

вання особистості здійснювати той чи інший життєвий вибір, стиль, спосіб і змістове наповнення її власного повсякдення. Зокрема в “Основах загальної психології” (1946) він пише: “...Стаючи особистісно важливим для індивіда, суспільно значуще породжує в ньому динамічні тенденції більше чи менше значної сили, котрими психологія не має права нехтувати. Не врахувавши їх, неможливо адекватно відобразити дійсну мотивацію людської поведінки, зрозуміти її істинну природу” [22, с. 440]. І далі, співвідносячи установку (в концептуальному осмисленні Д.Н. Узнадзе і його школи) із тенденціями-пориваннями різної дієвої сили (від неусувного потягу до палкої усвідомлюваної жаги виконати обов'язок), зауважує, що “Проблема *спрямованості* – це насамперед питання про *динамічні тенденції*, які в ролі мотивів визначають людську діяльність, самі, зі свого боку, визначаючись її цілями і завданнями”; ось чому “спрямованість особистості виявляється у багатоманітних, усе більш розширювальних й узагальнювальних тенденціях, котрі слугують джерелом різномайтоті і багатосторонньої діяльності”, у процесі якої, “мотиви, із яких вона джерелить, перебудовуються і збагачуються все новим змістом” [Там само, с. 519, 521–522].

Отож мовиться не про відомий із гештальт-психології феномен домінуючої тенденції (О. Зельц та О. Кюльпе) як окремішній психічний стан особи, котрий визначає спрямованість і вибірковість її мислення залежно від поставленої задачі, а про той актуалізований психодуховний потенціал (водночас і ресурс) переддіяльного, точніше – ситуаційно й мотиваційно підготовленого, вчинення, який спричиняє інтенційоване, свідомісно просякнуте прагнення особистості бути присутньою у всеможливих координатах її полімодального життєреалізування. У формі психологічного канону (В.А. Роменець, І.П. Маноха [19, с. 899–900], А.В. Фурман [32]) психічна тенденція – це дієва динамічна сила виконання обов'язку і власного покликання у ситуації, коли в особи суспільно важливе або сакральне велике стає й особистісно значущим, уможливаючи її героїчні вчинки, істинну відповідальність, натхненний подвиг-діяння, часто неосягну розумом та досвідом відвагу персоналізованого людського духу. Водночас психічні тенденції, формоорганізуючись у напруженому силовому полі спрямованості особи, охоплюють не тільки висхідний пункт потягів і поривань, а й результуючі вектори упред-

метнено вмотивованої суб'єктної активності-діяння, що оприявнюються як її окультурені бажання-прагнення до одних смислових локацій та зідеалізованих цінностей і як інтуїтивне чи напівусвідомлене відторгнення й навіть внутрішнє неприйняття інших. У будь-якому разі ці тенденції є усталеними персонологічними характеристиками (схемами, установками, орієнтирами, ідеалами), які у тому чи іншому вигляді наявні на всіх етапах онтогенезу особистості й на супутніх, хоча й не тотожних, до них етапах розвиткового функціонування самосвідомості.

Очевидно, що феноменологія тенденцій як динамічних спонукальних сил і як психоенергетичних джерел особистісного розвитку людини вкрай різноманітна та інтерферована ("затуманена") іншими психічними формами-утвореннями (насамперед психічними процесами, станами, властивостями). Тому до її емпіричного підтвердження можливі різні як методологічні підходи, так і методичні способи пояснення-інтерпретації. У нашому дослідницькому досвіді серед основоположних нами (спільно із Г.С. Гірняк та А.Н. Гірняком) у контексті психодидактичного проектування і використання навчальних комплексів для студентів ЗВО [27] емпірично вивчені такі параметричні *опозиції психічної тенденційності*: адаптованість – дезадаптованість, просоціальна націленість – асоціальна скерованість, самоповага – самозневага, самовизначення – уникнення вибору, конструктивне самоутворення – деструктивний саморозвиток, внутрішня актуалізація – особиста пасивність, самореалізація – деградація, психодуховне зростання – особистісний занепад.

У другому аналітико-рефлексивному висвітленні, тобто у ситуації постановня теоретичної психології як дисциплінарно організованої метасистеми раціональних знань, маємо справу із сутнісно відмінним предметним полем. Якщо загальна психологія послуговується *теоретико-емпіричним рівнем і способом* вивчення генези, функціонування та перетворення чи зникнення різноманітних психічних явищ (головно процесів, станів, властивостей, тенденцій), відіграє роль об'єднувальної та узагальнювальної академічної дисципліни, в котру входять також коротка історія розвитку психологічної думки і пропедевтика психологічного пізнання як окремої дослідницької діяльності, то теоретична психологія виходить на якісно інший простір абстрактних розмірковувань – на рівень *метатеоретизу-*

вання, а відтак і так званої *вторинної рефлексії або саморефлексії* своїх цілісних епістемних (знанневих) напрацювань. Іншими словами, предметне осереддя загальної психології визначається багатоманіттям психологічної феноменології (себто розуміннево досягнутих через пояснювальний формат психологічної науки психічних явищ), яка теоретично (й суто концептуально) осмислюється та інтерпретується й емпірично перевіряється на об'єктивну наявність, на верифікацію (істинність) гіпотез, законів та особливостей розвитку і функціонування цього класу феноменів. Натомість *предметний горизонт теоретичної психології становить аналіз, вивчення і реконструювання самого систематизованого психологічного знання*, що організоване у таких відносно зрілих методологічних формах, як теорія, теоретична гіпотеза, модель чи концепція, парадигма, теоретична система чи науковий напрям у психології. Саме вони підлягають *метаупредметненню*, причому здебільшого на нових методологічних засадах. І ця ґрунтовна *саморефлексія* психологічної науки, здійснювана у "вершинних", абстрактно безкраїх обряях метатеоретизування, конче потрібна і цілком виправдана для її сталого культурно-історичного розвитку саме як науки людинознавчої. Сутнісно теоретична психологія покликана переглядати всеможливі здобутки наукової психології, детально вивчати їх засновки, концепти, поняття і закономірності, встановлювати межі їх істинності і хибності, виявляти доцільність чи не виправданість уведення нових визначень та інтерпретацій (понять, неологізмів, аргументацій), урешті-решт уможливлювати виявлення, вибір і (за умов відсутності) створення методів, способів і засобів оптимізації епістемної картини так чи інакше раціонально витлумаченого фрагмента психічної реальності (насамперед архетипних і тонких душевних умістовлень та безмежжя психодуховної феноменології усупільненої людини).

Яскравими прикладами-творами метатеоретичного позиціонування-аналізу є *теорія соціального устрою вільного народу* відомого австрійського економіста-психолога Фрідріха Гаєка (1899–1992) [50], філософська *концепція теоретичної психології* сучасного американського мислителя Томаса Тео [51]. Зокрема перший упродовж сорока років, починаючи із 1952, поєднував епістемологію та індивідуалізм у річищі ліберальної філософії, де своєрідним ключем до розуміння можливостей

та обмежень індивідів у просторі суспільного життя є соціальний (і вужче – політичний) *порядок* як засадничий принцип організації людського знання, дотримання вимог котрого сьогодні збагачує як економічну і соціальну теорію, так і теоретичну психологію (скажімо, евристичними тут видаються концепти “відчуття порядку” (The Sensory Order’s), “міраж соціальної справедливості” та ін.). Другий висвітлює фундаментальні філософські проблеми теоретичної психології як наукової дисципліни і професійної дослідницької діяльності та пропонує їх можливі розв’язки шляхом взаємоповнення традиційних ракурсів філософського розмірковування – онтологічного, епістемологічного, етичного та естетичного. У підсумку він доходить двох найважливіших висновків: для того щоб покращити психологію як академічну дисципліну і як спосіб людського практикування, потрібно відновити розділ методологічно компетентного психологічного аналізу, що уможлиблює погляд дослідника чи практика за межі його індивідуальної спроможності чи і навіть його власного досвіду; лише конструктивно задіяння продуктивних розв’язків указаних філософських проблем дасть змогу психології уникнути її звичних підводних каменів і продовжити бути силою, що здатна чинити опір усьому тому, що обмежує дію добра.

Стосовно метатеоретичних систем, скажімо, таких знаних українських дослідниць, як З.С. Карпенко та О.Є. Фурман, зауважимо головне: за четвертинним критерієм повнота висвітлення надскладного – різноманітного, мінливого, рекурсивного – предмета пізнання (ціннісно-сміслової сфери особистості та інноваційно-психологічного клімату організацій відповідно), тобто за його буттєвою вичерпністю, ідеалізованою багатопараметричністю цілісного функціонування, феноменальною вираженістю, і за архетипно-взірцевою програмою вчинкової подієвості, вони не лише психозмістовно й результативно перевершують згадані дослідження Ф. Гаєка і Т. Тео, а й слугують для інших науковців своєрідним філософсько-психологічним каноном компетентного гуманітарного пізнання (див. далі).

ЗНЯТТЯ І КОНФІГУРУВАННЯ ЯК ЛОГІКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОЦЕДУРИ САМОРЕФЛЕКСІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Фактично на це сутнісне ядро предметного поля теоретичної психології вказують А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський, які пишуть, що

предметом цієї інтегральної академічної дисципліни “є *саморефлексія психологічної науки*, яка виявляє і досліджує її категорійний лад (протопсихологічні, базисні, метапсихологічні категорії), пояснювальні принципи (детермінізму, системності, розвитку), ключові проблеми, що виникають на історичному шляху розвитку психології (психофізична, психофізіологічна, психогностична та ін.), а також саме психологічне пізнання як особливий вид діяльності” [16, с. 5]. Очевидно, що така саморефлексія завжди загострюється у кризові періоди розвитку науки, а змістово-структурний обшир теоретичної психології – це не стільки його максимізація, скільки мінімізація та оптимізація. Так, згадані автори, відштовхуючись від цілком правильної висхідної тези, на наш погляд, формулюють хибне узагальнення: “Теоретична психологія, зауважують вони, не дорівнює сумі психологічних теорій. Подібно до будь-якого цілого, вона являє собою дещо більше, ніж зібрання утворювальних її частин. Різні теорії і концепції у її складі ведуть діалог між собою, відображаються одна в одній, відкривають у собі те загальне й особливе, що споріднює чи роз’єднує їх. Таким чином перед нами – місце “зустрічі” цих теорій” [Там само, с. 7].

Основна хиба цього твердження, крім невдалого словосполучення “являє собою дещо більше”, полягає в тому, що в даному випадку метафора теоретичної психології як “місця зустрічі теорій” не просто затуманює набагато складнішу реальність упредметненої епістемної буттєвості цієї інтегральної наукової дисципліни, а вводить в оману, підмінюючи дійсну діалектику зняття (в розумінні Г.В. Ф. Гегеля) змісту предметних теорій і концепцій еkleктикою їх взаємоповнення, що немов би й становить сукупний знаннєвий формат теоретичної психології. Річ у тім, що насправді має місце ущільнення та мінімізація самовідрефлексованого теоретичного змісту, які за найкращих умов здійснення такого реконструктивного відрефлексування досягають *епістемного оптимуму*, коли найвища абстрагованість та узагальненість сутнісно важливих для науки і культури знань оформляється в найменшому за обсягом науковому тексті, причому здебільшого у різних системах кодування інформації (семіотичній, графічній, символічній, ілюстративній). Інакше кажучи, має місце зняття, себто одночасне знищення і збереження, всього змістового матеріалу, напрацьованого у рамках предметно центрованих (щонайперше на вив-

ченні психічних процесів, станів, властивостей, тенденцій) теорій. Тому зняття у серцевинному аспекті поступу психологічного знання із механізму і засобу пояснення його закономірностей та особливостей розвитку перетворюється на *логіко-методологічну процедуру* подолання, примирення й згармонювання суперечностей існуючих теоретичних уявлень, інтерпретацій, позицій й одночасне їх відтворення на вищому щаблі розвиткового функціонування знаннєвої системи. А це означає, що розвінчання і навіть заперечення усталених чи новоявлених теоретизмів у психології супроводжується збереженням у реорганізованому сутнісному, й відтак мінімізованому, вигляді їх змісту на якісному іншому горизонті свідомісного бачення психодуховного у всеможливих формах його оприявлення – *метарівні* психологічного пізнання.

До прикладу зауважимо, що близькою до зняття, хоча й, звісно, нетотожною, є логіко-методологічна процедура та особлива мисленнєва техніка *конфігурування* – систематизації різнопредметних знань, тобто поєднання різних теоретичних уявлень про один і той же об'єкт дослідження, принципи і правила якого були запропоновані у Московському методологічному гуртку (керівник Г.П. Щедровицький) у зв'язку із розробкою комплексних, міждисциплінарних проблем у різних сферах людської діяльності та з узагальненням адекватного розв'язку проблеми поліпредметного синтезу знань (див. [46; 48]). Як відомо, конфігурування передбачає побудову спеціальної структурної організованості – *моделі-конфігуратора*, з допомогою якого метапредметне знання знімається у єдиному – узагальнювальному, інтегральному, синтетичному – теоретичному уявленні деякого складного, надсистемного об'єкта. Отож, конфігуратор як особливий клас моделей, що вперше обґрунтований В.О. Лефевром, – це ідеальне зображення цілісної структури об'єкта, котрий мисленнєво проектується на декілька екранів, що пов'язані між собою в логічно оптимальний спосіб й уможливають співвіднесення різних ідеальних картин-проекцій, обходячи сам реальний об'єкт. Такий методологічний крок дає змогу дослідникові, з одного боку, пояснити й обґрунтувати наявне знання, вказуючи проекціями яких сторін чи аспектів об'єкта воно є, з іншого – модельно оформити його як метасистемне, панорамно розгорнуте. В останньому випадку таке *метазнання* отримується з допомогою задіяння новітньої методологічної

оптики постнекласичного ідеалу раціональності (М.С. Гусельцева [5; 6]), де поліпредметне бачення одного об'єкта уможливується завдяки вактуальненню як окремих полів рефлексії кожного із виокремлених предметів вивчення, так і підсумкового *поля мета-рефлексії* усієї багাপредметної архітекτονіки цього об'єкта.

Для нас важливо окремо вказати на ще один істотний момент. Щойно окреслена мислєдїяльнїсна робота, у якому б процедурному ритмі вона не здійснювалася над всеможливим психологічним змістом-матеріалом теорій, академічних дисциплін або концепцій – чи то зняття-реконструктивізації, чи то конфігурування, – усе ж по суті вона є *методологічною*, адже вимагає особливої надпредметної організації мислення, перебіг котрого може розгортатися (здебільшого почергово) в чотирьох напрямках: а) від наявних знань і теоретичних схем чи моделей до конфігуратора для виявлення складної структурної побудови об'єкта; б) від новостворюваного конфігуратора до синтезованих знань і теоретичних кластерів їх обґрунтування та інтерпретацій саме як свідомісних проєкцій, отриманих у певному ракурсі розгляду проблемного об'єкта; в) від отриманого синтезу знань, що далі уможливує побудову або методологічної план-карти дослідження (Г.П. Щедровицький [46; с. 660–666]), або парадигмально-дослідницької карти (А.В. Фурман [35; 36]), до перетворення конфігуратора на базову теоретичну модель як засадничий чинник становлення нової наукової дисципліни; г) і в деяких одиничних випадках – до виключення його із структури теорії через надмірну складність, неможливість емпіричного підтвердження чи прикладного використання.

Певний учинковий канон ефективного застосування *логіко-методологічної процедури конфігурування* і побудови на цій основі методологічної план-карти дослідження такого надскладного об'єкта, як інноваційно-психологічний клімат загальноосвітнього закладу та його низки параметрично рубрикованих упредметнень демонструє у рамках предметного поля теоретичної психології О.Є. Фурман (Гуменюк) [42–45]. Зокрема у результаті конфігурування дослідницею, з одного боку, чітко розмежовані чотири предмети вивчення (психологічний вплив, полімотивація, освітнє спілкування, позитивно-гармонійна Я-концепція) й логічно узгоджене співвідношення їх складових і параметрів, з іншого – отримані синтетичні знання метатеоретичного рівня іде-

альної буттєвості, що, будучи зведені у єдине складноструктуроване епістемне мереживо, уможливили побудову багатосторонньої психологічної картини життя інноваційно-психологічного клімату як масштабного об'єкта вивчення. Саме на циклічно довершеному процедурному фундаменті конфігурування (синтезу різних знань про об'єкт і зведення їх у єдине метасистемне знання) авторкою створена оригінальна методологічна планкарта, що мисленнєво розчленовує досліджуваний об'єкт на низку предметів, гармонізує співвідношення їх складових параметрів і програмує послідовність їх аналітичного розгляду.

Ще одним не менш переконливим аргументом вдало здійсненого зняття-конфігурування у високому саморефлексивному злеті абстрактно-синтетичної діяльності у рамках актуальної проблематики теоретичної психології є розробка З.С. Карпенко *аксіологічної теорії особистості*, здійснювана упродовж останніх тридцяти років на передньому краї постнекласичних парадигмальних досліджень у напрямку багатоаспектного висвітлення *аксіологічного персоногенезу* [8-10]. Інваріантний набір конфігураторів у досвіді метатеоретизування відомої дослідниці становлять ті авторські моделі, що зреалізують вимоги принципу інтегральної суб'єктності (передусім її спектрально-порівневого функціонування як відносного суб'єкта, моно-, полі-, мета- й абсолютного суб'єкта), який процесно та результативно уможливив здійснення аксіологічної реінтерпретації культурно зорієнтованих, психодинамічних, феноменологічних та психотерапевтичних аспектів-проекцій імовірного свідомісного уявлення ціннісно-сміслового онтогенезу. В цьому ракурсі побудовані та описані теоретичні моделі: а) структурної організації ціннісно-сміслової свідомості, б) онтологічних координат-вимірів становлення людини як інтегрального суб'єкта, в) співвідношення суб'єктно-диспозиційних утворень і рис-факторів так званої "великої п'ятірки" (нейротизм, екстраверсія, доброзичливість, відкритість досвіду, свідомість), г) взаємозалежності рівнів суб'єктності, обсягу самоідентифікації і спектрального потоку свідомості особистості, д) ціннісно-життєвого змісту процесів переживання залежно від актуалізованого рівня суб'єктності, е) картографії інтегральної суб'єктності, що упрозорює набір вірогідних траєкторій особистісного становлення людини та ін. Для нас очевидно, що всі ці новаційні теоретичні організованості отримані Зіновією Сте-

панівною завдяки задіянню різних інтелектуальних засобів та інструментів власної компетентної мислєдіяльності: 1) ґрунтовної – первинної і вторинної – критичної рефлексії всього здобутого в теорії та історії психології наукового матеріалу в авторському метасистемному упредметненні; 2) аксіопсихологічних моделюваннях і конструюваннях як логіко-методологічних процедур стратегічно та інструментально продуктивного вивчення ціннісно-сміслової феноменології людського буття у світі; 3) методологічного синтезу-конфігурування різнопредметного психологічного знання завдяки виконанню умов принципу інтегральної суб'єктності й навколо цільового метатеоретичного осереддя авторської дослідницької програми – з'ясування джерел, вимірів (координат), детермінант, закономірностей, ресурсів, механізмів, траєкторій, стадій, криз й інших характеристик та особливостей аксіологічного персоногенезу; 4) професійно досконалого методологування, котре уможливило "щедрий урожай" добротного засіяного авторськими знахідками-узагальненнями підсумкового поля конструктивної рефлексії розлогого за масштабами охопту напрямів, теорій і концепцій й одночасно ємного за концентрацією ідей, концептів, моделей, методологем та концентрацій аксіопсихологічного змісту.

У будь-якому разі, як логічно слідує із двох щойно наведених персоніфікованих аргументацій, зняття і конфігурування різнопредметних і міждисциплінарних психологічних знань, взаємопересікаючись за завданнями і функціями, – це *потужні полірефлексивні мислєдіяльні процедури*, що можуть бути компетентно зреалізовані тільки за умов актуалізаційного уприсутнення зрілого методологічного мислення дослідника. Вони аж ніяк не приводять до еkleктичного нагромодження знань, не домагаються ілюзорно омріяного обов'язкового емпіричного підтвердження теоретичних уявлень, а навпаки, прискіпливо відфільтровують й ущільнюють на високому щаблі абстрагованості та узагальненості найважливіші теоретичні (насправді – метатеоретичні) здобутки сучасної психології, накопичені нею за всю історію свого розвитку. На жаль, відсутність належної саморефлексії психологічної науки сьогодні, крім вищезазначеного, оголює ще принаймні дві проблеми: а) першопочаткові начерки постановки теоретичної психології – це одне із головних свідчень допарадигмальної стадії розвитку всієї сфери психології як гуманітарної науки, котра переважно працює

з імовірнісним і так званим практичним (досвідним) знанням, що переповнене гіпотетичними узагальненнями, суб'єктивними уподобаннями і численними артефактами та емпіричними імітаціями; і навіть виокремлення та розробка окремими науковцями психологічних парадигм виявляє їх методологічну меншовартість, тому насправді, якщо логічно адекватно вживати терміни, маємо переважно *псевдопарадигмальний* ступінь розвитку сучасної наукової психології; б) очевидна нагальність створення теоретичної психології, що рефлексивно розпросторюється на чверть століття – це водночас неможливість її розробки на належному рівні компетентного метатеоретизування через відсутність фахівців-дослідників із *філософського методологування*, з одного боку, й адекватній цьому рівню методологічній оптиці постнекласичного ідеалу раціональності; тим більше, що зведення храму теоретичної психології не становить відбір спектру найвпливовіших у соціокультурному сенсі теорій, напрямів і концепцій і не зводиться до їх самодостатнього багатоголосся на ті чи інші уявлення, погляди, переконання; та й еkleктика розумінневих картин як природи та феноменології психічного, так і сутності та особливостей психодуховного як визначального пласта людського буття, не розв'язує проблеми метатеоретичного синтезу знань.

ПРОГРІХИ І ВАДИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТА ТЕОРЕТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Повертаючись до визначення предмета теоретичної психології, що обґрунтований А.В. Петровським і М.Г. Ярошевським, зазначимо, як його переваги, так і недоліки. У першому аспекті здобутком цих відомих науковців є те, що вони чітко вказали на сутнісні межі предметного поля цієї новопосталої інтегральної дисципліни, що параметрично пов'язані із саморефлексією психологічної науки й відтак із метатеоретизуванням, котре здійснюється над її багатоаспектним предметним змістовленням як матеріалом для зняття, конфігурування і реконструкції наявного психологічного знання. Крім того, вони логічно точно визначили основні сегменти зазначеного предметного поля, а саме категорійний лад, пояснювальні принципи, ключові проблеми і психологічне пізнання як особливий вид діяльності.

До недоліків методологічної концепції визначення предмета теоретичної психології, за-

пропонованої А.В. Петровським і М.Г. Ярошевським, як слідує із її критичного рефлексивного аналізу, є підстави віднести два найважливіших.

По-перше, у цій концепції не розглядається пропедевтика професійної теоретичної діяльності в науках про людину і суспільство, а головне не висвітлюються фундаментальні питання розвитку та функціонування теорії у її поліаспектній, багатопараметричній мозаїці (історієгенезу, онтології, структурі, функціях, інтертеоретичних і субтеоретичних відношеннях, типологізації, суперництві і боротьбі з іншими теоріями, процедурах вибору та у визначенні істинності тощо) як універсальної форми філософського і наукового пізнання й засадничої методологічної форми організації знання, тобто основної епістемної сфери-конструкції довершеної системної побудови, причому як об'єктивованої в текстах, так і актуалізованої у живильному інтелектуальному дискурсі. На жаль, згадані автори розуміють теорію класично – як базову форму організації розвиткового раціонального знання переважно у статичній її змісту, структури, функцій та інших параметрів, що й уможливають виявлення основних законів і закономірностей досліджуваних психічних явищ. І тому для них само собою очевидно, що розглядати теорію чи теоретичне як таке у якомусь іншому парадигмальному ракурсі (скажімо, у постнекласичному чи у постмодерністському їх буттєвих вимірах) немає сенсу, адже це перебуває за межею їхньої методологічної свідомості. Натомість сьогодні ситуація у світі науки і культури сутнісно інша: дослідник будь-якого амплуа зіштовхується із проблемами складності, різноманітності, мінливості та відкритої відносності (передусім щодо об'єктивності та істинності) здобутого ними та іншими знання, що спричиняє неунікне вакуальнення й усе більше домінування постнекласичного типу раціональності, тоді як некласичні і щонайперше класичні дослідницькі стратегії та процедури відходять на периферію особистісних уподобань науковців. Як доведено ґрунтовними працями М.С. Гусельцевої [6], еволюція психологічного знання здійснюється в контексті і залежно від зміни типів (ідеалів) раціональності, що сутнісно схарактеризована нею з допомогою такого новітнього інструменту пізнання, як *методологічна оптика*. Остання постає важливим посередником між дослідником і пізнаваною реальністю як інтелектуальне знаряддя, що дає змогу йому

комбінувати, інтегрувати і конструювати різні дослідницькі стратегії у ситуації динамічності, складності й непередбачуваної мінливості сучасної наукової творчості. Тому домінуючими стають методологами лібералізму і плюралізму, канони змішаних траєкторій руху-поступу рефлексивних розмірковувань, імпровізацій та поєднання жанрів і гри науковими стилями. При цьому змішані методи і методології становлять окремих випадок поліпарадигмальності як важливого принципу постнекласичної науки, що позбавляє класичну спадщину непопушності авторитетів і догматичного ореолу, вивільняє психологічну думку від обмежень власного розвитку як у напрямку урізноманітнення психологічних упредметнень і засобів їх пізнання, так і в ракурсі виявлення нових метатеоретичних горизонтів більш-менш адекватної інтерпретації найскладніших психодуховних даностей (свідомість, мислення, свобода, творчість, толерантність та ін.). Своєрідним підсумком сказаного є нещодавно проведене нами методологічне дослідження, що аргументує істотне (перш за все структурно-функціональне) ускладнення не тільки теорії як найдосконалішої форми системного знання, а й методологічної оптики виокремлення та обґрунтування її епістемної організованості як синтетичного (скажімо, поліпарадигмального чи міждисциплінарного) погляду на світ і на людину в ньому і як особливої інтенційності та розширеного життєпотоків дослідницької свідомості мислителя чи науковця (див. [34; с. 4–15; 3; с. 827–837]). У будь-якому разі постановка теоретичної психології як нового академічного напрямку і синтетичної наукової дисципліни буде методологічно виправданим принаймні за двох умов: а) теорія розглядатиметься як винятково когнітивно складне епістемне утворення, модульно-мереживне визначення сутнісного наповнення якого охоплює чотири виміри або модули її розвиткового функціонування як інтегральної цілісності різнокомпонентних раціональних знань; б) вона обґрунтовуватиметься за циклічно-вчинковою логікою (методом, підходом) організації та оприявлення цієї формотворної впорядкованості знань постмодерного типу.

По-друге, в наборі складників предметного поля теоретичної психології, які підлягають саморефлексії з боку компетентних носіїв психологічного знання (професійні товариства психологів, наукові школи, окремі психологічно-дослідники), у витлумаченні А.В. Петровським і М.Г. Ярошевським [16] має місце певна

еклектика та явна нелогічність, що неадекватно відображає подієву архітектуру розгортання метатеоретичної діяльності у соціогуманітарних науках. Так, спочатку, після розділу 1 “Теоретична психологія – методологічна основа психологічної науки” (с. 4-11) висвітлюється проблематика категорійного ладу психології і презентується визначення та структура психосфери (розділ 2, с. 12-35), а через два розділи детально й розлого обґрунтовується багаторівнева категорійна система (частина II, розділи 5-13, с. 129-327), далі розглядається тріумвірат пояснювальних принципів (частина III, розділи 14-16, с. 328-435) і насамкінець у змістовленню та роз’ясненню підлягають психофізична, психофізіологічна і психогностична засадничі проблеми психології (частина IV, розділи 17-19, с. 436-491). Долучення до зазначеного трискладового поля сегмента “Психологічне пізнання як діяльність” (розділ 1, с. 36-103) є останнім у сформульованій названими авторами версії предмета теоретичної психології, хоча у змісті посібника цей сегмент належить до частини I, тобто структурно віднесений до початкового етапу з’ясування загальних методологічних основ психології.

Звісно, що схематично окреслена непослідовність й особиста упередженість у визначенні та схарактеризуванні вказаного предметного поля нового синтетичного напрямку розвитку сучасної психології свідомісно проблематизує ситуацію навколо вибору адекватного його завданням, складності та функціональної повноти методологічного інструментарію. Адже очевидно, що не тільки А.В. Петровський і М.Г. Ярошевський не відшукали такого дієвого інструменту, а й інші українські та зарубіжні дослідники. Тому наше **надзавдання** полягає в тому, щоб цим дослідженням виявити можливість і продемонструвати евристичність авторської методологічної версії визначення предмета теоретичної психології, що донині вислизував із під саморефлексивної оптики теоретичної діяльності провідних науковців-психологів.

На доповнення до сказаного яскравим прикладом тут є монографія В.Д. Баліна 2012 р., що має багатообіцяючу назву “Вступ до теоретичної психології” [2]. Розглядаючи теоретичну психологію як новий інтегральний напрям усистемнення раціогуманітарного знання, автор виділяє три його аспекти розвитку:

а) *методологію психологічного дослідження*, куди відносить категорійну сукупність; закони та їх класифікації; властивості, параметри й

інші особливості психологічних теорій, методологічні принципи психологічного студіювання за чотирирівневою схемою їх організації; етапи, системність, специфіка й особливості психологічного вивчення та інтерпретації його результатів;

б) *міждисциплінарний синтез знань про людину*, що охоплює основні проблеми, фактори, тенденції та можливі підходи до усунення проблем розвитку синтетичних знань у психології; інструменти, перспективи інтеграції та математизації психологічного знання; основні наукові школи Росії, їх ознаки, функції, типи і динаміка становлення;

в) *проблему психогенезу*, яка розглядається в логічному та історичному аспектах, у розкритті двох тенденцій відносно пояснення походження психіки, у встановленні статичної, динамічної та інших розвиткових законів генезу психічного цілого, у з'ясуванні можливостей інтерпретації фізіологічних даних у психологічних термінах, а також у висвітленні проблеми свідомості як наукової категорії і як суспільного явища, природи індивідуальної і суспільної свідомості, її моделювання та поетапної побудови картини світу.

Із першого погляду, здавалося б, що пропонує В.Д. Балінім концепція пролегоменів (попередніх міркувань) до теоретичної психології має методологічно виважене підґрунтя. Однак більш детальний її рефлексивний аналіз однозначно розчаровує з кількох причин:

1. За параметричним наповненням і за стилем викладу напрацьованого матеріалу розглядуване дослідження не становить монографії у загальновизнаному сенсі, тому що не містить чітко сформульованих мети і завдань, об'єкта і предмета, теоретичної основи і методологічних засад. Крім того, висновки до розділів відсутні, тоді як загальні висновки є ще одним вактуальним потребі розробки цього інтеграційного напрямку психологічних знань про людину і не відображають тих змістових конотацій (себто додаткових означень) і концептів (узмістовлених думок-уявлень, що характеризують поглиблене наповнення вживаних понять), що мали б належати автору як творцю наукової праці. До того ж, що недопустимо для монографії, у тексті роботи відсутні посилання на численні дефініції і визначення відомих у теоретичній та емпіричній психології термінів. Отож наведена література (153 найменування) не з'ясовує загальної ситуації того, у який спосіб вона використана автором – оглядово, аналітично, критично,

дидактично чи ще якимось по-іншому. Вочевидь у випадку із названою “монографією” Баліна маємо класичний компендіум (лат. *compendium* – скорочення), себто стислий виклад відомих основних положень психологічної науки як окремої дослідницької царини.

2. Автор аналізованої праці здійснює кардинальну методологічну помилку в розумінні неявно викладеного предметного поля теоретичної психології, що спричиняє низку похідних хибних кроків, які врешті-решт призводять до традиційної розробки методологічних основ або проблем наукової психології, що не мають безпосереднього стосунку до психології теоретичної. Річ у тім, що у засновок-базис останньої він кладе методологію психологічного дослідження (звісно, у єдності його теоретичної та емпіричної частин), яка, на його думку, “на сьогодні краще розроблена” і “врівноважує різні психологічні напрямки, робить їх порівнюваними, що полегшує завдання синтезу знань” [2, с. 8]. Іншими словами, цей науковець не розрізняє різноякісних сферних зорганізованостей психологічного пізнання і психологічного дослідження й усі ті наслідки, що логічно слідує із цього фундаментального розрізнення. Перше – психологічне пізнання, – як відомо, стосується філософських і суто методологічних питань того, як можливий розвиток самої психологічної науки у взаємодоповненні та єдності її проблем, принципів, підходів, категорій, форм, засобів та інструментів добування у її цілокупному змістовому лоні нового раціогуманітарного знання, а зовсім не ті психічні реалії (процеси, стани, властивості, тенденції), які становлять наріжний предмет цієї науки. Друге – дослідження вказаного типу – як присутнє, так і феноменологічно, пов'язане із вивченням психічних явищ-подій різних свідомісних ландшафтів (несвідоме, підсвідоме, свідомість, надсвідоме, самосвідомість) з допомогою методів і процедур теоретизування, експериментування і фахового практикування (психодіагностики, психоконсультування, психотерапії, психокорекції, психотренінгу тощо). Відтак у випадку з теоретичною психологією мовиться не про предметний простір загальної і численних прикладних гілок психології й, відповідно, про вивчення психодуховних даностей тваринного існування і людського життя та про добування знань у формі понять, категорій, принципів, законів, теорій і наукових фактів, а про зреалізування роботи-діяльності на предмет того, як і з до-

помогою яких дослідницьких стратегій та інтелектуальних засобів пізнавати ці надскладні рекурсивні даності.

3. Нерозуміння автором вищезазначеної наукової праці сутнісної відмінності між різними за предметними ділянками і дослідницькими процедурами методологічними стратегіями, а саме між саморефлексією психологічного пізнання як миследіяльності і рефлексивним вивченням психічних феноменів, блокувало можливість його виходу на метатеоретичний рівень власної пізнавальної творчості, якого тільки й вимагає теоретична психологія, зважаючи на її основні статусні процедури інтегрування багатопредметних психологічних знань – зняття і конфігурування (див. попередю). Яскравим прикладом цього відходу від предметного поля останньої є найобширніша друга частина “монографії”, присвячена міждисциплінарному синтезу знань про людину. Зауважуючи, що “методологія не здатна допомогти впорядкувати наявні знання, зібрати закони, принципи, категорії, теорії в одному вузлі...” [2, с. 87], В.Д. Балін спочатку виокремлює фактори унеобходження такого синтезу знань, потім здійснює аналітичний огляд 99 авторефератів дисертацій, захищених у Російській Федерації із 1996 по 2010 роки за спеціальностями психофізіологія (19.00.02), медична психологія (19.00.04) і корекційна психологія (19.00.10) за низкою якісних і кількісних критеріїв [Там само, с. 92–102]. На те, що цей емпіричний матеріал немає майже ніякого академічного відношення до теоретичної психології вказують як мета дослідження автора – “виявити засадничі тенденції розвитку трьох напрямків психології” (передусім дослідницьких методів і результатів їх застосування), так і отримані висновки: “найчастіше проводяться описові дослідження, й дуже рідко – експеримент у його класичному варіанті”; “вкрай погано визначаються основні поняття, іноді зовсім наявне інтуїтивне розуміння термінів”; “формулюється багато банальних, багатослівних і малозмістовних гіпотез”; “нечітко викладається зміст рубрики “предмет – об’єкт – назва дисертації”, або й узагалі вони дублюються”; “сучасні дослідники погано знають авторів минулих років, тому психічні явища “перевідаються”, працює ефект “ходіння колом”, коли теоретичне психологічне знання не нарощується”; “дуже часто описуються фізіологічні і медичні факти без їх психологічної інтерпретації”; водночас “наводяться багаточисельні й розлогі висновки, що є ознакою

недоінтерпретації отриманого матеріалу”, хоча тематика дисертацій загалом відповідає проблемам, що виникають у суспільстві. Окрім того, пропонувані цитованим ученим інструменти інтеграції психологічного знання – категорія, закон, інваріант – належать до тих базових форм організації раціонального епістемного матеріалу, що переважно застосовуються у предметно центрованих концепціях і теоріях й самодостатньо не визначають того, чи зумів дослідник, по-перше, використати їх уповні компетентно, майстерно, тобто саме як інструмент власної миследіяльності, а не як засоби пізнання чи дослідження (що є типовим явищем серед науковців), по-друге, піднятися на метатеоретичний рівень оперування цими базовими епістемними формами добування оновленого знання завдяки актуалізації усіх наявних у психологічній науці й у власному професійному досвіді окремого вченого ресурсів. Таким чином проблемне питання інтеграції обговорюваного тут знання у форматі теоретичної психології обходиться сторонніми закутками, що переважно належать до царини загальної психології, й відтак не те, що вирішується в більш-менш адекватний спосіб, а навіть правильно не ставиться.

4. Проблема психогенезу та аналіз її гіпотез і версія поаспектного і законотворчого розв’язання віднесена автором розглядуваної “монографії” до предметного поля теоретичної психології, що не відповідає як існуючій вітчизняній традиції розвитку психологічної думки, так і знову ж таки обов’язкового для цього напряму горизонту – метатеоретизування, причому реалізованого через саморефлексивну оптику мислевчинення самого дослідника. Скажімо, від фундаментального підручника С.Л. Рубінштейна “Основи загальної психології” (1946) [22] до ґрунтовно двотомного навчального посібника П.А. М’ясоїда “Вступ до загальної психології” (2011, 2013) [13] проблема генези психіки і виникнення, структурний розвиток та функціонування свідомості в людини як найвищого рівня психічного відображення навколишньої дійсності й канонічної форми людської буттєвості однозначно належить до предметної сфери загальної психології. Інша справа, коли мовиться про переосмислення чи бодай аналітичне висвітлення психогенетичної проблеми поряд з іншими ключовими проблемами психології (щонайперше із психофізичною, психофізіологічною і психогностичною), а також про такий якісний спосіб життя свідомості, як

метаметодологування, коли мислитель чи дослідник самісно та інтенційно зреалізовує систему методологічно відрефлексованих знань про свої мислення і діяльність або/та мислевчинення, при цьому самозвітуючи про застосовувані форми, методи, засоби та інструменти різноаспектного теоретизування (як пізнання, проектування, конструювання тощо) і про повноту задіяння методологічної оптики постнекласичного типу раціональності (див. [5; 6; 14]). Саме на цьому, однозначно недосяжному для В.Д. Баліна, щаблі саморефлексії через канал ковітального персонального уприсутнення психологічного знання й розпросторює власні горизонти упередження теоретична психологія.

ЦИКЛІЧНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД ДО МЕТОДОЛОГІЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Головним етапом цього дослідження є *обґрунтування авторського бачення предметного поля теоретичної психології*. У даному світоглядному розрізі добре розуміємо, що будь-яка критична позиція, зокрема й наша, варта уваги лише тоді, коли пропонує власну *конструктивну програму дослідження* того надскладного об'єкта, котрий, мов щойно відкритий, але неосвоєний людиною материк, залишається непізнаним науковою думкою у його головних упередженнях і сутнісних узмістовленнях. Зініційована нами авторська позиція-програма, зерна якої розкидані щойно випущеними критичними стрілами на адресу наявних тлумачень предмета теоретичної психології, найкраще може бути подана у *квартирний спосіб* – шляхом здійснення *чотирьох логічно пов'язаних кроків рефлексивного методологування*.

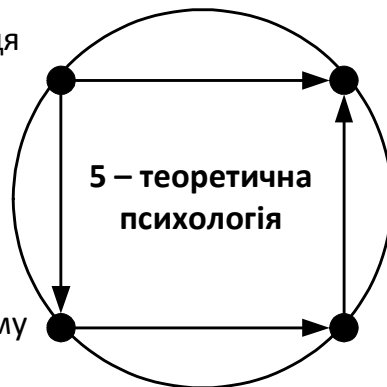
Крок перший. Пов'язаний з аргументованим вибором новітнього, якісно складнішого і водночас більш продуктивного, методологічного інструментарію, який би, утримуючи мультифункціональні засоби саморефлексії і метатеоретизування, дозволив розібратися поки що в затуманеній інваріантній архітектоніці предметного поля теоретичної психології. Річ у тім, що, як не гірко констатувати, всі наявні у розпорядженні психологів-дослідників засоби метатеоретичного аналізу або малоефективні, або взагалі неідеальні чи неадекватні складності предмета психологічного пізнання. У нашому досвіді таким багато-

модульним інструментом для нас став *авторський циклічно-вчинковий підхід*, що ґрунтується на засадах учинкового підходу В.А. Роменця [1; 14-19; 21] містить взаємобалансовану єдність чотирьох принципів (учинковості, метасистемності, циклічності, синергійності), шести закономірностей і низки похідних нормативів здійснення рефлексивної мислєдїяльності [12; 26; 35; 41] та упродовж останніх 15-ти років зреалізовується у рамках створюваної чинною науковою школою *вітакультурної методології* [3]. Головне, що цей підхід виявив свою виняткову евристичність при розробці нами і представниками школи моделей: а) повного функціонального кола інноваційного освітнього метапроцесу як довершеної модульно-розвивальної взаємодії працівників і здобувачів відповідного рівня освіти [38, с. 21–27], б) повного парадигмального циклу колективної пізнавальної творчості у сфері науки [37], в) психодидактичного проектування змісту і структури навчально-методичних комплексів для ЗВО [27], г) комплексної психодидактичної експертизи модульно-розвивальних підручників для середньої і вищої школи [28], д) повноцінної інноваційної діяльності в освітній сфері суспільства [25], е) циклічно-вчинкової буттєвості гри як онтофеноменальної даності [23; 25, с. 32–51], є) циклічно-вчинкової організації і взаємодоповнення концепції внутрішньої єдності логіки доведення і спростування та методології раціональних дослідницьких програм у науковій творчості Імре Лакатоша [26].

У передумові до колективної монографії “Методологія і психологія гуманітарного пізнання” (2019) проф. Андрій Крисоватий висловлює чотири аргументи того, чим очолювана нами школа вигідно відрізняється від аналогічних наукових співтовариств, які сутнісно зводяться до одного новаційного знаменника – до *розлогої постнекласичної мультисистеми здобутого методологічного знання* (про самотні світи мислення і діяльності, мислевчинення і професійного методологування). Причому це знання не тільки накопичується і культивується, а й реконструюється і конфігурується у таких формах та організованостях (мислєсхеми, моделі, таблиці, формули, планкарти, категорійні матриці та ін.), що стають *дієвими інтелектуальними засобами* зрілої методологічної роботи. І більше того, за умов компетентного оволодіння ними науковцем вони перетворюються на досконалі інструменти пізнання, проектування, самотворення.

1 – історія всесвітньої психології у визначенні та обґрунтуванні В.А. Роменця

2 – загальна психологія у її класичному і посткласичному варіантах (С.Л. Рубінштейн, Г.С. Костюк, П.А. М'ясоїд та ін.)

4 – канонічна психологія, ідея якої на завершальному етапі творчості обґрунтована В.А. Роменцем

3 – психологічні теорії окремих психічних феноменів – установки, ставлення, несвідомого, мотивації, переживання, гри, учіння, діяльності, спілкування, особистості, вчинку та ін.

Рис. 1.

Базові теоретичні дисципліни психології та особливе положення канонічної психології, яка діалектично поєднує базові, символізуючи універсальне психологічне знання, а також особливе місце (у призначенні – саморефлексія, у позиціюванні – метатеоретизування) серед них теоретичної психології (створено А.В. Фурманом 12.07.2019 р.)

Водночас своєрідним інтегратором взаємоповнення методологічних знань і засобів-інструментів компетентної мислєдїяльності є пропонуєвана нами *концепція філософського методологування*, що пояснює всю складність світу методології та безкраї горизонти методологічних практик, виробляє оптимальну траєкторію парадигмальних досліджень і принципи та закономірності циклічно-вчинкового підходу, просторово-часові виміри буттєвості особистості, життєві засвіти свідомості, самосвідомості та екзистенціалів-святостей як неприродних позаоб'єктних явищ та ін. Найголовніше, що всі зазначені напрацювання виходять на безмежні простори інтелектоємного і суто оргдіяльнісного та імітаційно-ігрового практикування у вигляді *технологій і технік прикладного методологування* [11, с. 4–5].

БАЗОВІ ТЕОРЕТИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ ПСИХОЛОГІЇ, ЇХ ПРЕДМЕТНЕ РОЗРІЗНЕННЯ, ВЗАЄМОДОВНЕННЯ І СВИТОГЛЯДНЕ ПОЗИЦІЮВАННЯ

Крок другий. Аналогічно до того, як нами (спільно із С.К. Шандруком) у 2013 р. визначено місце і метастатус *теоретичної соціології* як базової інтегральної наукової дисципліни серед інших галузей соціологічного знання, що мають явно виражене теоретичне спрямування й у взаємоповненні означають й

конституують предметну сферу сучасної соціології (див. [40, с. 63]), пропонуємо авторську версію обґрунтування предметних інваріантів базових теоретичних дисциплін психології, а також визначення предметного ядра, виняткового місця й епістемної важливості власне теоретичної психології (*рис. 1*), послуговуючись відомою інтерпретацією *принципу квінтетності* (формула: $3+1=1$), що характеризує процеси апріорного пізнання [29, с. 193]. Річ у тім, що історія всесвітньої психології (у концепції і самоздійсненні В.А. Роменця [21]), загальна психологія і структурно та функціонально повноцінні психологічні теорії (здібностей і характеру, поведінки і діяльності, особистості та індивідуальності, самосвідомості і Я-концепції та ін.) становлять триєдиний базисний зміст теоретичного каркасу психології, який у саморефлексивних процедурах прониклого методологічного мислення є тим тотально ідеалізованим, *свідомісним матеріалом*, із якого постають новоявлені метатеоретичні організованості і в сукупному вимірі-знятті – увесь *світ теоретичної психології*. Остання охоплює ці базові змістові матеріки у знятому, реконструйованому, сутнісному вигляді й синтезує та універсалізує їх у надбудовну епістемну цілісність, символізуючи своєрідні чи то “золоті купола”, чи то “зіяючі висоти” психологічної науки – *методологічні знання* про наукове пізнання, її ключові

проблеми, пояснювальні принципи і категорійний лад. Отож теоретична психологія знівельовує раціогуманітарні знання про психічні процеси, стани, властивості і тенденції й водночас зберігає їх у сутнісному трансформуванні на метарівні самоздійснення методологічно зрілої діяльності теоретичної думки.

Окремо зауважимо, що використана нами логічна категорія “світ”, як те великоцілісне, самодостатнє й значеннєво багатоліке в методологічно досконалому мисленні, куди поміщується й де оживлюється у плетиві діалогічних мрій, інтерпретацій, думок, переживань, когніцій, ідеально творена онтологічна картина й абстрактно актуалізована світоглядна універсалія, є не тільки виправданою у вищенаведеному словосполученні, а й конче необхідною. Адже мовиться про багатовимірний *світ теоретичної психології*, який сутнісно є неосязною галактикою ємних ідеальних й знаннєво оформлених зорганізованих, що охоплює різні об’єктивні і суто мисленнєво сконструйовані світи, у тому числі й *теоретичний світ психології*, про який пише В.П. Зінченко [7]. Річ у тім, що останній виникає й набуває досконалих розвиткових обрисів як “історія ідей” (Д.Н. Робінсон), як “жива подія діалогічного спілкування між свідомостями” (М.М. Бахтін), як “спроможність висловити думку” (М.К. Мамардашвілі), тобто як еволюція “різних ідеальних форм” (Г.Г. Шпет), “ідеальних предметів” (В.П. Зінченко), “мислесхем чи мислеформ” (А.В. Фурман). Теоретичний світ психології, хоча й “виявляється не тільки більш предметним через предметність думки, але й більш природовідповідальним порівняно зі світом, побудованим експериментальною психологією”, все ж він як ідеальна дійсність Ratio обмежений природністю та об’єктивністю психічних явищ, їх розлогою, проте скінченною феноменологією у життєактивності людини. Він, конструюючи світ загальної психологічної теорії, не лише не ставить надзавдання саморефлексії вершинних культурних здобутків психологічної науки, а ще й не обстоє метатеоретизування як визначальну дослідницьку стратегію розв’язання проблеми згармонізованого взаємодоповнення об’єкта, предмета, методу і категорійного ладу психології.

Те, що історія всесвітньої психології (ІВП) є однією із базових теоретичних дисциплін, не викликає сумніву, тим більше, якщо взяти до уваги детальне витлумачення В.А. Роменцем (1990) єдності предмета і принципів ста-

новлення історико-психологічного знання для побудови ІВП [21]. Вже у вступі докторської дисертації він пише: “ІВП є важким і водночас величним шляхом пошуку закономірностей, які керують людською природою, стає знаряддям самопізнання науки. Відкриваються горизонти для постановки цілей визначення шляхів її руху-поступу вперед. І чи не найголовніше, що ІВП не є пасивним додатком до теоретичної психології, становить, образно кажучи, живу плоть і кров її, використовуючи досягнення історичної психології. Отож психологія як наука збагачує своєю історією суперечливу систему знань. Завдяки *історичному плюралізму* своїх ідей оберігає себе від нав’язливого догматизму і тим упевненіше здійснює й реалізує свій творчий порив” [Там само, с. 35–36]. Тим більше, що предметний горизонт теоретичних пошукувань ІВП доволі панорамний: це й “еволюція, розвиток, формування психологічних знань”, і форми їх вираження-уприсутнення “у фольклорі, мистецтві, релігії (теології), праві, медицині, філософії, в інших природничих та суспільних науках”, й осмислення проблеми людської психіки і людини загалом як власне наукової у її органічному поєднанні з різними формами особистої творчості, і багатоманітні культурні витоки, креативне коріння психологічних ідей, і “перетворення самого предмета психології у процесі її розвитку” в контексті “поступального тлумачення природи психічного та його місця у світі”, й аналіз учинку як логічного осереддя історії психології, передусім рефлексія історико-психологічного зрушення акцентів у вчинковому канонічному осередку та ін. [Там само].

Домінування теоретичної складової в побудові сучасної загальної психології і постановня найважливіших напрямів наукової психології ХХ–ХХІ ст. (психоаналітичний, бігевіористичний, когнітивістський, гуманістичний, культурно-історичний та ін.), не кажучи вже про окремі довершені психологічні теорії (діяльності, установки, особистості, спілкування, учіння, управління, Я-концепції тощо), зумовлює змістову близькість і навіть певну епістемну інтерференцію (тобто утворення конфігурації взаємопроникнення знаннєвих структур) предметних полів загальної і теоретичної психологій. Саме це, як зауважувалося на початку статті, спричиняє не виправдані отождоження, немов би обидві ці інтегрально зорієнтовані напрями розвитку академічної психології займаються розробкою одних і тих

же загальних чи універсальних принципів, закономірностей, категорій, понять і методів пізнання та моделювання психічних явищ, плинної мозаїки психодуховного як сутнісного пласта буттєвості людини у світі. І це у певному сенсі так і водночас, якщо брати до уваги різноякісні виміри методологування й відтак відмінні дослідницькі оптики-стратегії, зовсім не так. Безумовно, об'єднує ці важливі дисциплінарні течії накопичення й усистемнення психологічного знання те, що вони послуговуються майже однаковим “підручним матеріалом” для уможливлення пізнавальної творчості – усталеним поняттєво-категорійним апаратом, загальноприйнятими в людинознавстві назвами-термінами, що створює ілюзію рівноцінності чи бодай взаємозамінності. Однак посутній розгляд цієї проблеми дає низку фундаментальних відмінностей методологічного гатунку: *загальна психологія* – це пояснення, опис, теоретична інтерпретація та експериментальне підтвердження наявності найзагальніших психологічних закономірностей, принципів, категорій, понять і методів дослідження і штучного створення психічних станів, процесів, властивостей, тенденцій як природних даностей тваринного та людського життя у його взаємодії з навколишнім світом, де акцентованому вивченню перш за все підлягають закономірності виникнення і функціонування психічного відображення у поведженні тварин і діяльності людини; крім цього, ця основоположна наукова дисципліна побіжно висвітлює питання методології виникнення теорії та історії психологічної науки; натомість *теоретична психологія* – це інтегрована система психологічних знань метатеоретичного статусу-рівня їх розтєвкового функціонування, що здобута шляхом багатовекторної саморефлексії найвагоміших теоретичних досягнень наукової психології упродовж усієї історії її розвитку, що диференціюється на чотири головні взаємозалежні завдання-напрямки: а) осмислення і практикування психологічного пізнання як фахово компетентної мислєдіяльності; б) виявлення й схарактеризування засадничих проблем психології, що з'ясовують її культурно-історичний поступ як людинознавчої науки; в) обґрунтування пояснювальних принципів і методологічних підходів у сфері вказаного пізнання; г) створення категорійного ладу сучасної психології; тому ця фундаментальна академічна дисципліна досліджує й водночас інтелектуально практикує не лише знання про знання, себто породжує ущільнено синтезоване і структурно та функціонально усистемнене

психологічне метазнання, а й найскладніші та найефективніші форми, методи, засоби та інструменти метатеоретизування, рефлексивного і саморефлексивного методологування.

Канонічна психологія, як суто авторське відкриття видатного українського філософа та історика психології Володимира Роменця (1995, 1998), під завісу ХХ століття виникає як своєрідна *світоглядна постава* чи *метапозиція* бачення та осягнення психічного. Її передісторію, як зазначає сам фундатор нової течії теоретизування, становлять провідні напрями еволюції психологічного знання – емпіричний, раціональний, феноменологічний, екзистенційний, які за логікою поділу і розвитку утворюють те змістовно багате підґрунтя, на яке спирається ця, зорієнтована на взірцеві психодуховні феномени і подієву розгортку визначення сенсу людського життя, психологія. А це означає, що, з одного боку, “кожний психічний феномен слід тлумачити, враховуючи структуру вчинку – його ситуативний, мотиваційний, дійовий і післядійовий (рефлексія) моменти” [19, с. 605], з іншого – розуміти канон як “рушійну силу та взірєць психологічного знання, яке розгортається на ґрунті **вчинкового осередку** психологічної системи”, і не тільки як ідеалізовану схему цього знання, а й те, як “він світиться у пошуках, у відкиданні неістинного, у ствердженні самого руху знання, у заміщенні його реальними формами...” [Там само, с. 881–882].

У цій ситуації методологування нам важливо підкреслити, що *поліаспектний предмет канонічної психології* цілокупно входить у предметне поле теоретичної психології, або, образно кажучи, є її найбільшим, поки що мізерно освоєним науковою думкою, материком. Будь-яка подія у психічному житті людини – це справді “завершальний етап самого вчинку, коли рефлексія констатує непересічну його значущість”. Іншими словами, мовиться про постійне *метапозиціонування* під час методологічно виваженої теоретичної діяльності у роботі із взірцевими зорганізованостями вчинення й відтак із канонічною архітектонікою сенсовизначених і вчинково спричинених подій. Це вимагає надрефлексивності, або створення “підсумкового поля рефлексії” (у термінології М.С. Гусельцевої), коли має місце “Рефлексія рефлексії, яка виходить за межі суб'єктивності і показує втручання вчинкової акції в саму об'єктивну дійсність. Разом із переображенням людини відбувається переображення дійсності – уявне і реальне...” [19, с. 605].

КАНОНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ДІАЛЕКТИЧНИЙ СИНТЕЗ-ПІДСУМОК РОЗВИТКУ ТЕОРЕТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Петро М'ясоїд, будучи найбільш послідовним, добровільним і компетентним наступником-популяризатором ідей, концептів, теорій та світоглядних канонів В.А. Роменця, абсолютно правильно вказує на те, що історична і теоретична лінії культурно вагової творчості останнього “переплітаються, одна переходить в іншу, збагачуючи і розширюючи сферу пояснювальних можливостей теорії вчинку, зрештою, об'єднуються ідеєю канонічної психології – дисципліни, предметом якої є людське самопізнання і переображення. Канон – це вчинкового характеру взірці історичної поведінки людини, що складаються у процесі пошуків нею сенсу буття, визначені відношення “поцейбічне – потойбічне” та похідним від нього “абсолютне – конкретне”, “універсальне – оригінальне”, “тоталітаризм – незалежність...” [17, с. 104]. І справді, Володимир Андрійович викристалізував *ідею канонічної психології* в останні роки життя, що засвідчують післямова до колективно підготовленого підручника “Основи психології” [15] і три розділи (38, 39, 40) шостої (останньої) частини навчального посібника “Психологія ХХ століття” [19, с. 877–930] що вийшла у світ після його відходу у вічність у співавторстві з І.П. Манохою. Закономірно, що в цих творах він формулює низку дефініцій, інваріантних упредметнень і постулатів на кшталт: подія, що “визначає собою *сенс людського життя...* стає взірцевою, архетипною, ортопсихічною, зрештою – *канонічною...*”; “Психологія, що звертає свій погляд на такі взірцеві феномени, називається канонічною психологією”; “В широкому розумінні канонічною дослідження виступають різні принципи, що постали в історії психології...”; “Поле психологічного дослідження з позицій канонічної психології охоплює індивідуальну, соціальну та історичну активність людини, де вона виявляє себе найповнішим чином. Ці три площини людського буття згортаються в єдиний феноменологічний канон...”; “Відчувається потреба в напрямі психології, в якому відображається не життєвий або творчий шлях, а корінні мотиви буття у їхньому взаємному зв'язку та відповідні форми поведінки. Є підстави назвати таку психологію *канонічною*”; “Те, що людина поєднує в собі два світи, виражається в її очах, і ці великі очі подиву,

неспокою, страху, очікування є також психологічним канонічним...””; “Проповідь теж потребує авторитету, й ним виступає, зокрема, засновник релігії, і саме в цьому разі ідея канону постає в усій своїй чистоті...”; “...справжня оригінальність торкається таких глибин людського буття, де світиться єдність буттєвої долі. Лише в поверховому люди роз'єднуються. Лише в найглибшому своєму бутті вони єдині. Але воно затьмарюється, як правило, пристрастями буденності, які у своїй зв'язаності дають хибне коло взаємодії. Мовиться про канонічний ряд відносин...”; “...Можна говорити про феномен *Сократа*, постать і доля якого становить яскравий *канон смертної кари* за висунення нових всезагальних канонів моралі у їх протиставленні глибоким традиційним звичаям, не писаним ніким, які, проте, як фатум, керують людською долею, вчинками – тому й підводяться під стародавній канон поведінки...”; “Найвиразніша постать, що втілює собою образ шляху до смерті, а далі – до безсмертя, є Ісус Христос...”; “Акти, які викликають легенду, говорять про легендарну, або *героїчну, особистість*. Її постання є вираженням канону людського буття...”; “існування *архетипів колективного несвідомого...*, без сумніву, – один із найтипівіших проявів психологічного канону, який формує вже розвинені типи не тільки поведінки, а й світогляду і мови”; “Народ визначається тим, як і яку культуру він виробляє, і вона зрештою стає канонічною його способом життя. Культура... є тим, що виявляється у різних формах творчості, – *своєрідністю стилю* виробництва окремих цінностей, їхнім *архетипом*. Цей *архетип народного духу* як універсальний канон життя визначає характер включеності людини у світ, характер “паль буття”, пов'язаний з визнанням тих або інших цінностей...” “...Знову і знову постають *есхатологічні* питання, питання індивідуального буття людей, питання їхнього історичного існування. І це вічне історичне очікування кінця світу породжує *своєрідні канони поведінки*” [15, с. 605–608, 610, 613–617, 620]. В усвідомленні єдності існування опору і смислу буття “постають засади психології, що заперечує психологію гуманістичну з її суб'єктивізмом і взаємною ненавистю, такої психології, яка через індивідуалізм, неповторність дає людині можливість рухатися до всезагального, відчуті безконечне духовне багатство, у якому взаємодіють і взаємозбагачуються всі індивідуальності. Це **психологія канонічна**; вона здолала однобічність попередніх

психологій і вказала на **синтез індивідуального і всезагального...**"; "Отже, **канон** не є якоюсь метафізичною, потойбічною сутністю, це – рушійна сила та взірць психологічного знання, яке розгортається на ґрунті **вчинкового осередку** психологічної системи. **Вчинок є каноном психологічного знання**, адже у самому вчинку, у самому вчинковому осередку перебуває канон"; "...Кожна психологічна теорія або напрям мають пройти ці стадії [розвитку], які вже висвітлюють **великий канон**. І саме канонічна психологія має вмщувати у своїй безмежній і разом з тим чіткій формі все багатство творчих пошуків у психологічній теорії загалом"; "Феноменологічний метод канонічної психології дає справжню творчу новизну, яка не розгортається із згорненого, а постає як дещо зовсім оригінальне і не закладене споконвічно... Водночас канон ніколи не може бути пояснений до кінця. Це щось аксіоматичне, проте живе й рухливе у своєму сутнісному прояві..."; "**Канонічна психологія** постає по суті як своєрідна **позиція бачення та осягнення психічного**", яке в результативному вимірі його нескінченних зрізів умщує безконечну кількість психічних феноменів; "Провідна ідея канонічної психології полягає в тому, щоб, уникнувши створення системи "нових заміщень" ["ідеальне є схематичним **заміщенням** реального"] психічного, індивідуальності, людини (в усій повноті її виявів), запропонувати систему ідентифікацій і тлумачних характеристик свого предмета через ідею, статус і розгорнутий зміст **канону**"; логічна структура психологічного канону має чотирипостасну будову (див. далі); "Канонічною буде така психологія, що в кожному психологічному феномені відшукуватиме тенденцію руху саме до канону..., та й кожний психічний феномен "можна піднести до рівня канону. Це вимога не теоретичної психології, а вимога життя"; "Канон водночас "прагне" до чуттєвості і до подолання її, тобто до трансцендентності (потойбічності) і посеїбічності" та ін. [19, с. 880, 882, 885, 890–891, 898–899, 930].

Таким чином, В.А. Роменець під завісу ХХ століття чітко окреслив предметні рамки новостворюваної ним *канонічної психології як методологічно відмінної від усіх наявних стратегій психологічного думання*. Ця психологія у його світоглядних настановленнях становить підсумок, заперечення й одночасно синтез на якісно досконалішому метатеоретичному рівні аналізу сцієнтистських і гуманістичних, а також суто науково раціоналістичних

в лоні людинознавства, спрямувань психології, аргументує її передісторію і вказує на витoki, які вбачає у низці провідних напрямів – емпіричного, раціонального, феноменологічного, екзистенційного, критикує неканонічні системи психології, загальною вадою яких є прагнення-тенденція набути науковості шляхом зведення вищого до нижчого. Причому це характерно не тільки для природничо-наукових зорієнтувань, а й для психоаналізу в цілому, незважаючи на намагання його представників долучити до вивчення людської психіки соціальну атрибутику.

Крім вище окресленого мережива визначень і постулатів канонічної психології, від початково сформульованих В.А. Роменцем, донині реінтерпретаційні лакуни предметного поля цього новітнього напрямку розвитку психологічної науки містять тільки праці одного учня-наступника Володимира Андрійовича – Петра М'ясоїда (1950 р. н). Примітно, що це стосується як його наукових творів [17, с. 99–104, 167–179; 14, с. 29–30, 137–139; 1, с. 49, 413, 443–453, 459–460], так і навчальної літератури для здобувачів вищої освіти зі спеціальності "Психологія" [13, т.1, с. 163–167, 486–489; 13, т. 2, с. 672–675]. Загалом в обох випадках – першоджерела і його розтлумачення – отримано спільний вирішальний висновок: всі наявні до кінця ХХ століття неканонічні вчення, напрямки, теоретичні системи психології методологічно ґрунтуються на хибному принципі тлумачення, суть якого полягає у відшукуванні **простої одиниці**, до якої можна було би звести все багатство психічних феноменів. Таке тлумачення, на переконання В.А. Роменця, є рухом назад, адже залишається питання: як же бути зі зворотною функцією – виведенням із цього простого, елементарного – складного, повноцінно життєвого? Всі так звані елементи, одиниці, осередки тощо дають [усього-навсього] картину зведення (до рефлексів, асоціацій, навичок і т. ін) [19, с. 890].

Відтак *методологічна позиція* академіка Роменця альтернативна – досліджувати психічне і психічні явища у їх якомога більш довершених цілісності – у подієво-взірцевих, власне канонічних, формах та зорганізованостях, себто у їх буттєвій повноті, достатній феноменальній оприявленості, в неподільному зв'язку й функціональному збалансуванні з іншими психологічними канонами. Тому він, зважаючи на сказане, схвально ставиться та високо оцінює значущість *феноменологічного методу* для канонічної психології, схематично подає структуру канону, більш-менш детально визначає

та описує канонічні форми психічного та психічних феноменів (характерологічний, відчуттєвий, сприймання, уяви-фантазії, уваги, волі, життєвого шляху людини, екзистенціалів психічного життя, художнього образу, мудрості, учинку, подвигу, особистості, інтересу, емоцій і почуттів). Як справедливо висновує П.А. М'ясоїд, *ідеєю канонічної психології* “позначений увесь творчий шлях В.А. Роменця, вона ж його логічно завершує. Це своєрідний творчий синтез усіх його ідей”, саможертвна вчинкова післядія – рефлексивне осмислення пройденого шляху, підведення підсумків власної творчості, де вказана ідея становить об'єднане осереддя змістовно єдиного категорійного ладу авторської версії постнекласичної психології [14, с. 452–453, 464].

Водночас нами нещодавно здійснена перша спроба презентувати психологічному товариству методологічну схему відновлення (реконструкції) предметного поля канонічної психології [32; 33], відштовхуючись від ґрунтовних концептуальних напрацювань В.А. Роменця і реінтерпретаційних версій П. А. М'ясоїда (див. список викор. літ.).

Однак очевидно, що написані майже чверть століття тому В. А. Роменцем тексти з канонічної психології потребують не лише деталізації та конкретизації, адже він сам здебільшого говорить про *ідею* і *постання* такого напрямку психології, який би не зводив наявне багатство психічних феноменів до чогось простого, елементарного, а навпаки у його форматі вивчалися б узірцеві, найдовершеніші й екзистенційно найбільш повновагомі, феномени – канони людського життя. Сутнісно мовиться про виняткову важливість чіткої *дисциплінарної побудови курсу канонічної психології*, який має всі підстави бути включеним до навчального плану другого (магістерського) освітнього рівня підготовки професійних психологів. Інакше кажучи, академічного обґрунтування вимагають об'єкт і предмет, мета і завдання, методологія і методи, категорії і поняття, принципи і підходи, засоби та інструменти *вчинково-канонічного пізнання і витлумачення* безкрайого горизонту психодуховних процесів, станів, властивостей, тенденцій. Річ у тім, що канонічної досконалості, крім описаних Володимиром Роменцем форм психічного і психічних феноменів, можуть набувати не лише незліченні більш-менш прості психічні утворення (ставлення, установка, потяг, хвилювання, потреба, відреагування, ідеяція тощо), а й складноструктуровані (бажання, мотивація,

інтенція, депресія, ностальгія, копінг, індивідуальність, конфлікт, психоемоційний клімат, любов, мовлення, гра, вчинок та ін.). Вочевидь у канонічному тлумаченні мають бути охарактеризовані не тільки особистість та інтерес, а ще й переживання, інтелектуальність, подієвість, духовність, самосвідомість, Я-концепція, екзистенційність, психічний світ людини, соціетальна психіка, психокультура особи, групи, етносу, миследіяльність, рефлексивність, мислевчинення, життя свідомості і т. ін. Водночас у найближчому майбутньому хотілося б, щоб були також започатковані, крім інваріанту емоцій і почуттів, такі напрямки канонічної психології: людини як суб'єкта життєдіяльності, її вікового (типологічного) та індивідуального розвитку, а також (окремо) фізичного, розумового, соціального, морального розвитку, онтогенезу особистості, життєвого і творчого шляху людини, її загальних, спеціальних і професійних творчих здібностей, компетентної праці (діяльності), діалогічної міжособистісної взаємодії, інноваційно-психологічного клімату організацій, відповідального вчинку особи, її ігрового повсякдення, ціннісно-сислової активності особистості, її самопізнання і самотворення.

ЧОТИРИПОСТАСНА ЛОГІЧНА СТРУКТУРА ПСИХОЛОГІЧНОГО КАНОНУ В ТЕОРЕТИЧНІЙ СИСТЕМІ В. А. РОМЕНЦЯ

В кількостолітній історії розвитку психологічної науки учені-мислителі прагнули надати сутнісної визначеності тій психології, яку вони обґрунтували, вживаючи для цього прикметники задля якісного розрізнення дослідницьких стратегій психологічного думання-теоретизування. Так, власне, виникли й здобули більше чи менше утвердження загальна та експериментальна, описова й пояснювальна, глибинна та аналітична, поведінкова і гештальтна, інженерна і соціальна, диференціальна і когнітивна, клінічна і спеціальна, сцієнтистська і прикладна, гуманістична й екзистенційна та інші численні дисциплінарні розгалуження психології. Автором *ідеї і парадигмальної план-карти канонічної психології* є видатний мислитель другої половини ХХ століття, фундатор української історико-психологічної науки і творець філософсько-психологічної теорії вчинку **Володимир Роменець**.

В. А. Роменець через кілька років розвиває свою думку в розрізі виняткової значущості *метатеоретизування* в еволюції психологіч-

ного знання, чітко усвідомлюючи, що підсумок історії психології на завершення ХХ століття сутнісно пов'язаний із створенням теорії, яка б “уміщувала в собі всі визначні теорії, що виникли в історико-психологічному русі. Нова теорія не тільки не заперечує у критичному запалі теорії попередні, а надає їм справжнього історичного смислу пізнання. Кожна з них посідає своє місце в загальному потоці психологічного знання, і разом вони виконують велику симфонію, присвячену осмисленню людського буття” [19, с. 884]. Водночас цей визнаний достойник української нації контурно окреслює обов'язковість етапу *канонізації* теоретичних уявлень-систем, завдяки якій вони “стають справжніми творами людського духу”. Про це він пише так: “...можна стверджувати, що історичний рух психологічної думки відбувається через автономізацію теоретичних позицій, їх протиставлення для чіткого самовизначення, а далі – через їх канонізацію. Кожна психологічна теорія або напрям мають пройти ці стадії, які вже висвітлюють великий канон. І саме канонічна психологія має вмещувати у своїй безмежній і разом з тим у чіткій формі все багатство творчих пошуків у психологічній теорії загалом” [Там само, с. 885].

Отже *канонізація* в недалекому майбутньому, на наш погляд, становитиме не лише засадничий смисл-мотив людської творчості, а й буде обґрунтована як вкрай важлива логіко-методологічна *процедура метатеоретизування*, котра, поруч із процедурами конструювання, знання і конфігурування, має посісти важливе місце серед новітніх мислевчинкових засобів саморефлексії психологічної науки. Звісно, це потребує окремих досліджень. Наразі зауважимо, що В.А. Роменець чітко вказує на чотирипостасний структурно-функціональний цикл будь-якого логічно зрілого **психологічного канону** [19, с. 899]:

а) *загальне* – “лише дотик суб'єкта до дійсності, зіткнення з нею...”, його “емпірична зустріч зі світом”, у якому канон ніби блукає і “шукає себе, спочатку в іншому”;

б) *індивідуальне, особливе* – “починається справжнє виділення себе зі світу, усвідомлення своєї неповторності”, імовірно наявні знахідки оригінального, яке “є вже світінням всезагального”, тому канон долає не стійке і часто випадкове індивідуальне;

в) *всезагальне – субстанційна атрибуція* як “вищий рівень канону”, що набуває найглибшого сенсу в людині через досягнення нею оригінального як найдоступнішого інструменту розкриття канонічного підходу;

г) *вседосконале відтворення всезагального* – “людина переступає досконалий образ, щоб відчути безконечність”, подумки чи уявно піднімається над нескінченністю, щоб пережити у самій чуттєвості екзистенцію захоплення. “У цьому останньому вимірі канонічною буде така психологія, – пише Володимир Роменець, – що в кожному психологічному феномені шукатиме тенденцію руху саме до канону”, який являє собою не абстракцію, а виражає “живу досконалість”, точніше, “він і є самим *досконалим образом*”. І “це вимога не теоретичної психології, а вимога життя”. Звідси вповні зрозуміло, чому “*ідея канону* є душею поступального руху” вчинкової саморганізації і систематизації психологічних знань в неперервному історико-психологічному дискурсі. Тому й “*смісл канонічної психології*, за визначенням академіка-творця нової теоретичної системи, полягає в тому, що *ідея канону* як животворча сила сприяє рухові осередку та поступальному історичному рухові теорії психології...” [Там само, с. 899–900].

Отже вищезазначене дає змогу ескізно окреслити *чотири сегментну побудову предметного поля канонічної психології як магістрального напрямку розвитку теоретичної психології майбутнього* (див. [32; 33]), де універсальним й абсолютно достатнім у своїх можливостях орієнтиром-засобом чи навіть світоглядом є, на переконання академіка Володимира Роменця, **психософія вчинку** як “цілісна система уявлень про закономірності становлення та виявлення у вчинковому діянні сутності індивідуального людського буття”, як “достемна психологія та філософія буттєвої мудрості”, як “своєрідна функціональна модель індивідуального буття, яка постає системою конкретних знань про його сутність та про те, яким чином, через застосування яких засобів можливо досягти певного рівня володіння реально-вітальними технологіями самозабезпечення ефективності розгортання життєдіяльності людини...”, як “шлях до мудрості, шлях до того, як **бути натхненим**, спрямованим до світу в якості активного, дійового партнера”, як “певний універсальний алгоритм буттєвого руху людини до вчинку: від етапу до етапу, від потенції можливості до реальності дійсного завершення, від первинного рівня до вершинного утвердження свого буттєвого статусу Людини-творця...” [19, с. 754–755, 757] та ін. У кількох методологічних розвідках [1, с. 191–205; 3, с. 779–788; 17, с. 108–116; 29, с. 313–323] нами доведено, що Володимир Роменець “не тільки самодостатній, потужний, непере-

січний *теоретик-гуманіст*, а й, щонайважливіше, яскравий, послідовний і продуктивний *методолог*, котрий своїм самопізнанням освоїв новий шлях розвитку наук про людину – *вчинково-канонічну схему організації гуманітарного пізнання* як рефлексивну мислєдїяльність особливого – психософїйного – типу”. І дійсно, канонічна психологія, охоплюючи метатеоретизуванням філософські і психологічні студії-дискурси, являє собою “синтез усіх ідей В.А. Роменця, підсумок усіх його кроків” (П.А. М’ясоїд) і водночас становить довершений *теоретичний канон* цілісного гуманітарного знання.

У підсумку здійсненого рефлексивного огляду сформуємо цілком гіпотетичне визначення: *канонічна психологія* – це *постнекласична наука нового інтегрального (міждисциплінарного) типу, яка має історико-філософсько-психологічне об’єктне спрямування і предметно синтезує всеможливі культурно-гуманістичні узмістовлення й епістемні форми-свідощтва, вивчає людину як творця і носія вчинкового способу перебування у світі й обґрунтовує її шлях (зокрема принципи, підходи, методи, способи, засоби) до екзистенційної повноти і свідомісної вищерпності осмисленого життя*.

За логікою прийнятого метатеоретизування наступним завданням, яке постає перед нами, є потреба здійснити аргументований вибір методологічних засобів пізнання задля впорядкування багатоаспектної картини упредметнення теоретичної психології із подальшою можливістю виходу як на *ідею вчинку метатеоретизування*, так і на *концепт теоретичного канону* в психології. І це тим більше виправдано, що провідною тенденцією в обґрунтуванні психології, за аналітикою В.А. Роменця, є “логічний взаємоперехід об’єктивного і суб’єктивного як процесна хвиля становлення, визначення й формування психічного у зв’язку з *учинковим осередком*” і далі – рефлексія історико-психологічного зрушення акцентів у цьому осередку із ситуації на мотивацію, від неї на дію і післядію в розумінні та витлумаченні поведінки людини, в дослідженні психіки в цілому, що вперше уможливорює “*культурологічну періодизацію ІВП* як базис для історико-психологічної орієнтації” всього гуманітарного пізнання [21, с. 37–38]. У нашому випадку н а д з а в д а н н я буде полягати в рефлексивному визначенні *циклічно-вчинкової організації засадничих складників-сегментів предметного поля теоретичної психології*, їх

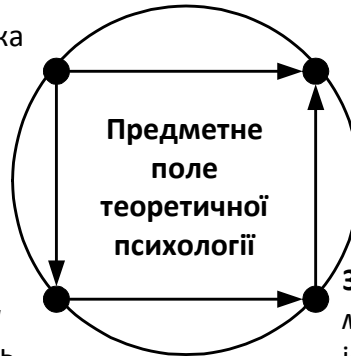
досконалого логіко-змістового наповнення та з інтенцією досягнути канон власного мета-теоретизування.

ЦИКЛІЧНО-ВЧИНКОВЕ ОБґРУНТУВАННЯ ЧОТИРИСЕГМЕНТНОЇ ПОБУДОВИ ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Крок третій. Висловлені у цьому дослідженні критичні зауваження на адресу А.В. Петровського і М.Г. Ярошевського щодо логічної непослідовності та супечливості позицій у заявленій і реально здійсненій версіях визначення предмета теоретичної психології дають змогу виправити ситуацію, а саме аргументувати вибір методологічних засобів психологічного пізнання задля впорядкування багатоаспектної картини названого упредметнення із подальшою можливістю виходу як на *ідею вчинку метатеоретизування*, так і на *концепт теоретичного канону* в психології.

Для вирішення цього важливого завдання, крім новизни самого пояснювального підходу і його якісно дієвіших принципів, закономірностей, нормативів і засобів пізнання-конструювання досі не проявленого ідеального світу складноструктурованого упредметнення, потрібно було взяти на інструментальне озброєння адекватну постнекласичному типу раціональності *методологічну оптику*, що “справляється з проблемами складності, різноманітності й мінливості у сфері теоретичного та емпіричного знання... дає змогу інтегрувати, комбінувати і конструювати різні дослідницькі стратегії у ситуації плинності (лабільності, змінюваності, ситуативності) сучасного пізнання”, а головне (звісно за умов належного опанування нею) уможливорює “*таке налаштування само-рефлексії дослідницької свідомості, яке дозволяє сконструювати індивідуальний дизайн дослідження і здійснити вибіркєве нюансування локальної пізнавальної ситуації*” (М.С. Гусельцева [5, с. 40]). Таким інструментом для нас стала *методологічна оптика циклічно-вчинкової організації теорії як довершеної системи раціонального знання*, що обґрунтована нами кілька років тому в контексті вітакультурної методології (див. [19, с. 827–837; 34]). Її евристичність полягає в тому, що вперше теорія постає як винятково складне епістемне утворення, модульно-мереживне визначення сутнісного горизонту якого охоплює чотири модуси її розвиткового функціонування як метасистемної цілісності різно-

1 – ситуаційний вимір –
психологічне пізнання у його
сутнісній визначеності і
феноменальній повноті
спричинень і компонентів
рефлексивної
мислєдїяльностї дослідника

2 – мотиваційний вимір –
фундаментальні проблеми
психології, що відображають
культурно-історичний розвиток
психологічної науки, відіграють роль
важливих інтенційних чинників її
саморефлексії і стимулюють вихід
досліджень на метатеоретичний
рівень, охоплюючи як традиційні
проблеми, так і новаційні

4 – післядїяльний вимір –
завдання, проблема і версії
створення методологічно
обґрунтованого **категорійного
ладу наукової психології** як
найпотужнішого інструменту
збагачення свідомісної здатностї
людини до пізнання,
метатеоретизування, вчинкового
практикування і саморефлексії

3 – вчинково-дїяльнїсний вимір –
методологічні принципи та підходи,
їєрархічне взаємодоповнення яких дає
зможу пояснити психічне зокрема і
психодуховне загалом як осередкової
ознаки життя, атрибуту людського –
свідомостї й учинково відповідального
– способу буття і як мислєдїяльне
свідчення безпосередньої присутностї
людини у світі

Рис. 2.
Складники-сегменти предметного поля теоретичної психології
(створено А.В. Фурманом 24.08.2019 р.)

якісних наукових знань – ситуаційний, мотиваційний, учинково-дїяльний і післядїяльний виміри визначеностї *теоретичного як такого*.

Відштовхуючись від цих авторських напрацювань, подамо наступність та окреслимо сутнісний зміст головних складників-сегментів предметного поля теоретичної психології як компонентів саморефлексивного вчинення персоніфікованої психологічної науки та етапів канонічного метатеоретизування дослідницьких колективів (шкіл, товариств) та окремих дослідників (рис. 2).

Отож, *ситуаційний сегмент* предметного поля становить **психологічне пізнання** у його сутнісній визначеності і феноменальній плеромі (повноті, множинності) взаємодоповнення чотирьох ліній спричинення компетентної мислєдїяльностї – предметної, соціальної, особистісної (М.Г. Ярошевський) і методологічної; причому магістральний шлях такого пізнання, як аргументовано доводять В.А. Ромєнець [18–21] і П.А. М'ясоїд [13–14], “пролягає в напрямі від дуалістичного до моністичного психологічного пояснення”, де засадничими

принципами метатеоретичного аналізу є спільність історичного, логічного і психологічного в генезі постання раціогуманітарного знання, творчого діалогу і поліпарадигмальностї, взаємодоповнюваностї детермінізму і спонтанностї у безупинному колі зазначеного пізнання, де вчєний-психолог є суб'єктом та об'єктом власних дослідницьких зусиль, теоретиком і практиком в одній особі; культурно-історичного, насамперед символічного і знакового, опосередкування мислення, мовлення, свідомостї людини у її взаємодії із ситуаційно плинним соціальним світом (Л.С. Виготський); єдностї свідомостї та діяльностї (С.Л. Рубінштейн), неподільностї культурологічного і канонічного підходів у їх центральній інтеграційній ланці – *вчинковому принципі* аналізу психічної реальностї В.А. Ромєнца та ін. До тематичних векторів чи напрямків цього базового виміру метатеоретизування у психології належать: 1) обґрунтування місця, сутностї і функцій теоретичного у життєдїяльностї людини і суспільства як їх важливої свідомісної здатностї пізнавати, ідеально конструювати і практично змінювати світ і свої

стосунки з ним, перетворюючи і його і самих себе в ньому; 2) висвітлення генези, структурно-функціональної побудови і динаміки розвитку змісту теорії як найбільш усистемленої і логічно впорядкованої форми організації узагальненого наукового знання; 3) узагальнювання науково-дослідної мислєдіяльності у четвертинних схемах-системах, а саме взаємодоповнення координат її психосоціокультурного спричинення, поясів мислєвчинення, наскрізних процесів і періодів здійснення рефлексивного методологування (див. [3; 12; 29; 36]); 4) схарактеризування наукових шкіл у психології, причин їх виникнення і розпаду, необхідних і достатніх умов функціонування, завдань, змісту, форм і способів діяльності та мислєкомунікації й найпоширеніших типів і їх наукової продуктивності, а також понятійного осмислення опонентського кола, боротьби шкіл, хронології наукових і методологічних революцій та ін.; 5) виокремлення та аргументування евристичності тих методологічних форм організації достовірного психологічного знання, у яких теорія або посідає засадниче місце, або інтегрується з іншими теоріями як мета-теоретичне утворення, – парадигма (Т. Кун), епістема (М. Фуко), науково-дослідницька програма (І. Лакатош), методологічна планкарта дослідження (Г.П. Щедровицький), парадигмально-дослідницька карта (А.В. Фурман); 6) роз'яснювання інваріантів структурно-логічної архітекτονіки (співвідношення розділів, складових, компонентів і задіяних дослідницьких засобів) науково-дослідницьких програм у царині наукової психології у різних просторово-часових проєкціях – минулого, теперішнього і проєктованого майбутнього та ін.

Мотиваційний сегмент або вимір предметного поля теоретичної психології утворюють **фундаментальні (ключові) проблеми психології**, що характеризують культурно-історичний шлях розвитку цієї науки; причому мовиться як про традиційні (психофізична, психофізіологічна, психосоціальна, психогностична), так і про відносно новаційні проблеми (психогенетична, психоекзистенційна, психоінструментальна, психодуховна). Очевидно, що рефлексивна реконструкція та логіко-змістове упрозорення цих проблем потребує окремого детального вивчення. Наразі зауважимо кілька моментів. Передусім здійснення вказаної методологічної роботи може бути успішним лише у рамках *метатеоретичного дослідження*, котре не лише охоплює раніше встановлені й із різною мірою повноти аргументовані прин-

ципи, закономірності та особливості перебігу психологічного пізнання, а й обґрунтовує сутність, феноменологію й інтелектуальні засоби здійснення взаємопрониклих мислення і діяльності психолога-дослідника, що уможливають як збагачення його пояснювальних ресурсів і психологічного світогляду, так і створення оновленого теоретичного світу психології як більш усистемленої та досконалої сфери людинознавчого знання. Водночас є підстави розмежувати не тільки основну, базову (ключову) та похідні проблеми психології (С.Л. Рубінштейн, О.М. Ткаченко, В.А. Роменець, П.А. М'ясоїд та ін.), а ще й ініціювати доречність розведення двох груп проблем – традиційні та новаційні, тобто вказати на ті, що добре опрацьовані, й ті, що недостатньо осмислені теоретичною думкою. Крім того, спираючись на методологічний потенціал *подвійного принципу кватерності*, слушно організувати зазначені групи принципів у формі двох взаємопов'язаних мислєсхем, що унаочнять канонічно-вчинкову логіку їх структурної побудови. У будь-якому разі регулярне саморефлексивне вактуальнення подвійного кола четвертинних проблем сучасної психології відкриває багатоканальні дискурсні шлюзи інтенційного наснаження дослідницької свідомості на ідеї, способи і засоби вирішення названих проблем, починаючи від основної (як логічного осередку психологічного пізнання, що узмістовлює відношення “внутрішнє (психічне) – зовнішнє (непсихічне)” на засадах дуалістичного чи моністичного світогляду), й завершуючи похідними (себто периферійними видноколами зіткнення суб'єктивно лабільного й рекурсивно мінливого психічного із різними буттєвими аспектами-способами вчинкової присутності людини у світі і цього останнього у її внутрішньому засвіті).

Вчинково-діяльний сегмент або вимір указаного предметного поля утворюють в ієрархічному взаємодоповненні **методологічні принципи та підходи** до пояснення психічного або/і психодуховного як осередкової, критеріальної ознаки життя, атрибуту людського (свідомого) способу буття і як свідчення безпосередньої присутності людини у світі. Сутнісно принцип (лат. *principium* – начало, основа, походження, першопричина) – засновок чи засада певної сукупності фактів (подій) або знань (епістем), вихідний пункт усвідомлення та пояснення чи керівництва до діяльності. Зауважимо, що в обстоюваній нами версії філософської методології *принцип* і *підхід*, поруч із *ідеєю*, *методом* і *способом*, є базовими форма-

ми професійного методологування як взірцевого мислевчинкового практикування (див. [36, с. 191–217]). Причому тут має місце певна діалектика взаємопереходів між ідеєю і принципом, які виникають, розвиваються і функціонують як засадничі в ідеальній площині свідомості. Зокрема ідея – це здебільшого основоположна, керівна думка, котра відпочатково активізує-спричинює утворення як ідеальних мислесхем чи психічних образів, так і суто предметних конотацій (тобто в нашому випадку додаткових значень понять або категорій актуального наукового дискурсу). Ідея перетворюється на принцип за умов фактичного її удіяльнення, переходу дослідника від стану чітко центрованого на певному задумі розмірковування до мислевчинення у його більш-менш повній чи завершеній подієвості. А це означає, що *методологічний принцип психологічного пояснення* (скажімо, детермінізму, єдності свідомості та діяльності або розвитку) починає існувати як такий, коли: а) унагляється задум-стимул, що набуває форми наукової ідеї; б) остання як мікроорганізованість свідомісної здатності трансформується у більш епістемно ємний згусток – у принцип як ідеальний об'єкт, що має самостійну цінність й керівну силу для дослідника; в) розвиваючись у лоні історико-психологічного дискурсу, він постає у знаковій формі, забезпечуючи конструктивність розгортання колективної та індивідуальної миследіяльності; г) насамкінець цієї безупинно розвитковій миследіяльності знаходиться здебільшого оновлений у теоретичному й емпіричному складових зміст, який згодом об'єктивується у текстах (в усній чи писемній формах) з допомогою виконання процедури об'єктивації.

У підсумку здійснення такої методологічної роботи у сфері психології розробляється *система принципів*, які утворюють наріжний камінь цієї людинознавчої науки і становлять своєрідний стартовий майданчик пояснення, керівництва до дослідницької дії самовизначення й обрання орієнтирів саморуху вченого у власній пізнавальній творчості й у здобуванні істинного психологічного знання. Першу таку систему в радянській психології, як відомо, пропонує С.Л. Рубінштейн усередині ХХ століття, аргументуючи обов'язковість для психологічного пізнання принципів єдності свідомості і діяльності, детермінізму, розвитку, історизму, єдності теорії і практики [22], другу – у 80–90 роках О.М. Ткаченко, обґрунтовуючи п'ять неодмінних принципів для психології:

детермінізму, відображення, єдності психіки і діяльності, розвитку, системності (див. [23]). До цього слід додати дещо пізніше опрацьовані В.А. Роменцем і П.А. М'ясоїдом учинковий принцип, принцип доповнюваності психологічних знань, творчого діалогу між ученими, суперечливої єдності історичного, логічного і психологічного у процесі пізнання. Все це вказує на те, що цей сегмент предметного поля теоретичної психології потребує рубрикації, ієрархізації, мультивекторної систематизації, щонайперше розмежування принципів онтологічного плану і гносеологічного, засадничих і похідних, теоретично і практико зорієнтованих. Окрім того, відомим є, починаючи від посткантіанської традиції, розрізнення конструктивних (пов'язаних із визначенням онтологічних основ деякої дійсності) і регулятивних (центрованих на встановленні інструментальних підвалин тієї чи іншої діяльності) принципів. Очевидно, що це дає підстави для розгляду питання аналогічного розрізнення методологічних принципів психологічного пояснення.

Не треба також забувати, що сукупність принципів розвитку певної науки – це лише основоположні маяки, яким слідують дослідник, щоб не збитися з обраного курсу в безмежному океані психічної реальності, будучи теоретиком (творцем ідеальної наукової картини цієї реальності) і практиком (діячем-мислителем, котрий дослідницьки практикує каналами самопізнання і самоосвоєння те, що належить йому самому – розмаїття дій, образів, думок, сенсів) в одній особі. Загалом йому потрібне особливе згармонювання принципів, яке б уконкретнювало мислевчинковий шлях поступу-розширення дослідницької свідомості, або, інакше кажучи, надавало б у розпорядження мислителя набагато складніший інструмент рефлексивного теоретизування – *методологічний підхід*, що спрямовує його пошукову діяльність, становить певну стратегію пізнання та характеризується комплексністю задіяних у його потоці парадигмальних, синтагматичних і прагматичних структур і процесів, збалансованістю нормативів і вимог реалізовуваних під час зазначеного пізнання принципів. Тому в опрацюванні вказаного сегмента предметного поля вбачаємо більше проблем, аніж їх розв'язків.

Післядіяльний сегмент або вимір розгляданого предметного поля **становлять завдання, проблема та гіпотетичні версії побудови категорійного ладу наукової психології**. І це закономірно, зважаючи на виняткову роль категорійного аналізу як

найпотужнішого інструменту методологування. Свого часу Г.П. Щедровицький (1981), звертаючись до управлінців, зауважував таке: “Якщо ви розпочинаєте роботу в категоріях і всі явища оцінюєте категорійно, тобто оцінюєте здійснювані операції, мову, уявлення про об’єкт і поняття, то ви отримуєте наймогутніший засіб аналізу та розв’язку задач, рівного якому практично немає нічого. Той, хто працює в категоріях, аналізує в категоріях, діє краще обчислювальної машини – швидко, точно, чітко знаходить помилку. Щоправда є клас задач, які категорійно розв’язати неможливо. Але загальну оцінку ситуації, орієнтування в ній людини, котра володіє категорійним апаратом, здійснює моментально” [47, с. 90]. Отож категорія – це не тільки межово найзагальніше поняття, що утворюється як останній результат абстрагування від предметів, їх властивостей та ознак і не підпорядковане жодному більш загальному (родовому) поняттю, а й функціональний вузол особливого логічного узмістовлення й смислонаповнення, або надпотужний *поняттєвий модуль*, що відображає фундаментальні, найбільш істотні зв’язки і відношення об’єктивної дійсності та пізнання, охоплюючи уявлення відповідного об’єкта, дії-операції з ним, мову задля їх інтерпретацій і плетиво похідних понятійних форм, що докладаються до цього об’єкта.

У цьому рефлексивному розрізі метатеоретизування існує щонайменше три наукові школи у вітчизняній психології, які пропонують авторські категорійні системи: С.Л. Рубінштейна (К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлінський, О.М. Матюшкін та ін.), В.А. Роменець (П.А. М’ясоїд та ін.), А.В. і В.А. Петровські та М.Г. Ярошевський (О.М. Ткаченко та ін.). Останні на рубежі ХХ–ХХІ століть, керуючись принципом відкритості категорійного ладу, спочатку домоглися розширення мережива базисних категорій (“Я”, “мотив”, “дія”, “образ”, “переживання”, “інтеракція”, “ситуація”) шляхом психологічного осмислення інших понять, задіяних до предметного лона психології, – *метапсихологічних категорій* (“особистість”, “цінність”, “діяльність”, “свідомість”, “почуття”, “спілкування”, “персоносфера”); далі, відновивши й більш розлого обґрунтувавши категорійний статус уведеного в науковий дискурс ще М.М. Ланге поняття “психосфера” (що покликане за задумом авторів охопити все багатоманіття досліджуваних психологічною наукою феноменів) й спираючись на фундаментальні ідеї В.І. Вернадсько-

го про біосферу і ноосферу, виокремили навколо базисно-психологічних і метапсихологічних ще три рівні: з боку природи – біоцентричні і протопсихологічні категорії, а з боку соціуму – соціоцентричні. У підсумку отримано своєрідну мережу-матрицю із 35 категорій, що розподілені на п’ять горизонтальних плеяд, кожна з яких рубрикована на сім вертикальних кластерів, котрі в єдності, на думку авторів, охоплюють “у цілому всю психосферу і які започатковують увесь понятійний апарат психологічної науки”. Причому змістове наповнення категорій усередині кожної із плеяд (горизонтальні таблиці) характеризується особливим пізнавальним статусом. Так, нижній рядок таблиці, тобто низка *біоцентричних категорій* (“нестача”, “метаболізм”, “сигнал” та ін.), вказує на явища, які можуть вивчатися об’єктивними методами, “зовні”, на кшталт фізичних об’єктів, а тому інтерпретація накопичуваних фактів тут здійснюється на засновках мислесхем природної причинності; другий рядок – протопсихологічні категорії, які відображають доступні розуму сутності неозорого ноуменального, непроявленого світу, котрий протистоїть світу проявленому, феноменальному, де відповідні об’єкти (потреба, рефлекс, ефективність, предметність тощо) не дані спостерігачеві безпосередньо – ні візуально чи емпірично, ані у вигляді показників або параметрів, себто характеристик, які реально наявні й можуть бути так чи інакше виміряні; третій рядок – *базові психологічні категорії* – фіксують ті психічні явища-феномени, які більшою чи меншою мірою доступні інтроспекції (“Я”, мотив, діяльність, образ, переживання, ситуація); четвертий рядок – *метапсихологічні категорії*, які являють собою плеяду ідей (особистість, цінність, діяльність, свідомість, почуття, спілкування, персоносфера), кожна з яких становить єдність думки і думаного, що центрується на інтенційованому до самоздійснення судженні; п’ятий рядок – *соціоцентричні або екстрапсихологічні категорії*, що мають парадоксальний статус, адже будь-який крок пізнання тут немов би відштовхує від себе пізнаваний зміст і, більше того, об’єкт дослідження перебуває у конкурентному відношенні із самим дослідником, постійно виявляючи свою незвідність до чогонебудь, що могло бути відоме завчасно.

Очевидно, що А.В. і В.А. Петровським та М.Г. Ярошевському вдалося віднайти в цілому оригінальний методологічний ключ-спосіб до побудови категорійної моделі “теорії теорій”,

що посідає місце четвертого сегмента в конструюванні предметного поля теоретичної психології, де науковець, займаючи метатеоретичну позицію і виконуючи суб'єктну місію саморефлексії цієї науки, домагається підсумкової інтеграції і наступного епістемологічного синтезу новоздобутого трьома каналами (як уже зазначалося через закономірності і засоби психологічного пізнання, основні проблеми психології, методологічні принципи і підходи психологічного пояснення) раціогуманітарного знання. Вони аргументовано переконують, що “не клітинка, навіть у своєму вертикальному розвитку, а динамічна система категорій здатна охопити й відобразити у собі психічний світ людини...” [16, с. 34]. У цьому розрізі методологування слушно говорити про **категорійний підхід** до побудови теорії теорій у психології, точніше, до створення теоретичної психології.

І все ж аналізована категорійна модель, на наш погляд, є історично проміжною, хоча й теоретично першопочатковою у створенні категорійної системи психології. Вона викликає низку запитань: якщо до таблиці входять соціометричні категорії, то чому, скажімо, відсутні *теолого-* і *філософсько центровані* та їх відповідні плеяди (за горизонталлю)? Чому серед поіменованих кластерів (вертикаль таблиці) наявні субстанційність, подієвість, дійсність, але відсутня *вітальність*? Чому в кластері “субстанційність” не знайшли відображення такі важливі образи суб'єктивної реальності людини, як *суб'єкт, індивідуальність, універсум*? А головне, чому серед різноплеядно-кластерного мережива категорій відсутні добре відомі з історії і загальної психології категорійні поняття “інстинкт”, “потяг”, “здібності”, “установка”, “адаптація”, “темперамент”, “характер”, “поведінка”, “творчість”, “інтенція”, “самосвідомість”, “духовність”, “мрія”, “думка”, “любов”, “воля”, “рефлексія”, “вчинок”. Вочевидь категорійна система психології та методологічні принципи її побудови сьогодні вимагають рішучого перегляду.

Крок четвертий — *післядіяльний*, пронизаний як рефлексивними актами щодо здійсненого в напрямку повнозмістового визначення предметного поля теоретичної психології, так і напруженою авторською саморефлексією того, чи вдалося сповнити **вчинок метатеоретизування** як такий, що приніс не лише відчутний науковий доробок, а й інтелектуальне задоволення та духовну насолоду внутрішньої самореалізації. Стосовно обох результативних вимірів авторського вчинення

немає сумніву: у *першому* – це всього-на-всього вихід із густого лісу проблем на стежку, що має привести до широкої дороги поступу в напрямку від початкової мети – створення теоретичної психології у взаємодоповненні її чотирьох учинково-канонічних визначень, а саме як: а) відносно нового інтеграційно-синтетичного напрямку розвитку психології як соціогуманітарної науки; б) методологічного проекту переходу сучасної психології до міжпарадигмальних досліджень, синтетичних методологем і саморефлексивних пізнавальних стратегій та інноваційних психологічних практик; в) сфери професійного методологування і компетентного метатеоретизування, що розробляє форми, методи, засоби та інструменти здійснення повноцінних мислєдіяльності і мислєвчинення в академічній, прикладній і практико зорієнтованій психології; г) системи метатеоретичних знань відносно закономірностей і вчинкових канонів психологічного пізнання, основних проблем, пояснювальних принципів, методологічних підходів і категорійного ладу психології, у *другому аспекті* здійсненого нами акту мислєвчинення, майже як завжди після ситуаційно тривалих інтелектуальних зусиль і вольових актуалізацій, переживаємо амбівалентні почуття як солодко-гірку суміш осягнутого і непізнаного, мізерного позитиву і розлогого невдоволення, фрагментарного самозаспокоєння і всеохватного натхненного вмотивування. Тому сподіваємося, що найцікавіші знахідки у загубленому світі теоретичної психології попереду.

ВИСНОВКИ

1. Аргументоване й чітке визначення предмету будь-якої новопосталої наукової дисципліни можливе лише внаслідок комплексного здійснення ґрунтовної методологічної роботи, у процесі якої й уможливується підсумкова (вторинна і навіть третинна) рефлексія усіх дійсних здобутків теоретичної думки у сфері психології (передусім як людинознавчої науки), виявлення оптимального мінімуму епістемних форм-упорядкованостей під час особистісного і групового розгортання циклічно довершених саморефлексивних процедур синтезу, зняття, конфігурування і реінтерпретації різнорациональних знань. Тому *метою цього методологічного дослідження* було домогтися не тільки смислово прозорого розрізнення предметних полів загальної і теоретичної гілок сучасної психології на тлі квінтетного

набору базових теоретичних дисциплін (історії всесвітньої психології, психологічних теорій окремих психічних феноменів, канонічної психології), а ще й обґрунтування останньої як післядіяльного інтелектуального підсумку й водночас старту якісно іншого горизонту абстрактних розмірковувань і мисленнєвих ідеалізацій – *метатеоретизування* у його різних формах оприявлення (аналітичних, розуміннєвих, розмірковувальних, свідомісних, саморефлексувальних). А це означає, що предметні рамки теоретичної психології утворюють *самоусвідомлювальні аналіз, визначення, реконструювання і добування-творення раціоналізованого психологічного знання*, організованого у вигляді теорій, теоретичних гіпотез, моделей чи/і концепцій, парадигм чи дослідницьких програм, теоретичних систем або наукових напрямів, які власне й підлягають *метаупредметненню* через саморефлексивні канали психологічного пізнання. У такий спосіб зазначений дисциплінарний дискурс розвитку психологічної науки детально вивчає реальні напрацювання її достойників і шкіл (засновки, концепти, моделі, закономірності, постулати, категорійний лад тощо), встановлює сутнісні кордони їх узмістовлень і межі істинності та хибності, аргументує доцільність чи невиваженість уведених нових визначень та інтерпретацій (понять, неологізмів, аргументацій, фактів) й доводить адекватність чи нагальність створення нових методів, способів і засобів оптимізації певної *епістемної картини* так чи інакше раціонального витлумаченого фрагмента психічної реальності чи окремих феноменів людського життя.

2. Предметне зосередження теоретичної психології як інтегральної академічної дисципліни на культурних здобутках і передових епістемних напрацюваннях психологічної науки уможливується лише за умови здійснення таких *логіко-методологічних процедур і воднораз мисленнєвих технік, як зняття-реконструктивізація та конфігурування*, що, домагаючись синтезу різних знань про об'єкт і зведення їх у єдине метасистемне ціле, дають змогу *уцілювати та мінімізувати* самовідрефлексований теоретичний зміст, який отримує всі шанси досягнути *епістемного оптимуму*, коли найвища абстрагованість та узагальненість важливих для науки і культури знань оформляється в найменшому за обсягом, але найбагатшому за змісловим наповненням, науковому тексті, причому здебільшого у різних системах керування інформації (семіотич-

ній, графічній, символічній, ілюстративній). *Суть процедури зняття* полягає в одночасному знищенні і збереженні всього змістового матеріалу, що напрацьований у форматі так чи інакше предметно центрованих теорій, і в наступній його реорганізації у вигляді конкретного набору полівідрефлексованих теоретизмів (ідей, гіпотез, концептів, понять та ін.) за сутнісним критерієм відбору і на метарівні психологічного пізнання. *Мислевчинковий потенціал процедури конфігурування* центрується на вторинній інтеграції різнопредметних знань, коли має місце полірефлексивний синтез (за чітко встановленими принципами і правилами) різних теоретичних уявлень про один і той же об'єкт дослідження, що передбачає побудову особливого класу ідеальних моделей – *моделей-конфігураторів*. Тому в цьому разі є можливість, мисленнєво спроектувавши зображення надскладної структури об'єкта на декілька логічно пов'язаних між собою екранів, синтезувати як епістемну цілісність різні теоретичні картини, обходячи сам реальний чи феноменально уявлений об'єкт.

3. Критичний аналіз існуючих *методологічних концепцій визначення предмета теоретичної психології* виявив як їх переваги, так і недоліки. У найпотужнішій версії А.В. Петровського і М. Г. Ярошевського (2001) здобуток є два засадничих нововведення: по-перше, ними чітко визначені сутнісні межі предметного поля цієї інтегральної дисципліни, що параметрично пов'язані із саморефлексією психологічної науки й відтак із метатеоретизуванням і його логічними процедурами – аналізом, зняттям, конфігуруванням і реконструкцією наявного психологічного знання; по-друге, аргументовано встановлені нові сегменти названого поля, а саме категорійний лад, пояснювальні принципи, ключові проблеми і психологічне пізнання як особливий вид діяльності. Водночас вадами зазначеної концепції є: а) суто класичне розуміння теорії як базової форми побудови раціонального знання у статичності її змісту, структури, функцій та інших параметрів, тоді як насправді теорія в невинно змінному лоні неklasичної й особливо постнеklasичної раціональності – це дифузно-плинна форма філософського і наукового пізнання й одночасно засаднича методологія добування метасистемного та кількразово відрефлексованого знання, що має циклічно-вчинкову розвиткову самоорганізацію; б) певна еkleктика і явна нелогічність у ви-

тлумаченні як подієвої архітекtonіки розгортання метатеоретичної діяльності в соціогуманітаристиці, так і в підборі складників досліджуваного предметного поля. До явних упущень інших запропонованих версій упредметнення теоретичної психології треба віднести описовий стиль викладу наукового матеріалу, що властивий теоретичному, а не метатеоретичному дискурсу; зведення засобів та інструментів (принципи, поняття, підходи, закони, теорії тощо) психологічного пізнання, де дослідник є одночасно теоретиком і практиком, суб'єктом та об'єктом, до методології і методів психологічного дослідження; нерозуміння докорінної відмінності, що наявна між методологічними орієнтирами рефлексивного вивчення психічних феноменів і методологічними стратегіями саморефлексії психологічного пізнання як мислєдіяльності метатеоретичного рівня екзистенціювання; безпідставного перенесення окремих розділів і тем із загальної психології до змістового формату теоретичної та ін.

4. Перший крок рефлексивного методологування, що здійснений на предмет цілісного парадигмального бачення предмета теоретичної психології, зважаючи на відсутність на сьогодні у сфері психологічного пізнання адекватних складності досліджуваних об'єктів мультифункціональних засобів саморефлексії і метатеоретизування, був пов'язаний із вибором прийнятного для цих цілей методологічного інструментарію – *циклічно-вчинкового підходу*. Відштовхуючись від фундаменталій учинкового підходу В.А. Роменця, він містить збалансовану нормативну єдність чотирьох принципів, шести закономірностей і низку похідних принципів та вимог й упродовж останніх п'ятнадцяти років виявив свою виняткову евристичність у пізнанні найскладніших психосоціальних систем і процесів. Його квінтесенцію становить оргдіяльнісна схема-модель чотириетапного перебігу вчинку в його циклічно-канонічній повноті як постійно змінній структурно-функціональній подієвості в діалектичній наступності ситуаційного, мотиваційного, діяльного і післядіяльного складників учинення. За умов компетентного зреалізування цього підходу вдається еталонно актуалізувати акти пізнання-конструювання на кількох площинах мислєдіяльності: здійснення конкретної дослідницької практики групи чи колективу науковців, пульсуюче змінного свідомісного інтенціювання, під час зіткнення різних поглядів і позицій у полі артикульованих кожним дослідником думок і розмірковувань й у

процесі фіксації та оформлення на папері продуктів чистого мислення. В останньому випадку це означає, що завжди є можливість відобразити індивідуальні чи командні інтелектуальні здобутки в невербальній формі, передусім у вигляді мислєсхем, унаочнених теоретичних чи методологічних моделей, деталізованих таблиць та ін.

5. Другий крок методологування полягав у визначенні авторського погляду на предметні інваріанти базових теоретичних дисциплін психологічної науки та в обґрунтуванні як особливого положення канонічної психології, яка діалектично поєднує і змістовно знімає базові, символізуючи універсальне філософсько-психологічне знання, так і винятково важливого місця серед них теоретичної психології. Остання спирається на розлогі семантичні ландшафти історії всесвітньої психології, загальної психології, мережива теорій окремих психічних феноменів, канонічної психології як на той матеріал, із якого засобами саморефлексії прониклого методологічного мислення вибудовує новоявлені метатеоретичні організованості й у сукупному вимірі-знятті – увесь свій світ як інтегральної академічної дисципліни і культурно важливої царини людинознавства. Іншими словами, теоретична психологія охоплює ці базові змістові матеріки у реконструйованому сутнісному вигляді й синтезує та універсалізує їх штучну епістемну надбудову – *методологічні знання* про психологічне пізнання, ключові проблеми, пояснювальні принципи і категорійний лад психології. Відтак вона знівельовує раціогуманітарні знання про психічні процеси, стани, властивості і тенденції й одночасно зберігає їх у сутнісному, ущільнено синтетичному трансформуванні на метарівні самоздійснення методологічно зрілої (полірефлексивної) діяльності теоретичної думки.

6. Канонічна психологія – одне із вершинних культурних досягнень-здобутків натхненного людського духу, котрий отримав реальне уособлення на підсумковому етапі творчого шляху видатного українського психолога-мислителя **Володимира Роменця**. Як науково-філософський проект перебудови усієї системи психологічного думання, що покликаний здійснити сталий культурно-гуманістичний, світоглядний перехід від ХХ до ХХІ століття, вона становить продукт усіх раніше висловлених та обґрунтованих цим достойником української нації ідей, концептів, постулатів, підходів, методологом і є логічним завершенням його винятково оригінальних пошуків. *Об'єктом*

канонічної психології є людина, для якої основоположним способом буття є вчинок і вчинення: перший уможливує достеменне пізнання і перетворення нею світу і самої себе, дає змогу максимально розвивати свої сутнісні сили (здібності) та реалізувати своє високе призначення як свідомої одухотвореної особи, друге характеризує повноту її активної присутності у світі і цього останнього у психічному засвіті як повновагомого суб'єкта життєдіяльності й одночасно як натхненної непересічної особистості, котра здатна піднятися до взірцевих, канонічних вершин самопізнання і самостворення.

7. Відносно предмета канонічної психології В. А. Роменець і П. А. М'ясоїд неодноразово вказувати (звісно, в дещо відмінних формулюваннях), що таким предметом є або життя, взяте у процесі розвитку як реальне вмістилище всіх психічних процесів – від найпростіших до найскладніших (стани, переживання, особистісний смисл, самосвідомість тощо); або “людина, котра йде історичним шляхом самопізнання й переображення”, нарощуючи розгортання “вчинкових спіралей” і піднімаючись “сходінками буття”; або взірцеві (канонічні) явища у їх подієвій мозаїці та наповненій сенсом людського існування буттєвій повноті й достатній феноменальній вираженості, що охоплюють індивідуальний, соціальний, історичний формати активності і внутрішній план самоактивності особи, які оприявнюються у таких базових формах-здатностях присутності її у світі, як поведінка (ситуаційна домінанта людської екзистенції), спілкування (переважання мотиваційних джерел і тенденцій), діяльність (вактуальнення дієво-перетворювального впливу особи на світ, який відтепер ознаменований учинковим способом її буття), вчинок (післядіяльне, інструментально дореалізоване й подієво довершуване розкриття особою світу як способу власної буттєвої присутності, набуття цим світом визначеностей, ситуаційна зміна життєвих умов й одночасно самовиявлення її психічного, передусім особистісного, засвіту). У цьому проблемному контексті творчого діалогу учнів, наступників і конструктивно налаштованих прибічників з академіком В. А. Роменцем очевидно, що є підстави говорити про багатосегментне й складно рубриковане предметне поле канонічної психології, що потребує мислерефлексивного опрацювання як новозастосованої українським любомудром методологічної оптики філософсько-психологічного дослідження, так

і логічно аргументованого розмежування відповідних сегментів чи інваріантів упредметнення зазначеної версії утвердження постнекласичного психологічного дискурсу.

8. Канонічна психологія – це також ще й відмінна від усіх існуючих у психологічній науці дослідницько-світоглядна стратегія пізнання джерел, сутності і безкрайої феноменології людського способу екзистенційно повного життя в реальному світі з орієнтирами на суб'єктність і вчинково-подієву продуктивність змісту буття. Заперечуючи неканонічні системи психології (у тому числі психоаналіз і гуманістичну течію), загальною вадою яких є намагання звести надскладне психічне і все багатство його феноменальних проявів до нижчого, простого, елементарного, В. А. Роменець обстоює й утілює у власній пізнавальній творчості альтернативну методологічну позицію – вивчає психічні явища у їх якомога більш довершеній цілісності, у канонічних формах, буттєвій повноті, феноменальній викінченості й у неподільному зв'язку і збалансуванні з іншими психологічними канонами. Воднораз сьогодні існує нагальна потреба не тільки деталізувати і конкретизувати концепти, принципи і постулати канонічної психології, а й надати їй чіткої дисциплінарної побудови, що уможливило б включення цього змістовно збагаченого академічного курсу до навчальних планів другого (магістерського) освітнього рівня підготовки професійних психологів.

9. Для збагаченого відновлення епістемної сфери канонічної психології потрібно зреалізувати щонайменше чотири методологічних настановлення: а) мислєдіально розробляти її як новітній інтеграційний напрям розвитку людинознавства й наук про свідомість, як комплексу дослідницьку програму культурно-гуманістичного спрямування й одночасно як надважливий сегмент чи вектор становлення сучасної теоретичної психології, предметне поле якої також пов'язане із самопізнанням і саморефлексією принципів і закономірностей психологічного пізнання, базових проблем, основоположень і підходів, системи понять і категорійного ладу психологічної науки; б) мислекомунікаційно освоювати основні умови зреалізування як методологічної процедури типологізації, так і найважливіших характеристик типологічного методу, стосовно багатосегментного предметного поля канонічної психології, виділивши окремі таксони, тобто групи певним чином пов'язаних категорій, і побудувавши у підсумку прове-

деного вчинково-типологічного дослідження її категорійну матрицю; в) мислевчинково опрацьовувати авторський *циклічно-вчинковий підхід* як адекватний багатомодульний інструмент рефлексивного методологування, що уможлиблює на засадах поєднання переваг учинкового і типологічного підходів виокремлення четвертинного оптимуму головних сегментів упредметнення канонічної психології із перспективою отримання метасистемної єдності знань психософійних, проблемно-дискурсивних, особистісних (явних і неявних), категорійних; г) зважаючи на реконструйовану нами логічну структуру психологічного канону, що під завісу ХХ століття запропонована В.А. Роменцем, мислерефлексивно висвітлювати рух-поступ кожного психодуховного феномену до канону як оприявленої у взаємодії людини і світу живої, екзистенційно вичерпної та особистісно зреалізованої, досконалості й відтак здійснювати поступове структурно-змістове наповнення канонічної психології як теоретичної метасистеми.

10. Запропонована нами *методологічна схема* відновлення предметного поля канонічної психології охоплює чотири головних сегменти, у яких знаходить відображення вчинково-канічна структурна логіка поступального розвитку і систематизації фундаментальних психологічних знань. Так, *ситуаційний сегмент упредметнення* презентує вказану версію психології як постнекласичну, а саме як філософсько-психологічний напрям розвитку сучасного людинознавства, що вивчає сенс, зміст і спосіб людського життя у його взірцево подієвих, канонічно-вчинкових формах, збагачуючись **психософією** як методологією пізнання джерел і сутності людського буття; *мотиваційний* – становить проблемно-дискурсивний за формою мислєдіяльного напруження і науково-світоглядний за інтенційним горизонтом свідомісних ідеалізацій етап або “перехід від ХХ до ХХІ століття у психологічному думанні” (В. А. Роменець), що ознаменований якісно іншою за складністю завдань і за гносеологічною спроможністю психології – тієї, що “здолала односторонність попередніх психологій і вказала на *синтез індивідуального і всезагального*, неповторного та універсального у буттєвій мозаїці людського повсякдення;” *діяльний* – являє собою відкрити для значеннево-сміслових конотацій і полісемантичних визначень систему фундаментальних раціогуманітарних знань, які здобуті В. А. Роменцем на різному культурно-історичному матеріалі й об’єктивовані ним як

відрефлексоване психологічне метазнання стосовно генези, закономірностей і вчинкових канонів людського життя у його буттєвій невичерпності, феноменальній повноті, свідомісній функціональній здатності і довершеній особистісній подієвості; *післядіяльний* – ковітально втілений як самобутня наукова школа В.А. Роменця (П.А. М’ясоїд, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко та ін.), дослідницька програма якої становить *одну із головних течій розвитку постнекласично зорієнтованої теоретичної психології* з її інтелектуальними засобами метатеоретичного аналізу, вчинкового принципу, канонічного підходу, категорійного ладу, ґрунтовної саморефлексії та у центруванні на повноцінності циклу виникнення, розгортання і вищого усистемнення вчинкового осередку теоретичного канону психології, що виходить за свої дисциплінарні межі і повертається в індивідуальних, групових та колективних актах рефлексування до самої себе.

11. У теоретичній системі В.А. Роменця обґрунтований чотирипостасний структурно-функціональний цикл будь-якого логічно зрілого *психологічного канону* як важливого методологічного інструменту метатеоретизування: спочатку осмислюється загальне як емпірична зустріч дослідника зі світом і лише як його суб’єктний дотик до дійсності, у якій канон ніби блукає і “шукає себе спочатку в іншому”, потім знаходиться індивідуальне, особливе у формі справжнього виділення себе зі світу на тлі світіння всезагального в осередді усвідомлення своєї неповторності та імовірних знахідок оригінального, де канон урешті-решт долає не стійке і часто випадкове індивідуальне, далі відкривається всезагальне, але вже як субстанційна атрибуція, тобто як вищий рівень утвердження канону, що набуває найглибшого сенсу в людині через досягнення нею оригінального, й насамкінець зреалізовується вседосконале відтворення всезагального в одиничному: особа свідомісно – подумки чи уявно – піднімається над взірцевим образом, щоб відчутти безконечність і пережити у самій чуттєвості екзистенцію захоплення. Так постає канонічна психологія, що в кожному психологічному феномені віднаходить тенденцію поступу до канону як найдосконалішого образу і що через канонічне упредметнення становить магістральний напрям розвитку теоретичної психології, де світоглядним орієнтиром-засобом є *психософія вчинку* як “методологія пізнання джерел і сутності людського буття”, як “достеменна психологія і філософія буттєвої мудрості”.

12. Теоретична психологія – реінтегрована система різнорациональних психологічних знань метатеоретичного статусу-рівня їх самоорганізації та розиткового функціонування, що здобута методами, засобами та інструментами багатовекторної саморефлексії найвагоміших теоретичних досягнень наукової психології упродовж усієї історії її становлення, що диференціюється на чотири головні, взаємозалежні у циклічно-вчинковій довершеності, сегменти або виміри упередження, які водночас становлять першочергові завдання й засадничі напрямки її розвитку як: а) синтетичної академічної дисципліни, б) суспільно значущої царини людознавства, в) культурно важливої галузі гуманітарної епістемології, г) самобутньої сфери мислєдїяльності і професійного методологування. Власне мовиться про логіко-канонічну наступність таких сегментів предметного поля теоретичної психології: 1) про осмислення принципів, закономірностей, процедур і засобів та про інтелектуальне практикування психологічного пізнання як фахово компетентних мислення, комунікування, діяльності; 2) про виявлення, методологічне обґрунтування і схарактеризування ключових – усталених і новопосталих – проблем психології, що з’ясовують її культурно-історичний поступ як життєствердної людознавчої науки; 3) про аргументування і розробку найбільш коректних та евристичних пояснювальних принципів і методологічних підходів у сфері метатеоретично здійснюваного психологічного пізнання; 4) про створення категорійного ладу сучасної психології на засадах можливостей, обмежень і перспектив на майбутнє класичного, некласичного й постнекласичного типів наукової раціональності. Отож цей фундаментальний напрям розвитку психологічної науки мислєвчинково досліджує і свідомісно й ковітально практикує не лише знання про знання, тобто не тільки породжує ущільнено синтетичне, структурно і функціонально цілісне психологічне метазнання, а й відкриває та освоює найскладніші і найефективніші форми, методи, засоби та інструменти метатеоретизування і полїрефлексивного методологування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік В.А. Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М’ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. Київ: Либідь, 2016. 272 с.
2. Балин В.Д. Введение в теоретическую психологию: монография. Санкт-Петербург: Изд-во С-Петербурга. гос. ун-та, 2012. 201 с.
3. Вітакультурна методологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
4. Георгій Петрович Щедровицький / под. ред. П.Г. Щедровицького, В.Л. Даниловой. Москва: РОССПЕН, 2010. 600 с.
5. Гусельцева М. С. Методологічна оптика як інструмент пізнання. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 39-55. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2017.04.039>
6. Гусельцева М.С. Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование): монография. Москва: Акрополь, 2013. 367 с.
7. Зинченко В.П. Теоретический мир психологии. *Вопросы психологии*. 2003. №5. С.3-17.
8. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості: монографія. 2-е вид., переробл., доповн. Івано-Франківськ: ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”, 2015. 720 с.
9. Карпенко З.С. Аксиопсихологія особистості: монографія. Київ: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. 216 с.
10. Карпенко З.С. Предмет і метод аксіопсихології особистості. *Психологія і суспільство*. 2008. №1. С. 36-62.
11. Крисоватий А.І. Наукова школа – це не лише нові теорії і факти, а й більш ефективні методологічні підходи. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. С. 3-5.
12. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
13. М’ясоїд П.А. Курс загальної психології: підручник: у 2 т. Київ: Алетра, 2011. Т1. 496 с.; 2013. Т2. 758 с.
14. М’ясоїд П.А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 560 с.
15. Основи психології: підручник / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. Вид. 6-те, стереотип. Київ: Либідь, 2006. 632 с.
16. Петровський А.В. Ярошевський М.Г. Теоретическая психология: уч. пос. Москва: Изд. центр “Академия”, 2001. 496 с.
17. Психологія вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст./ упоряд. П.А. М’ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. 296 с.
18. Роменець В.А. Історія психології ХІХ – початку ХХ століття: навч. посіб. Київ: Либідь, 2007. 832 с.
19. Роменець В.А., Маноха П.І. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. 3-є вид. Київ: Либідь, 2017. 1056 с.
20. Роменець В.А. Постановка канонічної психології. Основи психології: підручник / заг. ред. О.В. Киричук, А.В. Роменця Київ: Либідь, 1995. С. 605-621.
21. Роменець В.А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2013. №2. С. 6-27.
22. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 712 с.
23. Ткаченко О.М. Принципи, категорії і методологічні проблеми психології. *Психологія і суспільство*.

2009. № 1. С. 45-133.

24. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.

25. Фурман А. В. Вступ до теорії освітньої діяльності: курс лекцій. Вид. 2-е. Тернопіль, 2014. 84 с.

26. Фурман А. В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива. *Психологія і суспільство*. 2013. №4. С.18-36.

27. Фурман А.В., Гіряк А.Н., Гіряк Г.С. Психодидактика проектування навчально-книжкових комплексів для студентів ВНЗ: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2012. 328 с.

28. Фурман А.В., Гіряк А.Н. Психодидактична експертиза модульно-розвивальних підручників: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2009. 312 с.

29. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

30. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 13-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.013>

31. Фурман А.В. Метатеоретичні концепти пізнання свідомості. *Психологія особистості*. 2018. №1(9). С. 5-11. DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.9.1.5-11>

32. Фурман А.В. Метатеоретична реконструкція предметного поля канонічної психології. *Психологія особистості*. 2019. №1(10). С. 5-17. DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.10.1.5-17>

33. Фурман А.В. Методологічна схема відновлення предметного поля канонічної психології. *Вітакультурний млин*. 2019. Модуль 21. С. 4-27.

34. Фурман А.В. Методологічна оптика циклічно-вчинкової організації теорії як системи організації раціонального знання. *Вітакультурний млин*. 2017. Модуль 19. С. 4-15.

35. Фурман А.В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: монографія. Київ: Інститут соц. і політ. психології НАПН України; Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 100 с.

36. Фурман А.В. Методологія як сфера науки, мислєдїяльності, методологування. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. С. 6-235.

37. Фурман А. В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії. *Психологія і суспільство*. 2013. №3. 72-85.

38. Фурман А. В. Система інноваційної освітньої діяльності модульно-розвивальної школи та її комплексна експертиза. *Психологія і суспільство*. 2005. №2. С. 29-75.

39. Фурман А.В., Шандрук С.К. Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 272 с.

40. Фурман А. В., Шандрук С. К. Соціема як евристичний концепт загальної соціологічної теорії. *Психологія і суспільство*. 2013. №1. С. 57-74.

41. Фурман А. В., Шандрук С. К. Сутність гри як учинення: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 120 с.

42. Фурман (Гуменюк) О. Є. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату. *Психологія і суспільство*. 2012. №1. С. 47-81.

43. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: монографія. Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 340 с.

44. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук: спец. 19.00.07 – “Педагогічна та вікова психологія”. Одеса, 2015. 37 с.

45. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатоглибкого теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 38-67. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.1.38>

46. Щедровицький Г.П. Избранные труды / ред.-сост. А.А. Пископель, Л.П. Щедровицький. Москва: Шк. культ. политики, 1995. 760 с.

47. Щедровицький Г.П. Путеводитель по методологии Организации, Руководства и Управления: хрестоматия. Москва: Дело, 2003. 160 с.

48. Щедровицький Г.П. Синтез знань: проблеми і методи. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 61-83.

49. Щедровицький Г.П. Схема мислєдїяльності – системно-структурна будова, значення і зміст. *Психологія і суспільство*. 2005. №4. С. 29-39.

50. Hayek F. A. The Sensory Order and Other Writings the Foundations of Theoretical Psychology. University of Chicago Press, 2017. 432 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315734873>

51. Teo T. Outline of Theoretical Psychology (Critical Investigations). McMillan, 2018. 316 p.

REFERENCES

1. *Akademik V.A. Romenez: tvorchi i praci*: zb. st./ uporyad. P.A. Myasoyid; vidp. red.

L.O. Shatyрко. (2016). [*Akademik V.A. Romenez: tvorchi i praci*]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

2. Balin, V.D. (2012). *Vedenye v teoreticheskuyu psichologiyu: monografiya*. Sankt-Peterburh: Izd-vo S-Peterb. hos. yn-ta [in Russian].

3. *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia. Do 25-richchia naukovoї shkoly profesora A. V. Furmana (2019)*. Furman, A.V. & Furman, O. Y. & Shandruk, S. K. & Co [*Vitakulturna metodolohiia: an anthology. To the 25th anniversary of professor A. V. Furman's Scientific School*]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

4. *Georgiy Petrovich Shchedrovitskiy*. (2010). Shchedrovitskiy, P. H. & Danylova, V. L. (Eds.). Moscow: ROSSPEN [in Russian].

5. Huseltseva, M. S. (2017). Metodolohichna optyka yak instrument piznannia [Methodological optics as a tool of cognition]. *Psikhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 39–55 [in Ukrainian].

6. Guselceva, M. S. (2013) *Evolyuciya psihologicheskogo znaniya v smene tipov racional'nosti (istoriko-metodologicheskoe issledovanie)*. Moskva : Akropol [in Russian].

7. Zynchenko, V.P. (2003). Teoreticheskiy myr psichologyy. *Voprosy psichologyy*, 5, 3-17 [in Russian].

8. Karpenko, Z.S. (2015). *Aksiologichna psichologiyi ya osobystosti: monografiya*. 2-e vyd., pererobl., dopovn. Ivano-Frankivsk: DVNZ “Prykarpatskiy nacionalnyj universytet imeni Vasylya Stefanyka” [in Ukrainian].

9. Karpenko, Z.S. (1998). *Aksiopsuchologiya osobystosti: monografiya*. Kyiv: TOV "Mizhnarodna finansova agenciya" [in Ukrainian].
10. Karpenko, Z.S. (2008). Predmet i metod aksiopsuchologii osobystosti. *Psychologiya i suspilstvo*, 1, 36-62 [in Ukrainian].
11. Krysovatyj, A.I. (2019). Naukova shkola – ce ne lyshe novi teorii i fakty, a j bilsh efektyvni metodologichni pidhody. *Metodologiya i psyhologiya gumanitarnogo piznannya. Do 25-richchya naukovoyi shkoly profesora A.V. Furmana: kolektyvna monografiya*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
12. *Metodologiya i psyhologiya gumanitarnogo piznannya: kol. monografiya. Do 25-richchya naukovoyi shkoly profesora A.V. Furmana* (2019). Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
13. Miasoid, P.A. (2011, 2013). *Kurs zagalnoyi psychologii: pidruchnyk: v 2 t.* Kyiv: Aletta, T1, T2 [in Ukrainian].
14. Miasoid, P.A. (2016). *Psychologichne piznannia: istoriia, lohika, psycholohiia*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
15. *Osnovy psykholohii: pidruch. / za zah. red. O.V. Kyrychuka, V.A. Romencia.* (2006). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
16. Petrovskiy, A.V. Yaroshevskiy, M.G (2001) *Teoretycheskaa psychologiya: [Theoretical psychology]*. Moscow: Izd. centr "Akademiya" [in Russian].
17. *Psychologia vchynku: shlyaxamy tvorchosti* V.A. Romencya: zb. st./uporyad. P.A. Miasoid; vidp. ryad. A.V. Furman (2012). Kyiv: Lybid, [in Ukrainian].
18. Romenez, V.A. (2007). *Istoriya psychologii XIX – pochatku XX stolittya: navch. posib.* Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
19. Romenez, V.A., Manoxa, P.I (2017). *Istoriya psychologii XX stolitta: navch. posib.* 3-ye vyd. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
20. Romenez, V.A. (1995). *Postannya kanonichnoyi psychologii. Osny psychologii: pidruchnyk / zag. red. Kyrychuk, O.V., Romenez V.A.* Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
21. Romenez, V.A. (2013). Predmet i pryncypy istoryko-psychologichnogo doslidzhennya. *Psychologiya i suspilstvo*, 2, 6-27 [in Ukrainian].
22. Rubynshtejn, S.L. (2000). *Osnovy obshhej psyhology.* Sankt-Peterburg: Pyter [in Russian].
23. Tkachenko, O.M. (2017). Pryncypy, kategori i metodologichni problemy psyhologiyi. *Psychologiya i suspilstvo*, 1, 45-133 [in Ukrainian].
24. Furman, A. A. (2017). *Psychologia smyslozhyt-tyevogo rozvytku osobystosti: monografiya.* Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
25. Furman, A. V. (2014). *Vstup do teoriiy osvithnoyi diyalnosti: kurs lekcij.* Ternopil [in Ukrainian].
26. Furman, A.V. (2013). Geneza nauky yak globalna doslidnyczka problema: cyklichno-vchynkova perspektyva. *Psychologiya i suspilstvo*, 4, 18-36. [in Ukrainian].
27. Furman, A.V., Girnyak A.N., Girnyak G.S. (2012). *Psychodydaktyka proektuvannya navchalno-knyzhkovyx kompleksiv dlya studentiv VNZ: monografiya.* Ternopil: TNEU, 328 [in Ukrainian].
28. Furman, A.V., Girnyak A.N. (2009). *Psychodydaktychna ekspertyza modulno-rozvyvalnyx pidruchnykiv: monografiya.* Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
29. Furman, A.V. (2016). *Ideya i zmist profesijnogo metodologuvannya: monografiya.* Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
30. Furman, A.V. (2018). Metateoretychna mozayika zhyttya svidomosti. *Psychologia i suspilstvo*, 3-4, 13-50. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.03.013> [in Ukrainian].
31. Furman, A.V. (2018). Metateoretychni koncepty piznannya svidomosti. *Psychologia osobystosti*, 1(9), 5-11. DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.9.1.5-11> [in Ukrainian].
32. Furman, A.V. (2019). Metateoretychna rekonstrukciya predmetnogo polya kanonichnoyi psychologii. *Psychologia osobystosti*, 1(10), 5-17 DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.10.1.5-17> [in Ukrainian].
33. Furman, A.V. (2019). Metodologichna schema vidnovlennya predmetnogo polya kanonichnoyi psychologii. *Vitakulturnyj mlyn.* Modul 21, 4-27 [in Ukrainian].
34. Furman, A.V. (2017). Metodologichna optyka cyklichno-vchynkovoyi organizacii teorii yak systemy organizacii racionalnogo znannya. *Vitakulturnyj mlyn.* Modul 19, 4-15 [in Ukrainian].
35. Furman, A.V. (2013). *Metodologiya paradygmalnyx doslidzhen v socialnij psychologii: monografiya.* Kyiv: Institut soc. i polit. psychologii NAPN Ukrain; Ternopil: TNEU, 100 [in Ukrainian].
36. Furman, A.V. (2019). Metodologiya yak sfera nauky, myslediyalnosti, metodologuvannya. *Metodologiya i psyhologiya gumanitarnogo piznannya. Do 25-richchya naukovoyi shkoly profesora A.V. Furmana: kolektyvna monografiya.* Ternopil: TNEU, 6-235 [in Ukrainian].
37. Furman, A. V. (2013). Paradygma yak predmet metodologichnoi refleksii. *Psychologia i suspilstvo*, 3, 72-85 [in Ukrainian].
38. Furman, A. V. (2005). Systema innovacijnoyi osvithnoyi diyalnosti modulno-rozvyvalnoyi shkoly ta yiyi kompleksna ekspertyza. *Psychologiya i suspilstvo*, 2, 29-75 [in Ukrainian].
39. Furman, A.V., Shandruk, S.K. (2014). *Organizacijno-diyalnisni igry v vyshhij shkoli: monografiya.* Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
40. Furman, A. V., Shandruk, S. K. (2013). Sociema yak evrystychnyj koncept zagalnoyi sociologichnoi teorii. *Psychologia i suspilstvo*, 1, 57-74 [in Ukrainian].
41. Furman, A. V., Shandruk, S. K. (2014). *Sutnist gry yak uchynennya: monografia.* Ternopil: TNEU, 120 [in Ukrainian].
42. Furman (Gumenyuk), O. I. (2012). Metodologiya piznannya osvithnogo vchynku v konteksti innovacijno-psychologichnogo klimatu. *Psychologia i suspilstvo*, 1, 47-81 [in Ukrainian].
43. Furman (Gumenyuk), O.I. (2008). *Teoriya i metodologiya innovacijno-psychologichnogo klimatu zagalnoosvithnogo zakladu: monografiya.* Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].
44. Furman, O.I. (2015). *Psychologichni parametry innovacijno-psychologichnogo klimatu zagalnoosvithnogo navchalnogo zakladu: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya doktora psychol. nauk: specz. 19.00.07 – "Pedagogichna ta vikova psychologia".* Odesa [in Ukrainian].
45. Furman, O.I. (2018). Ya-konceptciya yak predmet bagatoaspektynogo teoretyzuvannya. *Psychologia i suspilstvo*, 1-2, 38-67. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2018.1.38> [in Ukrainian].

46. Shhedroviczkiy, G.P. (1995). *Yzbrannue trydu* / red.-sost. A.A. Pyskoppel, L.P. Shhedroviczkiy. Moskva: Shk. kult. politiki [in Russian].

47. Shhedroviczkiy, G.P. (2003). *Putevodytel po metodologii Organizacii, Rukovodstva & Upravlinny: hrestomatia*. Moskva: Delo [in Russian].

48. Shhedroviczkiy, G.P. (2015). Syntez znan: problemy i metody. *Psychologia i suspilstvo*, 2, 61-83 [in Ukrainian].

49. Shhedroviczkiy, G.P. (2005). Shema myslediyalnosti – systemno-strukturna budova, znachennya i zmist. *Psychologiya i suspilstvo*, 4, 29-39 [in Ukrainian].

50. Hayek F. A. (2017). *The Sensory Order and Other Writings the Foundations of Theoretical Psychology*. Universiti of Chicago Press, [in English].

51. Teo T. (2018). *Outline of Theoretical Psychology (Critical Investigations)*. McMillan [in English].

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович.

Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології.

У методологічному дослідженні аргументована авторська позиція розширеного витлумачення предметного поля теоретичної психології, що зреалізує принципи, закономірності і нормативи *циклічно-вчинкового підходу* та розглядає її як самобутню сферу рефлексивної мислєдіяльності метатеоретичного виміру інтелектуального опрацювання. У цьому епістемному контексті наведено докази істотних ознак-відмінностей в упредметненнях загальної і теоретичної психології, розкрито змістово-нормативні особливості зняття і конфігурування як логіко-методологічних процедур саморефлексії психологічної науки, виявлено як переваги й здобутки, так і прогріхи та вади методологічних концепцій визначення предмета теоретичної психології, обґрунтовано базові теоретичні дисципліни сучасної психології і вказано на особливе положення *канонічної психології* В.А. Роменця, яка діалектично поєднує базові, символізуючи універсальне філософсько-психологічне знання, а також на винятково важливе місце (у призначенні – саморефлексія, у методологічному позиціонуванні – метатеоретизування) серед них теоретичної психології. Зокрема окреслено чотири головних складники упредметнення канонічної психології: як філософсько-психологічний напрям розвитку сучасного людинознавства, як науково-світоглядний “перехід від ХХ до ХХІ століття у психологічному думанні”, як метасистема фундаментальних психологічних знань і як головна течія розвитку теоретичної психології інтелектуальними і семантичними засобами її саморефлексії. Саме канонічна психологія, зосереджуючись на вивченні та конструюванні взірцевих феноменів і подій людського життя, набуває культурної вагомості як своєрідна світоглядна постава чи метапозиція бачення та осягнення психічного, тому як надскладна метатеоретична

конструкція охоплює “всі визначні теорії, які виникли в історико-психологічному дискурсі”, надаючи їм справжнього, засвідченого вчинковою подієвістю, смислу пізнання, має *поліаспектний предмет*, що цілокупно входить у предметне поле теоретичної психології. Доведено, що ефективність метатеоретичної мислєдіяльності щонайперше залежить від фахово компетентного методологування й у його форматі – від досконалої вторинної рефлексії (тобто саморефлексії) ґрунтовних теоретичних напрацювань (напрями, системи та інші знаннєві організованості) сучасної психології. У результаті здійснення саме такої свідомісної роботи-діяльності обґрунтовано *чотири головних вектори розвитку і збагачення предмета теоретичної психології*: а) ситуаційний вимір характеризує професійне здійснення (за цілями, принципами, нормами, формами, змістовленнями тощо) психологічного пізнання як досконалої практики мислєвчинення; б) мотиваційний – висвітлює ключові й новоосмислені проблеми культурно-історичного розвитку психології (психофізична, психофізіологічна, психосоціальна і психогностична, з одного боку, й психоінформаційна, психокультурна, психосемантична та психодуховна – з іншого), в) дійовий вимір оприявнюють пояснювальні принципи, методологічні підходи і метапідходи, некласичні й постнекласичні пошукові стратегії належного виконання психологічних досліджень як теоретичного, так і емпіричного спрямування, г) післядійовий вимір – це вивчення і створення повноцінного категорійного ладу психологічної науки.

Ключові слова: *теоретична психологія, загальна психологія, предметне поле, циклічно-вчинковий підхід, методологема, рефлексивне методологування, світ теоретичної психології, логіко-методологічна процедура, модель-конфігуратор, методологічна концепція, методологічне знання, саморефлексія науки, метапозиціонування, метатеорія, канонічна психологія, канонізація теоретичних систем, психологічний канон, психософія вчинку, психологічне пізнання, фундаментальні проблеми психології, методологічні принципи, категорійний лад психології, вчинок метатеоретизування, М.Г. Ярошевський, В.А. Роменець, П.А. М'ясоїд.*

ANNOTATION

Anatoliy V. Furman.

Methodological substantiation of the theoretical psychology subject field.

The author's position of the extended interpretation of the theoretical psychology subject field is substantiated in the methodological research. It realizes the principles, regularities and norms of the cyclic-deed approach and views it as a distinctive sphere of the reflective thought activity of metatheoretical dimension of an intellectual working out. In this epistemic context, evidences of significant features-differences in the subject matter of

general and theoretical psychologies are presented. A substantive-normative features of removal and configuration as logical and methodological procedures of self-reflection of psychological science are revealed. Both advantages and achievements, and the sins and faults of methodological concepts of determining the subject of theoretical psychology are revealed. The basic theoretical disciplines of modern psychology are substantiated and the special position of canonical psychology of V. A. Romenets is indicated, which dialectically combines basic, symbolizing universal philosophical and psychological knowledge, as well as an extremely important place (in the destination - self-reflection, in methodologems positioning - metatheorizing) of theoretical psychology among them. In particular, the four main components of the object of canonical psychology are outlined: as a philosophical-psychological direction of the modern human studies development, as a scientific-ideological «transition from the XX to the XXI century in psychological thought», as a metasystem of fundamental psychological knowledge and as the main current of psychology development by intellectual and semantic means of its self-reflection. Focusing on the study and construction of exemplary phenomena and events of human life, it acquires a cultural weight as a kind of worldview posture or meta-position of the vision and comprehension of the mental, because the super-complex metatheoretical construction encompasses «all the prominent theories that emerged in historical-psychological discourse» giving them a true, evidenced by act event, a sense of cognition, has a polyaspective subject, which is integrally enters into the subject field of theoretical psychology. It is proved that the effectiveness of metatheoretical thinking is primarily dependent on the professionally competent methodologization and in its format – from the perfect secondary reflection (ie self-reflection) of fundamental theoretical works (directions, systems and other knowledge organization) of modern psychology. As a result

of such deliberate work-activity, the four main vectors of development and enrichment of the subject of theoretical psychology are substantiated: a) situational dimension characterizes the professional realization (by goals, principles, norms, forms, substitutions, etc.) of psychological cognition as a perfect practice of thinking; b) motivational - highlights the key and newly emerging ideas of cultural-historical development of psychology (psycho-physical, psychophysiological, psychosocial and psychodiagnostic, on the one hand, and psycho-informational, psychocultural, psychosemantic and psycho-spiritual - on the other); c) action dimension is embraced by explanatory principles, methodological approaches and meta-approaches, non-classical and post-nonclassical search strategies for the proper performance of psychological researches, both theoretical and empirical, d) post-action dimension is the study and creation of the full-fledged categorical structure of psychological science.

Keywords: *theoretical psychology, general psychology, subject field, cyclical-deed approach, methodologem, reflexive methodologization, the world of theoretical psychology, logical-methodological procedure, model-configurator, methodological concept, methodological knowledge, self-reflection of a science, meta positioning, metatheory, canonical psychology, canonization of theoretical systems, psychological canon, psychosophy of act, psychological cognition, fundamental problems of psychology, methodological principles, categorical structure of psychology, act of metatheorizing, M. G. Yaroshevskiy, V. A. Romenets, P. A. Myasoid.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Москалець В.П.,
к. психол. н., доц. М'ясоїд П.А.**

Надійшла до редакції 20.10.2019.

Підписана до друку 29.10.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В. Методологічне обґрунтування предметного поля теоретичної психології. Психологія і суспільство. 2019. №3–4. С. 5–37. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>

Петро М'ЯСОЇД

**ПРИНЦИП ІСТОРИЗМУ І МИСЛЕННЯ
У ПСИХОЛОГІЇ**

Petro Myasoid

PRINCIPLE OF HISTORICISM AND THINKING IN PSYCHOLOGYDOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.038>

УДК: 159.9 : 165.9

“Теорія та історія взаємозалежні.
При спробах розірвати їхню єдність гинуть обидві”.
Володимир Роменець

Порушити тему про принцип історизму та мислення у психології спонукала поява статті “Школа виховання творчих здібностей В. А. Роменця: витоки успіху” (Данилюк, Ягіяєв, 2019). Віддавна вивчаю творчість Володимира Андрійовича, уклав два збірника досліджень відповідного змісту (Психологія вчинку... 2012; Академік В. А. Роменець..., 2016), бібліографічні покажчики праць вченого (Там само, с. 279–285, 246–253) та праць про його творчість (Там само, с. 286–290, 254–265; М'ясоїд, 2016а), отож мою увагу до нової публікації легко зрозуміти.

Стаття побачила світ у журналі “Психологія і суспільство”, головний редактор якого А. В. Фурман є автором глибоких проникнень в ідеї академіка В. А. Роменця (див.: Фурман, 2011, 2016; Furman, 2016), котрі творчо акумулює у своїх теоретико-методологічних побудовах (див.: Фурман, 2013, 2019а, 2019а, 2019в). Напередодні він заново відредагував і перевидав роботу вченого 1973 року “Виховання творчих здібностей у студентів”. Для авторів статті це “чудова нагода ретельно перечитати цю працю, здійснити аналіз її методології, рекомендацій та висновків з погляду сьогоденного дня <...>, з огляду на сучасні тен-

денції розвитку науки та культури” (Данилюк, Ягіяєв, 2019, с. 116, 121. Курсив мій – П. М.).

Актуальність дослідження. На початку автори наводять мої, зі співавторкою, слова про В. А. Роменця як про революціонера у психології, в особі якого психологія стає постнекласичною, коли осмислює феномен людини з огляду на спосіб її буття. Однак назва цієї роботи не “Життя і творчість В. А. Роменця”, а “Наукова біографія академіка В. А. Роменця” (див.: М'ясоїд, Шатирко, 2019). Помилку можна оминати увагою, тоді як не оминати наступне: “Тож важко відмовитися від переконання, що праця В. Роменця є суто теоретичною розвідкою, чи навіть міркуванням на заявлену тему з висновками, походження яких нез'ясоване та подекуди довільне” (Данилюк, Ягіяєв, 2019, с. 120. Курсив мій – П. М.). І В. А. Роменець для авторів не вчений, який зробив у психології те, що до снаги генію, а всього лиш “відомий своїми працями”, “талановитий науковець” (Там само, с. 116, 118). Величне зводиться до буденного, щоб “висловити кілька критичних тез, які стосуються аналізованої праці, вказавши на низку локалізацій стилістич-

ного, теоретичного та емпіричного гатунку” (Там само, с. 119. Курсив мій – П. М.). Це “натепер правило хорошого тону... Така практика, ймовірно, прийшла би до вподоби й В. Роменцю, який наголошував на обов’язковості взаємного рецензування студентами текстів як способу мобілізації їхніх творчих здібностей” (Там само, с. 119). *Це не помилка.* В. А. Роменець говорить про “взаємне рецензування” як умову формування у студентів “навичок наукового тлумачення” (Роменець, 2018, с. 198). *Автори “критичних тез” спотворюють творчість великого українського вченого.*

Поступ науки здійснює *критичне мислення*: учений тільки тоді досягає успіху, коли спростовує усталену теорію й створює власну (див.: Поппер, 2004). *Величні постаті висвітлюють віхи комунікативного за формою процесу.* Творчість В. А. Роменця є тому яскравим свідченням: “Володимир Андрійович не просто вивчав Платона чи Гегеля, Демокрита чи Маркса, Виготського чи Рубінштейна, а незбагненим чином спілкувався з ними, як з живими” (Татенко, Титаренко, 1998, с. 8). *Критичне мислення В. А. Роменця – творчий діалог з властивим йому процесом творчого синтезу.* Вчений не обходить увагою жодну оригінальну ідею у психології, осмислює позиції автора, ставить запитання, шукає на них відповіді й рухається далі. *Творчий діалог – джерело руху психологічної думки*¹. *“Критичні тези” І. Данилюка й І. Ягіяєва – не критичне мислення і не творчий діалог, а безпідставні закиди і заперечення.*

На “критичні тези” потрібно відповісти. Так само слід відповісти авторам, котрі, підніма-

ючи теми, наріжні у творчості В. А. Роменця, оминають, або ж спотворюють його ідеї. Статус дослідника творчості видатного українським вченого до цього зобов’язує². Йдеться про ім’я вченого в науці, історію якої він самовіддано, докладаючи титанічних зусиль, вивчає і яку збагачує теорією непересічного змісту. В психологічній науці це унікальний випадок. В українській психології В. А. Роменцю не було й, судячи зі всього, немає рівних.

Мета дослідження: з огляду на творчість і поступ мислення В. А. Роменця проаналізувати публікації історико-психологічного змісту сучасних українських авторів й, у другій частині статті, зробити кроки у річищі сутнісного змісту принципу історизму в дослідженні поступу психологічного пізнання та схарактеризувати відмітні особливості цього процесу. На часі закликати дослідників з увагою і повагою ставитись до праць попередників, вивчати і продовжувати їхні ідеї, пам’ятаючи, що без минулого психологія не має ані теперішнього, ані майбутнього.

Авторська ідея виражена словами В. А. Роменця: “Сучасна психологія, хоч би як вона протиставляла себе старій, сама стає активним здобутком історії. Реально існує тільки історія науки, адже істина – це процес” (Роменець, 1993а, с. 9). Я так само переконаний, що протиставлення “сучасне – старе” у психології й науці загалом позбавлене сенсу. Наукові досягнення лежать у площині *минушого*, “тільки у минушому світіється істина <...>”. *Історичність* є найважливіша, центральна сторона минушого. Зрозуміти себе – увійти в минуше” (Роменець, Маноха, 1998, с. 762, 763).

¹ Захист своєї докторської дисертації В. А. Роменець вибудовує як діалог з офіційними опонентами – М. Г. Ярошевським і К. О. Абульхановою (див.: М’ясоїд, 2016а). Минає 27 років і діалог поновлюється: К. О. Абульханова уточнює свої формулювання, а дослідження В. А. Роменця називає “унікальним й по справжньому фундаментальним” (Абульханова, 2016; Abulkhanova, 2016). А. М. Ждан уточнює: “Саме В. А. Роменцю вперше вдалося всебічно відобразити включеність психологічної думки на всіх етапах її розвитку в історію культури. Представлена в цьому ключі еволюція психологічних знань вражає масштабністю, психологічні знання постають у своїй повноті, життєвості й значимості для вирішення проблем людського існування” (Ждан, 2012, с. 225). М. С. Гусельцева додає: “Володимир Андрійович Роменець – оригінальний і самобутній мислитель, представник української інтелектуальної традиції, людина енциклопедичного стилю мислення й культури діалогу” (Гусельцева, 2012, с. 44). Далі – самоцититування: “В. А. Роменець... сам присутній у досліджуваному процесі і саме тому досягає більшого, а якщо вже по праву оцінювати його творчість, то набагато більшого за інших істориків і теоретиків психологів” (М’ясоїд, 2012д, с. 85).

Виразні висловлювання про творчість та особистість ученого див. у розділі “Постать В. А. Роменця в оцінках та характеристиках” (див.: Академік В. А. Роменець..., 2016), оцінки творчості – у книзі “Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія” (М’ясоїд, 2016д, с. 397–401, 460–467).

² Див.: М’ясоїд, 1997, 1998, 2003а, 2003б, 2003в, 2004, 2005, 2006а, 2006б, 2007, 2008, 2009а, 2009б, 2011а, 2011б, 2011в, 2012а, 2012б, 2012в, 2013, 20016а, 2016б, 2016в, 2016г, 2016д, 2017, 2018; М’ясоїд, Шатирко, 2016; М’ясоїд, 1994, 1997, 1998, 1999, 2004, 2006а, 2009а, 2013а, 2013б, 2015а, 2015б, 2016а, 2016б, 2018а, 2018б.

В. А. Роменець звертається до психології як з давних-давен триваючого процесу людського самопізнання й говорить: зрозуміти те, що відбувається у психології сьогодні, можна тільки з огляду на минуше, історичне, існуюче. Слова вченого “реально існує тільки історія науки” означають: *те, що не історичне – не минуше, а пропаще*. Реальним у психологічному пізнанні є закономірне, історико-логічне, а з огляду на непересічну роль здобутків окремого вченого – також психологічне (див: М’ясоїд, 2016д). *Дослідження у царині психології так чи інакше стосуються проблеми співвідношення історичного, логічного і психологічного*. Коли це дослідження творчості конкретного вченого – проблема стає наріжною й указує на потребу осмислити відмітні особливості психологічного пізнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бібліографія матеріалів про творчість В. А. Роменця налічує 151 позицію (див.: Праці..., 2016). Здебільшого це переказ окремих ідей вченого без заглиблення у його творчість, пошуку місця ідей в історії психології. Авторами ґрунтовних досліджень творчості вченого є К. О. Абульханова, М. С. Гусельцева, А. М. Ждан, В. О. Кольцова і Ю. М. Олейник, І. П. Маноха, Т. Д. Марцинковська, А. М. Марюков, В. В. Рибалка, О. Є. Соколова, В. О. Татенко і Т. М. Титаренко, А. В. Фурман (див.: Психологія вчинку... 2012; Академік В.А. Роменець..., 2016)³. На тлі цих досліджень публікації, які стають предметом аналізу, oprіч здивування і обурення, викликають тривогу з приводу стану, в якому знаходиться українська психологічна наука. Творчість В.А. Роменця заперечується, спотворюється, ігнорується, підпорядковується науковим інтересам автора інтерпретації його ідей.

Заперечення. І. Данилюк та І. Ягіяєв формулюють “критичні тези” таким чином: “В. А. Роменець спирається на анкетування та, очевидно, спостереження, які стосувалися лише абітурієнтів і студентів відділення психології..., однак навряд чи їм властива висока

зовнішня валідність <...>. Він лише переповідає отримані дані, відразу інтерпретує їх, не оформлюючи їх у належний спосіб, з визначенням віку і статі опитуваних, не створює відповідні таблиці та графіки <...>. Єдиним джерелом належного цитування є праці відомих науковців (Н. Вінер, Ч. Дарвін та ін.), спогади про своє життя і професійне становлення <...>. Виникає доречне бажання побачити чітку ієрархію і наступність етапів розгортання зацікавленістю науковою творчістю, яка би надавала читачеві короткий опис кожного з них і презентувала роздуми автора зручним для розуміння та запам’ятовування чином <...>. Висновки емпіричної частини загалом теоретичної розвідки В. А. Роменця потребують реконструкції за сучасних соціокультурних умов <...>. Довільна стилістика тексту може напружувати читача, який звик до значно структурованого та ясного стилю наукових статей, які відповідають вимогам сьогочасних журналів” (Данилюк, Ягіяєв, 2019, с. 119–220). *Автори “критичних тез” перекреслюють працю вченого про виховання творчих здібностей студентів*.

Мислення В. А. Роменця автори називають “гуманістичним”, його дослідження, іронічно, – “унікальним”. Начебто це “широкі узагальнення, які мало спираються на ретельно зібраний емпіричний матеріал” й не відповідають “основній лінії сучасної психології” (Там само, с. 118). Мовлять про дослідження творчої активності студентів, які опубліковані в англійських журналах, проте ілюструють їх даними про творчий процес у психічно хворих та дітей (див.: Там само, с. 119). *Ні до мислення В. А. Роменця, ні до змісту його праці це стосунку не має*. Про гуманістичне мислення він говорить у зв’язку із *сциєнтизмом* психологічної науки ХХ століття: для першого психічне є унікальним, для другого – закономірним, хоча унікальне – не менш закономірне, відтак гуманістична психологія “заходить у глухий кут суб’єктивізму” (Роменець, Маноха, 1998, с. 825). Так само безпідставним

³ Слід віддати належне російським історикам психології, які прочитують україномовні праці вченого й адекватно характеризують його теоретичні побудови. Так, М. С. Гусельцева бере за точку відліку ранні статті та кандидатську дисертацію В. А. Роменця, подає його творчість у “постнекласичній інтерпретації” (виокремлює інтегративні тенденції, комунікативну раціональність, культурно-гуманістичну епістемологію, антропологічний поворот); з огляду на етапи становлення української психологічної науки глибоко аналізує його ідею культурно-гуманістичної психології; відзначає, що “становлення психологічної думки в Києві відбувалося інакше, ніж в Москві”, наголошує, що місце ідей вченого в еволюції психологічних знань залишається непересічним (див.: Гусельцева, 2011, 2012, 2013, 2016). Водночас поширює його ідеї в російському психологічному середовищі (див.: Гусельцева, 2011) і розвиває їх у своїй докторській дисертації (див.: Гусельцева, 2015).

є оголошення мислення В. А. Роменця “феноменологічним”. *Мислення вченого – культурно-гуманістичне, його поступ відображає історичні рівні становлення психологічних знань й висвітлює відмітні особливості психологічного пізнання* (див.: М'ясоїд, 2016д, с. 47–49, 462–463).

Психологію творчості репрезентують статті (див.: Роменець, 1957, 1958, 1959, 1964, 1972), книги вченого (див.: Роменець, 1965, 1971, 2004). “Виховання творчих здібностей у студентів” (1973) – *логічне продовження лінії творчості В. А. Роменця*. Предметом дослідження спочатку виступають творчі здібності школярів, пізніше – студентів, й усе це одна й та ж *генетична психологія творчості*. У книзі 1973 р. з'являються нові ідеї: зокрема, поняття *творчість як вираження*, яке було центральним у статті 1972 р., конкретизується поняттям *трансдукції*: структура психічного переноситься на матеріальне й натрапляє на особливо гостру у молодому віці суперечність між теоретичним і практичним. Критики говорять неправду: в книзі відображенні відомі на той час дослідження у царині психології творчості. З приводу досліджень, автори яких акцентують увагу на емпіричних даних, В. А. Роменець говорить: “Теорією відкривається і нею завершується окремий процес наукового пізнання” (Там само, с. 195). Спочатку це абстрактна схема, далі включається інтуїція, фантазія, відбувається пошук “первісного факту”. У творчому русі самого В. А. Роменця, таким фактом стає *ідея вчинку* (див.: Роменець, 1965). Вчений має підстави стверджувати: “головне у вихованні творчих здібностей” – відірватися від схеми, інтуїтивно досягнути факт, відтворити його в образі, оформити як логічну структуру. В праці “Виховання творчих здібностей у студентів” він ретельно простежує цей процес.

У статті І. Данилюка та І. Ягіяєва немає ні “ретельного перечитання”, ні “аналізу методології” праці. Про “сучасні тенденції розвитку науки та культури” також ні слова. “Чудовою нагодою” автори скористалися, щоб

заперечити зроблене В. А. Роменцем у царині психології творчості⁴. Це важко зрозуміти: І. Данилюк є учнем В. А. Роменця (див. Вікіпедію), під його керівництвом він захищає кандидатську дисертацію і пише свою першу книгу (див.: Данилюк, 2003). У взаєминах учителя з учнем В. А. Роменець вбачає “найінтимніші механізми передачі та виховання творчих здібностей” (Роменець, 2018, с. 220). Утім додає: “Водночас тут виникає і своєрідна низка соціально-психологічних суперечностей, наприклад, від повного захоплення авторитетом ученого до повного його заперечення” (Там само). Можливо, це справді соціальна психологія. Раніше учень писав про вчителя, а нині в аналізованій праці пише протилежне (див.: Данилюк, 2016).

Спотворення. У 2017 р. бачить світ стаття І. В. Данилюка та Д. І. Ларіна “Становлення психологічної думки вітчизняної психології ХХ століття в структурі: інтеріоризація – катарсис – екстаз”. Саме за цією структурою В. А. Роменець характеризує *післядійовий рівень психологічних знань* (див.: Роменець, Маноха, 1998). Послідовно висвітлюються *компоненти вчинку* – ситуація, мотивація, дія, післядія... У ХХ столітті одні психологи тлумачать психічне як продукт *інтеріоризації* зовнішнього, інші наголошують, що людина намагається звільнитися від обтяжливих обставин, переживає *катарсис*, входить у стан *екстазу* й піднімається на вищі рівні буття. Психологія потрапляє у “стихію об'єктивної іманентності” й повертається лицем до людини. Українська психологія ХХ століття – *культурно-гуманістична*, позначена іменами О. О. Потебні, О. М. Веселовського, Д. М. Овсянико-Куликовського, С. Балея, В. Яніва... (див.: Там само, 1998, с. 352–356). В. А. Роменець приділяє увагу ідеям Г. С. Костюка, складає шану своєму вчителю О. М. Раєвському, *в цьому ж напрямі психології знаходить місце своїм працям*.

Інтеріоризація – катарсис – екстаз – етапи руху психологічної думки, які позначені внеска-

⁴ Вони не самотні. Google висвітлює сім навчальних посібників під назвою “Психологія творчості”, виданих в останні роки. У списку літератури посібника Л. О. Туриніної (2007) посібника В. А. Роменця немає. Є у списку літератури в посібнику С. П. Яланської, проте серед схарактеризованих нею восьми “підходів до вивчення творчості” та шести “стратегіальних підходів до розкриття творчої діяльності” місця для підходу В. А. Роменця не знайшлося. Натомість є сповнена банальностей “авторська концепція” (див.: Яланська, 2014, с. 60–61). Рецензенти посібника – академіки НАПН України С. Д. Максименко і В. О. Моляко. Останній – “лауреат Міжнародної рейтингової премії України у галузі психології імені В. А. Роменця” (див. Вікіпедію). Саме з нього Л. О. Туриніна і С. П. Яланська розпочинають історію психології творчості в Україні. Рецензент не заперечує, хоча отримав премія, покликану увіковічнити пам'ять його великого попередника.

ми вітчизняних учених. У статті І. В. Данилюка та Д. І. Ларіна немає жодного імені, яке б ілюструвало цей процес. Назва статті звучить актуально, та далі – набір не пов'язаних між собою речень: “В сучасних історико-психологічних дослідженнях недостатня увага приділяється ролі періоду «відкритої психологічної кризи» й вичерпується дослідженням Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна та його послідовників. Тому постає необхідність більш детального аналізу історико-психологічного дослідження періоду, який полягає у висвітленні думок представників Львівсько-Варшавської школи, харківської та ін. з урахуванням контексту культурно-історичного розвитку”. “Вивчення та пояснення історичного шляху науки – важлива передумова аналізу сучасних проблем та прогнозування тенденцій її розвитку. Ідеї та послідовні дії сучасного психолога, його досягнення та труднощі – лише один з моментів загальної траєкторії всесвітньо-історичного руху науково-психологічної думки”. “Постаючи для теорії невичерпним джерелом інформації, вони (дані досліджень – П. М.) слугують і засобом перевірки її істинності. Отже, на початку ХХ століття сформувалися основні течії, провідні пошуки у психології, пов'язані з ідеєю інтеріоризації” (Данилюк, Ларін, 2017, с. 145, 146, 147). Ні логіки, ні психології.

Анотація обіцяє “теоретичний аналіз психологічних проблем особистості в контексті вчинкової парадигми В. А. Роменця”, характеристику “періоду відкритої психологічної кризи”, висновок, що “становлення сучасної психологічної науки в Україні відбувається завдяки подоланню суперечностей у знаходженні людиною самої себе та у впровадженні комплексного системного підходу дослідження з урахуванням контексту становлення сучасної парадигми історико-психологічної науки” (Там само, с. 145. Курсив мій – П. М.). Формулювання висновку не зрозуміти, а в статті про нього не згадується. Так само не зрозуміти, що таке “історико-

психологічна наука”. Про “відкрити психологічну кризу” згадується, проте поняття залишається без визначення. Обіцяного “теоретичного аналізу...” також немає. Що ж до “вчинкової парадигми В. А. Роменця”, то вона зводиться до посилання на книгу І. В. Данилюка! Посилань на праці В. А. Роменця у статті немає.

Про кризу психології говорять, коли констатують відсутність методу, який би дав змогу узгодити суб'єктивне й об'єктивне (Bühler, 1927), протиставлення “матеріалізм – ідеалізм” (Рубінштейн, 1934), “біологічне – соціальне” (Виготський, 1982), орієнтацію психології і на природознавство, і на науку про дух (Ждан, 2008). Мовиться про кінець ХІХ – початок ХХ століття, коли В. Вундт, утверджуючи ідею наукової психології, загострює питання про сутність психічного паралелізмом своїх емпіричних і теоретичних досліджень. У ХХ столітті кризу психології оголошують методологічною, системною, перманентною (див.: Кольцова, 2004; Корнилова, Смирнов, 2006; Юревич, 2005)⁵. В. А. Роменець заперечує характеристику історії психології в термінах кризи: “Наукова психологія ХІХ і ХХ ст. час від часу відчуватиме настійну потребу повернутися після емпіричного бездоріжжя, безпринципного блукання в пошуках цього сенсу до філософських проблем людського існування” (Роменець, 1988, с. 4). Те, що називають кризою, є наслідком відходу психології від свого культурно-гуманістичного призначення. Позиція автора статті: “Особливу увагу... ми звертаємо на теорію вчинку в культурно-історичному аспекті, намагаючись віднайти першопричину розвитку кризи у психології” (Ларін, 2018), грубо суперечить змісту цієї теорії.

З приводу ідеї інтеріоризації, про яку йдеться у статті і яку терміном “впровадження культурного знаку” проводить Л. С. Виготський, В. А. Роменець говорить: “Психічне саме створює біологічні й соціальні чинники, створює культуру, зокрема культуру знаку”

⁵ А. В. Юревич наводить ознаки кризи психології: альтернативні моделі розуміння і пояснення психічного; оголошення кожним новим напрямом психології попередньої історії цієї науки набором помилок та артефактів; відсутність єдиної теорії і критеріїв добування, верифікації психологічних знань; некумулятивність знань; розчленованість психології людини на психічні процеси; існування психофізичного, психофізіологічного, психосоціального “паралелізмів”; відсутність прогресу в науково-психологічному пізнанні; наявність шкіл, “що не мають нічого спільного, окрім кордонів”, та теорій, “що, як і парадигми Т. Куна, несумірні одна з одною”. А. В. Юревич порівнює психологію з природознавством, яке так само унаслідок розмаїття теорій-ідей й доходить висновку, що “іншою вона принципово бути не може” (Юревич, 2001, с. 14). Насправді психологія більш, ніж суттєво відрізняється від природознавства (див. другу частину статті).

(Роменець, 1995г, с. 395). Це – *екстеріоризація*: людина виражає себе через культуру епохи, яку вчинковим способом буття створює. Катарсисом стає очищення від “розкиданості суб’єктивності”, екстазом – піднесення до безконечного, яким є світ. В. А. Роменець начебто говорить про себе Це у його творчості ідеї інтеріоризації протистоїть ідея екстеріоризації; катарсисом, звільненням від ситуації невизначеності при виборі шляху в науці стає ідея вчинку, екстатичне піднесення породжує ідею канонічної психології. *Історію психологічної думки висвітлює поступ думки великого вітчизняного вченого.*

У статті І. В. Данилюка та Д. І. Ларіна немає ні історії вітчизняної психології, ні думки.

Ігнорування. У статті 2018 р. “Гуманістична парадигма української психології” А. М. Маслюк, посилаючись на власний досвід викладання історії психології, констатує, що “українська психологія маловідома сучасному студенту” й ставить завдання з’ясувати “особливості зародження української психології в Києво-Могилянському колегіумі” та “чинники формування психіки українського народу” (Маслюк, 2018, с. 170). Без посилань на джерела, кількома словами автор подає ідеї І. Гізеля, Ф. Прокоповича, Г. Кониського, чомусь П. Юркевича (він жив двома століття пізніше) й уже на наступній сторінці стверджує, що “датою народження в Україні професійної психології можна вважати 1645–1647 роки”. Далі викладає погляди вчених української діаспори Я. Яреми і О. Кульчицького, де знаходить “розуміння психології українського народу в цілому та окремої особистості в руслі гуманістичної парадигми” (Там само, с. 179). *Про саму гуманістичну парадигму – ні слова. Ні слова про дослідження психологічних ідей у Києво-Могилянському колегіумі.* Заявою “особистість, яка не пам’ятає свого минулого, в майбутньому приречена на знищення” (Там само, с. 170), автор начебто глузує над читачем.

Перу В. А. Роменця належить 15 праць з історії психології в Україні (див.: Роменець, 2016), психологічні ідеї викладачів Києво-

Могилянського колегіуму він докладно висвітлює (див.: Роменець, 1990, с. 279–328). Ґрунтовні дослідження психології цього часу виконали П. М. Пелех (1949, 1952, 1955), В. М. Нічик (1978; 1986, у співавторстві з В. А. Роменцем; 1991), Ю. Т. Рождественський (2010, 2011). В. А. Роменець віддає належне попередникам, А. М. Маслюк не згадує жодного. Серед публікацій співробітників лабораторії загальної психології та історії психології імені В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України одна із статей цього автора сусідить зі статтею Ю. Т. Рождественського (див.: <http://psychology-naes-ua.institute/info/230/>), напевно, звідси походить його термін “професійна психологія в Україні”. Вочевидь *перебування в лабораторії імені В. А. Роменця (!) не завадило А. М. Маслюку розпочати відлік досліджень зародження української психологічної думки із себе самого.*

В Інституті психології за редакцією його фундатора Г. С. Костюка у 1952 р. вийшли “Нариси з історії вітчизняної психології (XVII – XVIII ст.)” (див.: Нариси..., 1952). У цьому інституті працювали П. М. Пелех, В. А. Роменець, Ю. Т. Рождественський, й тут же у “Психологічному часописі” (головний редактор – С. Д. Максименко) публікується стаття, яка перекреслює історію інституту. Як могло так трапитись? Відповідь підказує дослідник публікацій у подібних часописах: “Сплачені за сторінку 25 грн. гарантують, що, по-перше, у вас візьмуть все, що ви напишете, по-друге, те, що ви напишете не прочитають навіть ваші колеги <...>. Поступово, з вимиранням науковців старої школи, вони (наші сучасники – П. М.) стають єдиними фахівцями в своїй галузі і єдиними авторами статей у локальних «фахових» виданнях” (Пушкар, 2016). Останні він називає “мурзілками”⁶.

У 2018 р. А. М. Маслюк разом із І. М. Євченко адресують студентам психологічних факультетів навчальний посібник “Історія психології: філософський період”. Структура посібника аналогічна структурі посібників

⁶ Цитований автор має рацію. За кількістю публікацій учені НАПН України, в середньому за рік, майже втричі перевищують кількість публікацій учених НАН, а частка публікацій, індексованих у Scopus, – 1,5% проти 22% (див.: Сененко, 2019). Насправді, справа ще гірша, тому що це не Scopus Author ID, а статті, опубліковані в журналах, що входять до списку Scopus. Перевірив у Scopus Author ID імена вчених, яких називаю у цій частині статті, а це академіки, члени-кореспонденти НАПН, кандидати, доктори психологічних наук. Результат: “Author non found” (див.: <https://www.scopus.com/freelookup/form/author.uri>). Виняток – В. О. Моляко – 3 позиції. Допитливому читачу: моїх там (Myasoed, Miasoed) 8 позицій.

В. А. Роменця: психологія античності, арабська психологія, психологія середньовіччя, психологія Відродження, психологія Нового часу, психологія Просвітництва, психологія XIX століття, психологія в Україні. Немає психології Сходу та психології XX століття. Вченого стимулює досвід багаторічного викладання історії психології студентам-психологам, він прагне досягти “взірця навчального посібника” (Роменець, 1993а, с. 6), говорить про його “виховну спрямованість” (Роменець, 1990, с. 8), пише, що “здійснив спробу, зберігаючи науковий характер дослідження, дати в руки тих, хто вивчає даний предмет, навчальні посібники з детальним викладом класичних джерел, проводячи певну, створену ним самим, теорію історико-психологічного процесу й спираючись при цьому переважно на ідеї С. Л. Рубінштейна про вчинковий осередок психічного, на теорію М. Г. Ярошевського про форми детермінізму” (Роменець, 1993а, с. 3, 4. Курсив мій – П. М.).

Яку мету намагаються досягти автори нового посібника з історії психології? Чому їх не вдовольняють посібники, створені видатним ученим, учителем багатьох поколінь психологів України? На підставі якої теорії вони реалізують свій задум? Яке завдання перед собою ставлять? Виявляється, “в простій доступній формі автори пояснюють складний світ психології у філософський період її розвитку” (Євченко, Маслюк, 2018, с. 2)⁷.

Ім'я В. А. Роменця не згадується. У списку використаних джерел є назви його праць про психологію Стародавнього світу, середньовіччя, Відродження, XX століття. Немає назв праць про психологію Просвітництва, психологію XIX – початку XX століть, хоча на підставі таблиці з останньої під назвою “Вчинковий принцип в історії психології” (див.: Роменець, 1995г, с. 70–71) автори вибудовують

свою, під назвою “Основні етапи історії психології (за І. М. Євченко, А. М. Маслюк)”. З цієї ж таблиці, вибірково і без пояснень, беруть імена мислителів, що представляють античну, середньовічну психологію, психологію епохи Відродження... Наступні таблиці В. А. Роменця (див.: Там само, с. 72–76), які дають уявлення про бачення вченим етатів історії психології, автори ігнорують.

За В. А. Роменцем, історія психології послідовно висвітлює *ситуацію, мотивацію, дію, післядію вчинку*. Психологія Первісного суспільства, Стародавнього світу, середніх віків – ситуація значень, конфлікту, колізії; психологія епох Відродження, Бароко, Просвітництва – мотивація як така, боротьба мотивів, прийняття рішення; психологія XIX – початку XX століття – мета, засіб, спосіб дії; психологія XX століття – інтеріоризація, катарсис, переображення. *Віхи історії – етапи людського самопізнання й історичні рівні становлення психологічних знань*. У згадуваних таблицях В. А. Роменця є поділ на міфологічний, філософський, науковий етапи, та він умовний. “Історична психологія породжує новий образ психології і через цей образ сама себе усвідомлює” (Роменець, Маноха, 1998, с. 60). *Усвідомлює через теорію, за якою логічно слідує філософське осмислення автором образу психології*. XX століття – це також філософський етап історії психології.

Психологія для І. М. Євченко і А. М. Маслюка – “молода наука, що отримала самостійність від філософії в 1879 році” (Євченко, Маслюк, 1998, с. 46). Це рік заснування В. Вундтом першої психологічної лабораторії. Е. Борінг розпочинає відлік психології із цієї дати (див.: Boring, 1950), ця позиція систематично відтворюється у працях західних (див.: Люк, 2018) і російських істориків (див.: Ждан, 2008; Марцинковская, 2011; Ярошев-

⁷ Це саме автори говорили мені на сторінці Фейсбук “Андрій Малюк” (господар сторінки знищив записи від “28 января 2019 г.”, проте у мене залишився їхній скріншот). І. М. Євченко на тій сторінці пояснила, що “праці В. А. Роменця розраховані на науковців”, “складні для сприймання студентами”, що “слід розрізняти теоретиків і практиків” й додала: “Навіщо теоретичні дослідження без практичної діяльності? Яка користь лише з теорії?”. Про співвідношення теорії і практики психології писав раніше: практикою є думка в її історії та опредметненнях; психолог приречений бути теоретиком і практиком в одній особі; саме він, якщо продовжує зроблене до нього, способом своєї діяльності утілює практику психології (див.: М'ясоїд, 2003б, 2005; Мясоед, 1993, 2015б). Тоді ж сказав, що мені шкода студентів, які вивчають “спрошену” історію психології. І. М. Євченко у відповідь порадила мені проаналізувати “конкретний матеріал”. З прагненням це зробити й не маючи у той час змоги придбати посібник, я звернувся до неї, а також А. М. Маслюка, попрохавши надіслати книгу або ж верстку. Обидвоє відмовили, відмовили й у рукопису – “це і є верстка” (e-mail від 27 серпня). З текстом не працювали редактори, видавництво, немає грифу Міністерства освіти і науки, кам'янець-подільська друкарня рукопис просто розмножила. Рецензенти – Н. В. Чепелева і вже згадуваний І. В. Данилюк. Історія психології до наукових інтересів Н. В. Чепелевої не входить (див. Вікіпедію), та як можна було, знаючи праці В. А. Роменця, рекомендувати текст цих “практиків” як посібник з історії психології?

ський, 1985а)⁸. В. А. Роменець, хоча розгортає зовсім інше бачення історико-психологічного процесу, схвально відгукується про попередників (див.: Роменець, Маноха, 1998, с. 895–963).

Для І. М. Євченко і А. М. Маслюка попередників не існує, на історико-психологічні дослідження вони не зважають, своє бачення подають “зовсім простою схемою: психологія як наука про душу, психологія як наука про свідомість, психологія як наука, що вивчає закономірності, прояви і механізми психіки” (Євченко, Маслюк, 1998, с. 46). Це навіть простіше за таблицю, з якої, незрозуміло для чого, розпочинають. Те, про що вони розповідають, студенти можуть прочитати у Вікіпедії. Посилання на неї є, ймовірно, звідси автори черпали знання про історію психології. Виняток становить розділ “Міф про Психею”, стосовно іншого тексту він непропорційно великий, та ні аналізу міфу, ні зв'язку із наступним немає. Розділ “Українська психологія” автори розпочинають з уявлень наших пращурів про душу, а продовжується він так само, як і в статті А. М. Маслюка. *Оце й вся українська психологія*. Ігнорування праць академіка В. А. Роменця, інших ґрунтовних історико-психологічних досліджень обертається небаченою мною досі примітивізацією психології.

Текст І. М. Євченко і А. М. Маслюка стає в шерех йому подібних (див.: Історія психології..., 2012; Історія психології..., 2016; Жуков, Жукова, 2009; Корольчук, Криворучко, 2004; Махній, 2016). На здобутки академіка В. А. Роменця автори не зважають, на власну теорію, яка б пояснювала процес набуття психологічних знань, не спроможні. Натомість розмножують тексти своїх, здебільшого недолугих лекцій, називаючи їх “навчальними посібниками” (у більшості з них немає грифу Міністерства освіти і науки України). За межі конкретного університету ці “посібники” зазвичай не виходять, студенти цих викладачів змушені їх купувати та переказувати. По-

рівняння цих “посібників” із посібниками В. А. Роменця показує низьку, часом катастрофічно низьку кваліфікацію тих, хто береться за текстовий виклад історії психології. Ілюструється стан викладання цього курсу, в цілому – рівень підготовки психологів в Україні⁹.

Докором лунають слова Володимира Андрійовича: “Історія психології – не міркування на дозвіллі про якийсь безконечний мало визначений предмет, не школа помилок попередників, які треба знати, щоб не повторювати їх у своїх дослідженнях, а невпинна праця, котра вимагає більше наснаги й часу, ніж може їх мати окрема людина, яка, проте, відважилась увійти у своєрідну тривалу містерію самовідданих пошуків у напівтемряві, щоб, зрештою вийти до берега океану, осяяного сонячним світлом істини. Але це не істина закостенілого знання, а така, що, піднімаючи людину до нового обрію, відкриває перед нею ще більше загадок, ніж їх було до початку містеріальної феноменології” (Роменець, Маноха, 1998, с. 962).

Володимир Андрійович говорить про складну царину наукової діяльності й звертається до тих, хто стає на шлях, який сам невтомно і самовіддано торує, сподіваючись, що справа його життя буде продовжена.

Підпорядкування науковим інтересам. В. О. Татенко обґрунтовує нову – *суб’єктно-вчинкову* – парадигму в психології шляхом “сутнісного довизначення” теорій С. Л. Рубінштейна і В. А. Роменця: “Суто людське, душевне, духовне, психічне не може визначатися як «ззовні» детерміноване без урахування його відношення як цілого до самого себе і до інших цілих. Зрозуміло, що принцип пояснення через «інше» є необхідним, але недостатнім, особливо ж у випадках, коли об’єкт і суб’єкт збігаються, становлять одне й те саме”. Звідси “принципова неможливість вчиняти під впливом зовнішніх стимулів” (Татенко, 2006, с. 324, 344).

⁸ П. Саугстад, з огляду на внесок Е. Борінга у становлення традиції історико-психологічних досліджень, висновок: “Той, хто пише історію науки, формує і саме наукове знання” (Саугстад, 2008, с. 14). *Знання, які психологія набуває упродовж свого історичного становлення, стають певним чином організованою системою у творчості дослідника цього процесу.*

⁹ Автор цього тексту небадужий до викладання курсу загальної психології (див.: М’ясоїд, 1997, 1998а, 1998б, 2011в, 2022г, 2013; М’ясоїд, 1997, 1998). “Навчальні посібники” з курсу тепер видає чи не кожна кафедра психології (див. сайти кафедр), навіть для студентів окремих факультетів (див.: Атаманчук, 2014). Насправді це розмножені у місцевих друкарнях тексти з визначеннями понять, автори яких пропонують студентам придбати, “щоб скласти екзамен”, компенсуючи у такий спосіб витрачені на розмноження кошти. Рецензували ці тексти професори, доктори психологічних наук, нерідко автори таких самих “посібників”.

Заперечується наріжний у творчості В. А. Роменця і С. Л. Рубінштейна принцип детермінізму (див.: М'ясоїд, 2009б, 2009в, 2009в, 2012в; Мясоед 2009а, 2009б, 2013а, 2013б). *Психічне детерміноване способом буття людини у світі*. Якщо ж суб'єктність “запотенційована цілісно, тотально, системно, на всіх рівнях”, а “лінійно-нелінійний процес її порівневої ініціативної самоактуалізації за власне людським проектом розпочинається вже зі стадії зиготи” (Татенко, 2006, с. 327–328), то на *на місці принципу детермінізму – принцип преформізму*. Суб'єкт та об'єкт справді збігаються: людина намагається пізнати психічне, послуговуючись власним психічним. Утворюється коло пізнання. Виходом із нього стає властиве і С. Л. Рубінштейну, і В. А. Роменцю *не-класичне, моністичне мислення у психології* (див. другу частину цієї статті).

Стаття В. О. Татенка бачить світ у збірнику “Людина. Суб'єкт. Вчинок”, укладеному за його редакцією й виданому до 80-річчя від дня народження В. А. Роменця. *Досліджень творчості вченого у збірнику немає*. Називатися він мав би “Людина. Вчинок. Світ”. *Назва збірника не відповідає категорійній рамці мислення вченого*. За В. А. Роменцем, учинком людина історично утверджує своє буття у світі, у цьому процесі пізнає й переображає себе. Текст ученого у збірнику подається, але під вигаданою назвою “Вчинок і постання канонічної психології”. Насправді це текст “Основ психології” (див.: Роменець, 1995б) та “Історії психології ХХ століття” (див.: Роменець, Маноха, 1998, с. 726–743) і публікується він під назвою “Вчинок і світ людини”. *Категорія “світ” у назвах збірника і тексту В. А. Роменця відсутня не випадково. Творчість ученого підпорядковується науковим інтересам автора інтерпретації його ідей*.

Своїми опонентами В. О. Татенко вважає тих, хто розглядає людину як “частинку чогось більшого” – макрокосмосу, історичного поступу суспільства, соціального організму тощо. Тоді його опонентами одразу ж стають С. Л. Рубінштейн і В. А. Роменець: “Світ усвідомлює себе через Людину. Людина – дзеркало Всесвіту” (Рубінштейн, 2003а, с. 280); “Психічне постає образом буття, його зрізом, що уможливує самопізнання світу через живу істоту” (Роменець, 1995г, с. 595). Психології належить донести людині світоглядні орієнтири “дійсного переображення”, які полягають не в “суб'єктивній ізольованості”, а в єдності

об'єктивного і суб'єктивного. “Це відкритий світ, одне небо і одна земля, справжній монізм як результат злиття, накладання, єднання безлічі «мікросвітів»” (Роменець, Маноха, 1998, с. 735).

У В. О. Татенка принципово по-іншому: предмет психології – то “суб'єкт свого психічного світу” (Татенко, 1995а, с. 37), то “внутрішня детермінація вчинкової активності” (Татенко, 1995б, с. 507), то “ставлення людини до самої себе як усвідомлюваної і розвивальної себе через учинок душевно-духовної істоти – автора і відповідального виконавця проекту власного буття” (Татенко, 2006, с. 352). У цьому зв'язку йде посилання на поняття В. А. Роменця *суб'єкт психічної активності* (див.: Роменець, 1993б), без уваги, що це суб'єкт “у його дієвості – ситуативній, мотиваційній, суто дійовій, а також післядійовій” (Роменець, 1995г, с. 10). Отож *досліджується не суб'єкт вчинку, а вчинок суб'єкта*.

“*Діалектичний перехід людини і світу – ось що таке вчинок*. Він виступає універсальною категорією, і з нього слід починати і ним слід завершувати систему психології” (Роменець, Маноха, 1998, с. 150). Якщо такою категорією є суб'єкт”, то до теорії вчинку це не має жодного відношення. За В. А. Роменцем, не суб'єктність, а суб'єктивність у її вчинковому наповненні характеризує історичний шлях людини. Мовиться про *практику як учинкової природи освоєння-творчості* (див.: Алієв, М'ясоїд, Фурман, 2012; Алієв, Мясоед, 2013). Людина вчинком поєднується із буттям, у цьому єднанні, криються джерела пізнання нею світу, себе самої й свого місця у світі. Висвітлюються фундаментальні смисложиттєві аспекти самої людини, даються відповіді на одвічні питання: як людина утверджує себе у світі? чим є світ, буття, історія, час? як вони пов'язані із самою людиною? *Оголошення В. А. Роменця причетним до “української школи психології суб'єкта” є недоречним і безпідставним* (див.: Татенко, 2011).

Із посиланням на творчість В. А. Роменця В. О. Татенко пов'язує суб'єктно-вчинкову парадигму з гуманістичною психологією. Але ж це “психологія Мюнхгаузена, що сам себе піднімає за волосся” (Роменець, Маноха, 1998, с. 825, 826). Терміни “самоздійснення” та “самореалізація” мають “преформістський відтінок і вказують на розгортання вже наявного змісту..., а це, своєю чергою, виключає соціально-комунікативний смисл людсь-

кої природи” (Там само, с. 736). Варто згадати й про “куций антропологізм, що не враховує об’єктивного місця людини у світі” (Рубінштейн, 2003б, с. 359).

Суб’єктно-вчинкова парадигма начебто “створює широкі можливості, щоб... інтегрувати в сучасній психології традиційно конкуруючі між собою... методологічні підходи” (Татенко, 2006, с. 354–355). *Інтеграція психології здійснюється в межах окремо взятої теорії*. Так це відбувається в теорії С. Л. Рубінштейна і так само – в теорії В. А. Роменця. Метою стає побудова “цілісної, гармонійної, більш «людської», гуманістичної картини психічного життя” (Там само). *Теорії С. Л. Рубінштейна і В. А. Роменця саме такого ґатунку*. Сутнісне до визначення теорій учених, про яке говорить В. О. Татенко, справді на часі (див. другу частину цієї статті).

* * *

Віталій Олександрович не відповідає на критику обґрунтувань суб’єктного підходу (див.: М’ясоїд, 2001, 2003б, 2009в, 2016г, 2016д, 2018; М’ясоїд, 2015б, 2018а). Спочатку я пов’язував це з феноменом *низхідної сліпоты*: не буде член-кореспондент НАПН України реагувати на закиди психолога інтернату. Наразі переконаний в іншому: ілюструється *відсутність в українській психології наукової комунікації* з належним рецензуванням, творчим діалогом, боротьбою ідей... Ба більше: ілюструється *інтелектуальна і моральна деградація представників української психологічної еліти*, “Одісея” психології з її “пихатим примітивізмом..., напівправдою..., науково-адміністративним пресом..., фантомами самодостатності..., майстрами вигідного пристосування..., *де своїх правдивих авторитетів не визнавали, не поважають і, мабуть, ще довго не будуть сприймати як національний скарб*” (Фурман, 2001, с. 5–10. Курсив мій – П. М.)¹⁰. Тільки так можна пояснити заперечення, спотворення, ігнорування, примітивізацію творчості В. А. Роменця, підпоряд-

кування її науковим інтересам автора інтерпретації його ідей.

Коли Володимир Андрійович говорить, що сучасна психологія, яка протиставляє себе старій, “сама стає активним здобутком історії”, він має на увазі наукові дослідження. Дослідження, про які йдеться, взагалі не мають відношення до науки. *Немає поняття про минуле, руйнують спадкоємність у поступі психологічного пізнання*. “Гине і теорія, і історія психології” (В. А. Роменець). На часі характеристика принципу історизму в дослідженні поступу психологічного пізнання, через яке психолог утверджує свою присутність у цьому процесі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вважається, що стан історико-психологічних досліджень “не створює проблеми... Із різних історій ми можемо робити різні висновки, порівнювати їх і дискутувати” (Смит, 2008, с. 7). Як можна порівнювати, не маючи підстав для порівняння? Різні висновки стають неминучими, дискусії – марними. Не марними вони стають тоді, коли пошуки завершуються теорією історико-психологічного процесу. *Історичне стає логічним у теорії конкретного вченого*. Відкривається можливість дослідити зміст принципу історизму у психології.

Завдання цієї частини статті – схарактеризувати співвідношення історичного і логічного й висвітлити відмітні особливості психологічного пізнання. Завдання вирішується шляхом аналізу мислення В. А. Роменця, інших істориків і теоретиків психології, а також епістемології. Висновки автора статті, як і раніше, виокремлюються курсивом.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У мінливому русі історії психології абсолютним є тільки рух, теорія історії психології його призупиняє. Автор теорії цього не помічає й потрапляє в полон ним же створеного. “Нові теоретичні концепції розпочинають своє життя у боротьбі зі старими пануючими теоріями, з

¹⁰ Ілюструється “стратегія і практика напівправди..., недорікуватий досвід психологування, що нагадує театр абсурдного мекання, де кожен реалізується на повний зріст своєї конформності, амбітності і лицедійства..., всесильний клан із повним обсягом воістину виняткових сервісних послуг: від запрограмованих виступів, диспутів і делегатів до написання кандидатської чи докторської, успішного захисту і безвідмовного отримання диплома”, де “*конвеєр підготовки психологічної еліти став... вельми успішним бізнес-проектом*” (Фурман, 2004, с. 7–13. Курсив мій – П. М.).

Близькі уявлення про сучасну українську психологічну науку я виніс із вивчення обґрунтувань і стану практичної психології в системі освіти України (див.: М’ясоїд, 2003б). Разом із висновком, що існуюча, у формі інститутів НАПН, організація науки себе вичерпала й може бути знищена без шкоди для системи освіти. Підтримую пропозицію перетворити НАПН України на громадську організацію (див.: Сененко, 2019).

їхнього заперечення й абсолютизації здійснених відкриттів, які підносяться до універсального принципу побудови нової психологічної системи” (Будилова, 1969, с. 155). Автор теорії психології засвідчує свою безпосередню присутність у досліджуваному процесі. Коли теорія визнається науковим співтовариством, стає предметом аналізу, відкриває шлях іншим дослідникам, вона сама стає історією й водночас логікою поступу психології. *Історичне стає логічним на підґрунті психологічного, де психологічним є мислення автора теорії психології.*

У вивченні поступу психологічного пізнання доречно перейти від номотетичного до ідеографічного підходу, від Multiple-case study до Single case study (див.: Кононович, М'ясоїд, 2019; Gustafsson, 2017; Zaidah, 2006). *Загальне, схарактеризоване через індивідуальне, наповнюється новим змістом.*

Теорія психології, принцип історизму, мислення психолога. За О. О. Будиловою, теорія психології є продуктом історії пізнання психічного. Нові знання породжують нові проблеми, вирішувати яких покликані нові теорії. Об'єкт є детермінантою пізнання, історія психології складається з етапів відображення цього процесу, так вона “входить у теорію”. Історичне стає логічним. “Суб'єктивний бік” цього процесу виявляється у виборі методів дослідження, в узагальненні фактів, в особливостях мислення автора теорії. Він залишається носієм суспільної свідомості, ідеології, залежить від усїєї сукупності об'єктивних умов наукового пізнання людиною дійсності. “Логічне відповідає історичному в його суті, але історичне існує у своїй об'єктивній конкретності” (Будилова, 1988, с. 234). Логічне не можна зрозуміти поза історичним, історичне – поза логічним, “у цьому полягає суть методологічного принципу єдності логічного та історичного”. *Йдеться про співвідношення історичного і логічного у теорії взагалі, а не в теорії конкретного автора. Принцип історизму не стає інструментом аналізу процесу набування психологічних знань* (див.: Будилова, 2009).

О. О. Будилова спирається на ідеї К. Маркса. Е. В. Ільєнков інтерпретує їх таким чином: логічне, закони і форми мислення – результат від початку практичної діяльності людини; історія здійснюється незалежно від свідомості людини; логічне відкривається “заднім числом”; без логічного немає історичного (див.: Ільєнков, 1960). У філософській енциклопедії

говориться, що історичне “розкриває конкретні особливості розвитку об'єкта”, а логічне “є відображенням історичного розвитку об'єкта... в системі абстракцій” (Кукарцева, 2009, с. 335). *Логічне слідує за історичним й постає як система абстракцій, та це абстракції конкретного вченого, а не абстрактного пізнання.*

О. О. Будилова обстоює системний підхід і закликає аналізувати і методологічні основи теорій психології, і творчість діячів науки, і застосовувати підхід, “який на чільне місце ставить категорійний аналіз” (Будилова, 1988, с. 240). У такий спосіб вона опонує М. Г. Ярошевському, автору *категорійного підходу* й, напевно, йому адресує слова про “абсолютизацію здійснених відкриттів”. *Усупереч твердженню про об'єктивний характер психологічного пізнання, мовиться про психологічне в історико-логічному.*

За М. Г. Ярошевським, щоб зрозуміти історію психологічних ідей слід розрізнити предмет та об'єкт – “незалежну від пізнавальних можливостей суб'єкта психічну реальність” і категорійний апарат, який охоплює поняття і принципи пояснення цієї реальності. Категорії регулюють діяльність ученого й визначають пояснення ним досліджуваної реальності. В науковій діяльності це “надсвідоме”, що входить у мислення вченого, причому незалежно від його намірів. “Наукові ідеї й теорії не є спонтанним творінням розуму. Вони народжуються і перетворюються під впливом потреб суспільства, соціальної практики” (Ярошевський, 1985а, с. 529). Ключова роль у психологічному поясненні належить *принципу детермінізму*: психічне включається в щоразу іншу систему відношень, відбувається становлення категорій психології, змінюється предмет цієї науки. *Соціальні чинники* зумовлюють історичну динаміку детерміністичного пояснення; *предметно-логічні* – стосуються структур наукового мислення, лежать в основі їхніх перетворень, переходів від одних форм пояснення до інших; *особистісно-психологічні* – впливають на психологічне пізнання, проте підпорядковуються “історичній логіці”. Учений – “суб'єкт всезагальної праці”.

М. Г. Ярошевського об'єднує з О. О. Будиловою бачення історії психології об'єктивним процесом й ототожнення понять *психологічне* і *наукове пізнання*. Він заперечує пояснення творчості в термінах психології: “І художній стиль, і наукова парадигма рівною мірою детерміновані чинниками культури” (Яро-

шевський, 19856, с. 17). Але ж *чинники культури невіддільні від психології людини*, це вихідний момент бачення В. А. Роменцем історико-психологічного процесу. Та й психічна реальність не є “незалежною від пізнавальних можливостей суб’єкта”. *Історія психологічних ідей залежить від того, як саме вчений осмислює предмет дослідження*.

За М. Г. Ярошевським, *логічним* в історії психології є категорійний рух психологічного мислення, *історичним* – відтворення цього руху у формах психологічного пояснення. Принцип історизму постає складно організованою *теорією історії психології*, що розгортається у низці праць ученого і вирізняє його серед багатьох інших дослідників психологічного пізнання. В. А. Роменець мав підстави вважати М. Г. Ярошевського “одним із найвидатніших сучасних істориків психології” (Роменець, Мануха, 1998, с. 41).

Мислення історика психології М. Г. Ярошевський називає “мисленням другого порядку” (Ярошевський, 19856, с. 3). У його власних історичних дослідженнях це рефлексія над категоріями психологічної думки у її зародженні і розвитку. Та “категорії, раз виникнувши, набувають певного статусу відносної самостійності, над ними можна тепер здійснювати логічні операції чим далі, тим більше формального характеру” (Роменець, 1983, с. 378–379). *Процес формалізується, індивідуальне нівелюється й, зрештою, зникає*. Висновок про об’єктивний зміст психологічного пізнання виглядає логічним. *Що правда, логіка залишається без психології*.

Системний підхід О. О. Будилової і категорійний аналіз М. Г. Ярошевського ґрунтуються на марксистському тлумаченні історії як об’єктивного, суспільно-історичного процесу. Історія, людина, її буття характеризуються через зміну способу виробництва; пізнання людиною світу, долучення до світу через переживання, свобода людини, творчість виявляються вторинними явищами (див.: Маркс, 1955). *Ідеальне* виступає похідним від матеріального, *практика* мислиться як вияв історичного закону. Тоді на якій підставі, говорячи про всевладну дію історії, марксист

вибудовують проекти майбутнього, жертвуючи поколіннями людей? (див.: Поппер, 1993).

К. Маркс характеризує психологію людини на *дійовому рівні становлення психологічних знань* (див.: Роменець, 1995г, с. 306–321). Пояснюється перехід матеріального в ідеальне, про ідеальне як таке не йдеться. Панує орієнтація на матеріальне, духовне відступає на задній план. “Принцип практики” супроводжується революціями, війнами, голодоморами... Дія “сліпа”, у ній “споконвічна людська тупість учинку, з якої постає його справжній, неподоланий абсурд” (Там само, с. 600). Марксистська психологія абсолютизує дію і потрапляє у глухий кут, психологи-марксистки змушені коригувати свої позиції (див.: Мясоед, 2009б, 2018а, 2018б)¹¹. *Для В. А. Роменця практикою є вчинок, що через свої складові характеризує сповнений драм і злетів поступ людського самопізнання і самотворення*. Йому очевидні недоліки психології, зосередженої на матеріальному, він повертає її лицем до ідеального, духовного, наголошує, що психічне має власну цінність, смисл, є реальною силою буття людини, що на часі “взаємна творча доповнюваність матеріального та ідеального у тлумаченні людського ества” (Роменець, 1995г, с. 31–34). *Постає теорія історії всесвітньої психології*.

Учинок заявляє про себе *ситуацією*: людина пояснює середовище свого життя й значеннями передає свою причетність до нього. Далі у самій собі вона знаходить джерело свого існування, це *мотивація вчинку*. Світ чинить опір, людина діє, проте виробничо-технічним способом й веде світ до “космічної катастрофи”. Вона прагне до світлого майбутнього, та не знає, куди рухається, задля чого живе, якою є насправді, пізнає себе тільки тоді, коли усвідомлює співвідношення між очікуваним та отриманим, здобутками і втратами. Це – *післядія* й нове відображення психології епохи у формі теорії. Висвітлюються *історичні рівні становлення психологічних знань*.

В. А. Роменець опонує М. Г. Ярошевському: науковим у психології є будь-яке, а не тільки детерміністичне, пояснення, що зали-

¹¹ Марксист С. Л. Рубінштейн (див.: Рубінштейн, 1934, 1989а, 1989б, 2003а) в останній період творчості проводить “основну лінію виходу за межі марксизму”: будь-яке ставлення людини до світу, включаючи споглядання, її етичні, естетичні, моральні переживання є способом буття людини у світі; *психічне* – не просто відображення буття, а властивість, через яку отримують визначення і людина, і світ; *людина* є “частиною буття, суцього, що загалом усвідомлює *все буття*” (Рубінштейн, 1989б, с. 357). В. А. Роменець додає: “Все слід розуміти через спосіб існування людини, тобто через людський зріз як дзеркало Всесвіту” (Роменець, Мануха, 2018, с. 146).

шає свій слід в історії пізнання людиною світу і самої себе; історія психології не зводиться до становлення категорій психологічного мислення, це поступ пізнання людиною до себе самої; психологія покликана досліджувати сутність і призначення психічного у взаєминах людини зі світом, її центральна проблема – *проблема людини*. Принцип детермінізму продуктивний у плані пошуку рушійних сил і періодизації історико-психологічного процесу, проте не дозволяє аналізувати психологічну думку незалежно від того, відповідає вона цьому принципу, чи ні. Потрібен логічний осередок, котрий би утримував у собі поступ психологічного пізнання в усіх його формах. Таким осередком є *ідея вчинку*, вона “імпліцитно міститься у всесвітній психології, в її історичному русі” (Роменець, 1993а, с. 4).

Простежується перехід: абстрактні визначення принципу історизму (О. О. Будилова), загальні – через історичні форми психологічного пояснення – визначення (М. Г. Ярошевський); конкретні – через аналіз теорії історії психології – визначення (В. А. Роменець). Історичне стає логічним, та мислення В. А. Роменця вже не другого, а третього порядку: *це рефлексія над історію психології й водночас – над процесом рефлексії*.

Учений заперечує і “антикваризм” – сприймання минулого через минуле, і “презентизм” – погляд на минуле крізь призму сучасної теорії. “Справжній історизм” передбачає розуміння теорії як історичного й водночас логічного продукту. В пошуках логіки історик спирається на певний принцип, шукає порядок у досліджуваному матеріалі, знаходить, що факти психології існують у формі певної інтерпретації. “Історія психологічної науки – сукупність оригінальних, пов’язаних між собою інтерпретацій психічної реальності” (Там само, с. 10). Інтерпретація виявляється однобічною, багатство психічного не вкладається в рамки системи психології, остання руйнується. “Оскільки історичне завершується, підсумовується у певній послідовності, воно стає логічним. Суперечність системи, її логіки призводить до необхідності розгортання історичного процесу пізнання” (Там само). “Теорія та історія взаємозалежні. При спробах розірвати їхню єдність гинуть обидві” (Роменець, 1988, с. 7). Потрібен “принцип індивідуалізації”, щоб показати, як унікальне, психічне, поєднується зі всезагальним, яке через нього себе виявляє.

За п’ять років – продовження: “Система – це *дуб*, який породжує *жолудь*, а цей останній не має іншого *буттєвого* призначення, як вирости у розлоге міцне дерево. Так здійснюється коловертъ природи, і так здійснюється коловертъ мислительного (теоретичного) і реального (практичного) освоєння світу, зокрема світу людської психіки” (Роменець, Маноха, 1998, с. 826–827). *Всезагальне виступає розгортанням наявного змісту*. Це “рух за принципом кільця (повернення до вихідних позицій) або спіралі (повернення, але разом із тим певне збагачення принципами і фактичним матеріалом)” (Там само). *Одна форма теорії долає іншу, забезпечуючи неперервність історичного мислення у психології*. Є “канон”: він входить у мислення психолога, підносить його до рівня теорії, а потім долає. Це “систола і діастола” теорії, її “архітектор і руйнівник”. Каноном мислення є вчинок, саме йому належить стати логічним осередком її теорії. *В. А. Роменець характеризує процес власного мислення, його ідея вчинку – той наявний зміст, що розгортається за “принципом спіралі” і стає теорією вчинку*.

“Будь-який рух психологічної теорії є вже історією психології, а підсумок у її спробах визначити результат, досягнення історичного руху є намагання побачити саму систему, зафіксувати її, щоб належним чином усвідомити. Але вона виявилася тим багатоліким Протеєм, якого марно намагався вловити Одиссей, щоб дізнатися про долю своєї дружини Пенелопи. Разом із тим у цій ситуації вгадується дійсне співвідношення теорії та історії психології” (Там само, с. 828). *Теорія стає історією у мисленні психолога, що не знає закінчених форм*.

На часі дослідження *учинкової спіралі мислення*, про яку говорить В. А. Роменець, аналізуючи принцип історизму у психології.

Історичне, логічне, психологічне. Психологічне пізнання до зусиль окремої людини не зводиться, та за їх допомоги здійснюється. Дослідник вивчає праці попередників, знаходить прогалини у їхніх міркуваннях, через творчий діалог виходить на власне бачення психічної реальності, яке утворюється своїм мисленням. Утворюється сукупність не випадково пов’язаних між собою теорій-ідей. *Історичне стає логічним, логічне – історичним у мисленні психолога. Поряд із категоріями історичного та логічного має*

стояти категорія психологічного¹². Слід розширити межі “принципу індивідуалізації в аналізі теорії психології” (В. А. Роменець). *Мислення автора теорії – спосіб об’єктивності ним власного шляху в науці*. Якщо історія психології не має логіки, це означає, що психологічна думка рухається хаотично, якщо вона не має психології – що здійснюється сама по собі. *Теорія психології – історико-логіко-психологічний продукт*. Категорії історичного, логічного, психологічного стають інструментом дослідження психологічного пізнання в цілому і на рівні окремої теорії (див.: М’ясоїд, 2016д).

Теорія вчинку поглиблюється, ускладнюється, стає теорією творчості, історії всесвітньої психології, історичної психології, життєвого шляху людини, філософії минушого, теорією джерел людського буття, людини як натхненної особистості, канонічною психологією. Остання – завершальний виток учинкової спіралі і *післядійовий рівень становлення психологічних знань*. “Людина переживає те, що вона сама здійснила, виробляє нові настановлення для майбутніх учинків, і саме на ґрунті післядії виявляється справжня психологія людини” (Роменець, Мануха, 1998, с. 51). Особа переповнюється минулим, звільняється від обтяжень, виробляє нові настановлення, прагне стати іншою. Здійснюється процес, що описується термінами: *інтеріоризація, катарсис, переображення* (див.: Роменець, 1995г, с. 71). Цей же процес відбувається у мисленні В. А. Роменця: він вбирає в себе ідеї, висловлені до нього (*інтеріоризація*), виходить на ідею вчинку (*катарсис*), розгортає нове бачення психології (*переображення*). *Історичне стає логічним*. Творчість ученого має логічний початок, логічне продовження і логічне завершення.

Учинкова спіраль мислення рівною мірою характеризує процес і предмет мислення В. А. Роменця. В “Історії психології” (1978) ідея вчинку стосується тільки етапу наукової психології. “Історія Стародавнього світу і

середніх віків” (1983) – це вже принцип дослідження історії всесвітньої психології з виокремленням *ситуативного рівня становлення психологічних знань*. “Історія психології епохи Відродження” (1988), “Історія психології XVII століття” (1990), “Історія психології епохи Просвітництва” (1993) – *мотиваційний*, “Історія психології XIX – початку XX століття” (1995) – *дійовий рівень*. В “Історії психології епохи Просвітництва” вперше говориться про *післядію*, а в “Історії психології XX століття” (1998) це вже ідея канонічної психології і відповідний рівень становлення психологічних знань. *У поступі мисленні В. А. Роменця відображається поступ психології*. Слова “розкрити механізм вчинку – це те саме, що й розкрити механізм психічного розвитку” (Роменець, 1971, с. 173), стають ключем до розуміння творчого процесу в його індивідуалізованому вираженні. *Ситуація психологічного пізнання наділяється значеннями*, формується *мотивація рухатися власним шляхом у науці, дією* виступає розгортання теорії вчинку, ідея канонічної психології з очевидністю – *післядія*. Кожен виток *учинкової спіралі мислення* є свідченням *безпосередньої присутності* автора теорії вчинку в психологічному пізнанні. *Історичне стає логічним через психологічне*.

“Можна сказати, що світ великий (макрокосмос) розкривається через світ малий” (Роменець, 1995г, с. 82)¹³. “У цілому вся психіка становить своєрідний *спосіб самовідображення світу*” (Роменець, Мануха, 1998, с. 147). “Людина перебуває у світі, породжується цим світом, а через людину світ приходиться до пізнання самого себе” (Там само, с. 189) – під час *вчинку*, коли індивідуальне екстатично піднімається до всезагального і з ним поєднується: “Індивідуалізована неповторність... є єдиним інструментом осягнення всезагального буття” (Там само, с. 825). *Універсальне постає в унікальному вираженні*. Людина не просто перебуває “усередині буття” (С. Л. Рубінштейн), вчиняючи, вона є *буттям у світі*,

¹² Не тільки у психології. “Історію творить людина, тому історичні факти суть – факти психологічні” (Гуревич, 1991, с. 8). В епістемології це *конструктивізм* – “уявлення про активність суб’єкта пізнання, котрий послуговується спеціальними рефлексивними процедурами, при побудові (конструюванні) образів, понять та міркувань” (Касавин, 2009, с. 373). *Мислення у психології – конструювання, де суб’єктивне стає вираженням об’єктивного*.

¹³ Цю думку можна знайти у Б. Спінози, Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркса, С. Л. Рубінштейна, А. Бергсона (див.: М’ясоїд, 2018в). В. А. Роменець цитує співзвучні слова Г. С. Сковороди: “Одними і тими ж очима, якими людина дивиться на Бога, Бог дивиться на людину” (Роменець, 1990, с. 285; 1993а, с. 479; Роменець, Мануха, 1998, с. 725, 782, 989), та аль-Фаріда: “Всесвіт, люблячи, творить очі і вуха, щоб пізнати себе” (Роменець, 1995в, с. 607). Промовисто висловлюється Е. Фромм: “Ми всі частина Єдності, ми самі Єдність” (Фромм, 1990, с. 35).

так “світ бачить себе зсередини” (В. А. Роменець) – у мисленні-вчинку конкретної людини.

“Будь-який творчий пошук є пошуком вираження <...>. З нього починається і ним завершується психологія творчості” (Роменець, 1972, с. 53). Здійснюється *антиципація*, формується *творчий задум*, далі – *ситуація невизначеності* і вихід з неї у вигляді *творчої знахідки*. Це наслідок *інсайту*, що настає, коли суб’єкт знаходиться у *стані натхнення*. Активізується *мислення*, відбувається перехід процесу від образної до раціональної форми. “Суб’єкт стає ніби органом творчого процесу <...>. Творчий продукт долає суб’єктивність індивіда, зводить його до ролі творчого матеріалу і останньому надається можливість піти у небуття” (Там само, с. 57; Роменець, 1995г, с. 581. Курсив мій – П. М.). Людина зникає у творчому акті, вчений – у предметі свого мислення. *Психолог – орган процесу, котрий здійснюється у його особистому світі. Історія психологічного пізнання утворюється з історій вираження творчих сил його учасників.*

Автор теорії через неї заявляє свою безпосередню присутність у досліджуваному процесі, останній у його мисленні здійснюється. “Історія психології – історія людського самопізнання” (В. А. Роменець) в її *індивідуалізованому вираженні*. Вона говорить значеннями і смислами дослідника й так розповідає про себе. *Принцип історизму в дослідженні психологічного пізнання має історико-логіко-психологічний зміст.* Цей висновок впливає з аналізу мислення В. А. Роменця й передовсім його характеризує. Тоді чи достатня це підстава для узагальнень й чи завжди відбувається саме так? Підстава достатня, а відбувається так далеко не завжди¹⁴. Психологічне пізнання здійснюється за участі конкретних людей, тому позначене внесками різної ваги.

Наукова раціональність і мислення у психології. Принципову відмінність мислення суб’єкта від об’єкта пізнання, як на-

лежних до непротяжної і просторової субстанцій, фіксує Р. Декарт (див.: Декарт, 1989). В науці це *класична раціональність*: прагнучи до об’єктивних знань, суб’єкт відсторонюється від об’єкта і бачить його в зовнішній (декартовій!) системі координат. М. К. Мамардашвілі заперечує: суб’єкту не дано знати, яким був об’єкт до акту спостереження; те, що називають фактом або законом, є функцією історичної людської діяльності. Людина невіддільна від світу свого буття. “Розуміння законів світу є одночасно елемент світу, закони якого розуміються” (Мамардашвили, 1994, с. 76). М. К. Мамардашвілі обстоює ідею *некласичної раціональності*: світ не ділиться на суб’єкта і об’єкта, пізнання – спосіб присутності людини у світі, знання – форма такої присутності.

Наукова раціональність – процес наукової діяльності, який здійснюється у межах відношення “суб’єкт – засоби – об’єкт” й результативно створює відповідну наукову картину світу (див.: Степин, 2000). *Класична раціональність* протиставляє суб’єкта об’єкту, наслідком чого стає ототожнення його гносеологічної та онтологічної характеристик. Засоби пізнання тлумачаться як посередник між людиною і природою, місця для людини у науковій картині світу не знаходиться. *Некласична раціональність* включає суб’єкта і властиві йому засоби у процес пізнання. Переосмислюється поняття істини, радикально змінюється науковий світогляд, наукова картина світу стає багатовимірною. *Постнекласична раціональність* має справу з надскладними, історичними об’єктами. Відбувається зближення природознавства і гуманітарних наук, фіксується розуміння науки як загальнокультурного феномену; на часі створення загальнонаукової картини світу, яка відводила б центральне місце у ній людині. Типи наукової раціональності співіснують, це залежить від завдань, що стоять перед дослідником, та об’єкта пізнання. Висновки В. С. Стьопіна

¹⁴ Учням наукової школи В. А. Роменця, про наявність якої можна судити за підручником “Основи психології” (1995), не властивий учинковий спосіб мислення вчителя (див.: М’ясоїд, 2016д, с. 397–399). Учні М. Г. Ярошевського також відступають від принципів його мислення (див.: Там само, с. 137–138). Так само це відбувається з учнями С. Л. Рубінштейна (див.: М’ясоїд, 2009в; М’ясоїд, 2009б) і Л. С. Виготського (див.: М’ясоїд, 2006б; М’ясоїд, 2003, 2006б, 2010, 2013; М’ясоїд, 2016). Поняття *наукова школа у психології* (див.: Ярошевський, 1998) має, радше, метафоричний зміст. Це стосується і школи В. А. Роменця: в статтях у Вікіпедії про творчість В. О. Татенка та Т. М. Титаренко – авторів “Основ психології”, членів-кореспондентів НАПН України, ім’я вченого не згадується. Рухаючись власним шляхом, учні нерідко забувають про вчителя. Виникає “своєрідна низка соціально-психологічних суперечностей” (В. А. Роменець) й *зводить нанівець зусилля учнів видатних учених залишити свій слід в історії психології.*

ґрунтуються на дослідженнях історії природознавства й до психології, на перший погляд, відношення не мають¹⁵.

Заперечення класичної раціональності ґрунтується на розумінні, що людина пізнає світ, будучи його невід'ємною частиною; що взаємини між суб'єктом і об'єктом пізнання є світоглядно зумовленими; що наукові революції вирішують суперечності процесу, який триває історично, й супроводжується новими кроками в осмисленні суті наукової діяльності і місця у цьому процесі людини (див. також: Поппер, 1983; Пригожин, 1991). *Концепції роздвоєного на несумірні сутності світу протистойть концепція єдиного, ознаменованого присутністю людини світу*. Інакше кажучи, дуалізму протистойть монізм.

У психології відношення “суб'єкт – засоби – об'єкт” постає у формі “суб'єктивне – засоби – об'єктивне” (див.: Мясоед, 2018в). *У пізнанні суб'єктивного психолог або протиставляє його об'єктивному, або характеризує зв'язок між ними, або своїм мисленням цієї зв'язок виражає*. У першому випадку це класичне, у другому – неklasичне, у третьому – постнеklasичне мислення і відмітна особливість психології у формі кола пізнання. “Особливість об'єкта психології, яка не виявляється в загальнонаукових підходах, – збіг об'єкта і суб'єкта пізнання <...>. У психологічному пізнанні об'єкт є одночасно і суб'єкт” (Слободчиков, Исаев, 2000, с. 141). *Психолог досліджує об'єкт, від якого йому, з принципової точки зору, неможливо відсторонитися*. “Орнітолог може вивчати птахів за допомогою індуктивного досвіду, поза як сам не є птахом: яке б індуктивне висловлювання він не зробив про властивості птахів, це не

змінить жодної властивості жодного птаха. Зовсім по-іншому виглядає справа через те, «що той, хто досліджує історію, ідентичний тому, хто її творить» (Гараи, Кечке, 1997, с. 88). Автори цитують В. Дільтея і говорять, що в історичних науках суб'єкт об'єкт належать до однієї реальності. *Психологія – історична наука, вона має об'єктивну, історико-логічну складову, і здійснюється завдяки суб'єктивному*.

У шерег із природознавством психологія не стає: “Неможливе пряме запозичення методологічного досвіду фізики усупереч зовнішній подібності неklasичних ситуацій” (Завершнева, 2001, с. 71). Навіть при вивченні сенсомоторних реакцій “дослідник і результати його дій принципово не усуваються із ситуації дослідження” (Пузырей, 1993, с. 31). Г. О. Балл відзначає: “Серед об'єктів, реальні значення яких йому (психологу – П. М.) треба досягнути, на передній план виходять смисли і відображувані (та передбачувані) значення, притаманні досліджуваним людям і людським спільнотам. Ця специфіка може призводити до певної плутанини у разі недостатнього розрізнення ситуацій, у яких перебувають досліджувана людина, з одного боку, і дослідник – з іншого” (Балл, 2000, с. 83). *Це – ситуація кола пізнання*¹⁶.

З приводу звертання до людини “Пізнай саму себе”, яке залишають давні греки на стіні храму Аполлона у Дельфах, В. А. Роменець говорить: “Історія психології може бути збагненою також як справжня інтеріоризація цього вислову, включаючи й сучасну психологію” (Роменець, 1983, с. 214). *Психологічне пізнання – пізнання людиною себе самої*. Класична раціональність, яку демонструє природничо-наукове спрямування психології,

¹⁵ А. В. Фурман, продовжуючи В. С. Стьопіна, вводить поняття *постklasична наукова раціональність*. Це “етап і тип мислення та філософствування, коли спосіб буття об'єкта чи об'єктів є важливим фактором побудови моделей, що задають формат взаємодії з ним чи ними; і саме ідентичність суб'єкта підтверджується постійно відновлювальною здатністю виробляти і відтворювати моделі такої взаємодії, у т. ч. і на рівні схем саморозвитку людських індивідів; тому тут конструюється нова форма суб'єктності, що обґрунтовує режим функціонування схем-взірців діяльності, техніку реконструювання суб'єктних об'єктивних ситуацій і форм їх освоєння, що в сукупності забезпечують співіснування соціальних систем (політичних, економічних та ін.) та їх співбуття із системами природними; це філософствування впирається у проблему своєрідного синтезу метафізичних реконструкцій і повсякденного досвіду людей” (Фурман, 2006, с. 86. Курсив мій – П. М.). *Суб'єкт пізнання підтверджує свою ідентичність актами властивого йому способу мислення*.

¹⁶ Експерименти, за умовами якого дослідник надавав вчителям неправдиву інформацію щодо інтелекту учнів, виявили “ефект Пігмаліона”: перебуваючи у полоні очікувань стосовно “гарних” або “поганих” учнів, вчителі симптоматично завищують або занижують свої оцінки (див.: Rosenthal, Jacobson, 1992). Вважається, що так “дослідник наводить досліджуваного на потрібну стратегію” (Корнилова, 2003, с. 127). Насправді це і стратегія дослідника, він так само перебуває у полоні своїх очікувань. *Ефект Пігмаліона ілюструє коло пізнання*. Вихід із цього кола відбувається тоді, коли учитель користується запропонованою психологом шкалою: ефект зникає, оцінки учителя збігаються з результатами тестування IQ учнів (див.: Мясоед, 2001; Miasoed, 2003). Це – *зовнішня опора*, яка дає змогу вийти за межі *внутрішнього*.

не відповідає суті цього процесу. Коло пізнання стає свідченням необхідності неklasичної раціональності в її якісно відмінному від природознавства вигляді. Тим не менш, історію психології також можна схарактеризувати як шлях від дуалізму до монізму. Адже суб'єкт і об'єкт у природознавстві – суб'єктивне та об'єктивне у психології.

Поступ у цьому напрямку відображають пошуки “клітинки психології” – місця поєднання суб'єктивного та об'єктивного, водночас вони висвітлюють історію вирішень основної проблеми психології (див.: М'ясоїд, 2003а, 2006б, 2009а; 2016б; М'ясоїд, 2004, 2015а). Фіксується нагальність визначитися стосовно природи, сутності, призначення психічного. Саме цей процес обґрунтовує поступ від класичного до неklasичного та постнеklasичного мислення.

Для І. М. Сеченова “клітинкою” психології є рефлекс (див.: Сеченов, 1935). Це – біологічне мислення з визначенням психічного як продукту і моменту взаємодії організму і середовища. Л. С. Виготський шукає клітинку в понятті культурний знак (див.: Виготський, 1983). Біологічне підпорядковується соціальному, в психології це утвердження соціологічного мислення і бачення психічного через формат суспільного способу буття людини. Клітинкою для С. Л. Рубінштейна є дія, за цим – ідея єдності свідомості і діяльності (див.: Рубінштейн, 1989а), ідея детермінізму (див.: Рубінштейн, 2003б), ідея існування людини всередині буття (див.: Рубінштейн, 2003б). Координати мислення розширюються: спочатку це “організм – середовище”, далі – “людина – суспільство”, зрештою – “людина – світ”. Характеризується поступ моністичного, неklasичного мислення. Останній крок С. Л. Рубінштейна (див. виноску 11)

– це наповнення філософського мислення у психології постнеklasичним змістом. Предметом психології стає психічне, взяте з огляду на взаємини людини зі світом¹⁷, психологія – центрованою на людині, антропологічною наукою.

В. А. Роменець у творчому діалозі із С. Л. Рубінштейном доводить: клітинкою психології є вчинок (див.: Татенко, Роменець, 1995). Основна проблема психології вирішується на підґрунті моністичного принципу і так само моністичної концепції єдиного, позначеного учинковим способом людського буття, світу. Це та, що й у С. Л. Рубінштейна, проте істотно збагачена система пояснення природи і сутності психічної реальності і власне психологічне постнеklasичне мислення. Людиноцентризм у психологічній науці набуває нового змістового збагачення.

У психології суб'єктивне та об'єктивне характеризуються як протилежні сутності (класичне мислення), як дві сторони однієї реальності (неklasичне мислення), як невід'ємний момент людського способу буття (постнеklasичне мислення). Для класичного, дуалістичного мислення психічне виступає як суб'єктивне, свідченням кола пізнання стає оголошення самоспостереження головним методом психології. Психічне суб'єктивізується. Неklasичне, моністичне мислення абстрагується від кола пізнання і виходить на шлях об'єктивізації психічного. Постнеklasичне – те саме моністичне мислення, яке продовжує цей шлях ідеєю олюднення психічного. І все це – різні способи вирішення основної проблеми психології.

В. А. Роменець своїм методологічно зрілим мисленням показує вихід із кола на післядійовому рівні становлення психологічних знань¹⁸. На перший план психології виходить

¹⁷ Близьку думку висловлює О.Г. Асмолов, коли говорить, що “птоломеївській системі відліку в пізнанні людини” протистоїть “коперніканська діяльнісна концепція аналізу людини – її буття у світі”. Далі продовжує: це “природно-історичний процес становлення людства в ході перетворення природи, суспільства, людини, олюднення світу, вчинки людини як автора і діючої особи своєї життєвої драми, сходження в історії суспільства й історії кожної людини до вільної індивідуальності” (Асмолов, 2007, с. 67). Не береться до уваги вчинковий спосіб присутності людини у бутті, що відкриває можливість бачення людської реальності у всій її повноті (див.: Алієв, М'ясоїд, Фурман, 2012).

¹⁸ Т. М. Титаренко, з огляду на тенденції у психології, знаходить, що творчість В. А. Роменця відповідає “постмодерністському” баченню людини (див.: Титаренко, 2001, 2006). Але ж теоретичний монізм жодним чином не узгоджується з безмежним плюралізмом у поясненні природи психічного, та й ознаками сучасної психології є “антропологічний поворот”, “трансдисциплінарність”, “культурно-історична антропологія” (див.: Гусельцева, 2001, 2013), себто те, що притаманне ідеям В. А. Роменця. Це – постнеklasична, а не “постмодерністська”, психологія. М. С. Гусельцева також називає мислення В. А. Роменця постнеklasичним: відбувається перехід до дослідження внутрішньої логіки предмета психології, що утримує в собі і власну детермінацію, і пояснювальний принцип, утверджується теоретичний монізм, пишеться багатотомна “комунікативна історія психології” як особлива форма культури, що конструює історію (див.: Гусельцева, 2011). Погляд на мислення вченого, з огляду на основну проблему психології, поглиблює цю характеристику.

людина з властивим їй психічним як невід'ємним моментом способу її буття, а також автор теорії цієї науки, котрий власною творчістю висвітлює її відмітні особливості. Спіралі мислення вченого начебто піднімаються над місцем, з якого людина, вперше розглядаючи світ, знаходить себе його невід'ємною часткою. Післядійовий рівень становлення психологічних знань піднімається над ситуативним. У мисленні психолога в один процес зливаються пізнання людиною світу, самої себе і свого місця у світі.

За відношенням “суб’єктивне – об’єктивне” відкривається відношення “людина – світ”. Основна проблема психології отримує нові вирішення, поле психологічного пояснення розширюється, предмет цієї дисципліни збагачується. Відбувається історико-логіко-психологічне *сходження до монізму* – від соціальної (Л. С. Виготський) до всезагальної (С. Л. Рубінштейн) та всезагально-індивідуальної (В. А. Роменець) його форм. Висвітлюються намагання подолати картезіанський дуалізм й вийти на простір моністичного, власне психологічного, осмислення природи і сутності психічної реальності. На підґрунті якої теорії пізнання це відбувається (див.: Теория познания, 1991–1995; Энциклопедия..., 2009)¹⁹? Якою має бути епістемологія психології?

Принцип історизму в історико-психологічному дослідженні має постати у своєму логічному завершенні.

Психологія та епістемологія. Психологія потребує методології для характеристики стану, проблем цієї науки, обґрунтування принципів, стратегій і методів дослідження (див.: Фурман, 2013, 2019в). Так само вона потребує епістемології, яка слугувала б їй теорією пізнання. Психологія, у свою чергу, мала б збагачувати епістемологію даними про

те, як саме людина пізнає світ, як оперує отриманими знаннями, яке місце посідає у пізнанні. Частково це відбувається. Ж. Піаже розробляє *генетичну епістемологію*, яка розкриває зв’язок наукових понять з формуванням логіко-психологічних операцій у дитячому віці (див. Піаже, 1994). А. Бішоп і Дж. Трout розширюють межі епістемології, аналізуючи нормативні судження людини (див.: Bishop, Trout, 2005). Г. О. Балл говорить про *психологічну епістемологію*, яка вивчала б “людські знання в психологічному аспекті”, з урахуванням їхньої наповнюваності значеннями і смислами (див.: Балл, 2008, 2011). Стаття про *epistemology psychological* є в енциклопедії Р. Корсіні й А. Ауербаха: мовиться про дисципліну, що займається психологічними аспектами феномену пізнання, розробкою вимог до достовірності знань, описом пізнавальних процесів людини (див.: Ройс, 2006). Є й інші підходи (див.: Corlett, 1991; Goldman, 1990). *Спільним є розуміння психології як когнітивної науки.*

Якщо психологія – це і знання про людину, то слід шукати підставу глибинних зв’язків між епістемологією та психологією. Підстава знаходиться: в обох дисциплінах простежується намагання узгодити *суб’єктивне* та *об’єктивне* (див.: М’ясоїд, 2017а, 2017б, 2018; Мясоед, 2018а, 2018в). *Як долається логіка Р. Декарта в епістемології – така епістемологія, як це відбувається у психології – така й психологія.* Історія епістемології перетинається з історією психології.

Р. Декарт протиставляє протяжну субстанцію неділимій, в епістемології започатковується *суб’єктоцентризм*: суб’єкт пізнання оголошується точкою відліку всього, що перебуває у просторі його спостереження. Суб’єкт протиставляється об’єкту, ідеальне – матеріальному, суб’єктивне – об’єктивному. У

¹⁹ “Теория познания” – багатотомна праця Інституту філософії АН СРСР, пізніше РАН. У передмові говориться, що висвітлюється марксистко-ленінська теорія пізнання. Перші два томи витримані у цьому дусі, у 3-му – ідеям К. Маркса відводиться один параграф (про концепцію сходження від абстрактного до конкретного), у 4-му – параграф під промовистою назвою “Марксистская традиция: мнимое торжество диалектики, фактическое господство социализма”. В іменному покажчику 1-го тому К. Маркс – “теоретик пролетарской революции, основоположник диалектического и исторического материализма, марксистской политэкономии и научного коммунизма, основатель и руководитель первых международных пролетарских организаций”, 4-го – “нем. экономист и философ”. Розпадається СРСР, зазнає краху марксистська ідеологія, автори і редактори праці змінюють свої позиції на протилежні. Тоді що таке теорія пізнання? Зміст праці вказує на те, що *це історія ідей про природу, сутність, процес пізнання, що має свою логіку й ознаменовану присутністю людини психологію.*

У статті розмежовуються поняття *епістемологія* і *теорія пізнання*. У першому випадку робиться акцент на історії дисципліни, котра досліджує феномен пізнання, у другому – на ідеях, що пояснюють цей феномен. *Теорія пізнання – сукупність позначених іменами конкретних мислителів внесків в історію епістемології.* У дослідженні співвідношення психології та епістемології центральними стають поняття *суб’єкт, об’єкт пізнання*, а також *автор ідеї* (див.: Мясоед, 2018в).

психології – це класичне мислення. Б. Спіноза заперечує: субстанція одна, протяжність і неділимість – її атрибути, протиставлення ідеального матеріальному відбувається в мисленні як властивості природи; пізнання – здатність природи через людину відкривати свою потаємну сутність. *Картезіанській ідеї роз'єднаного на несумірні сутності світу протистойть спінозівська ідея самовідображення світу в людині. В епістемології – це субстанціалізм, у психології – постнекласичне мислення. Мислення в епістемології виявляється психологічно наповненим, мислення у психології набуває епістемологічного узмістовлення.*

За І. Кантом, природа – не об'єкт спостереження (Р. Декарт), а предмет розуміння людиною; не пізнання слід узгоджувати з об'єктом (Б. Спіноза), а об'єкт зі способом пізнання; розум не відтворює, а конструює дійсність; пізнання обмежене антиноміями розуму. І. Кант називає це “коперніканським переворотом”, себто поширює ідею про можливість за місцем спостерігача у просторі судити про стан зірок на обґрунтування самої можливості природознавства. В епістемології – це *процесуалізм*: вимозі вивчати об'єкт у його незалежному від суб'єкта існуванні протиставляється вимога вбачати в об'єкті дослідження продукт пізнавальної діяльності людини; у природознавстві – заперечення “суб'єкт-об'єктного” протиставлення (див.: Поппер, 2003); у психології – *розуміння єдності суб'єктивного та об'єктивного*.

Г. В. Ф. Гегель відкидає “формальну” логіку І. Канта: пізнання – безмежне, це не специфічна властивість мислення, а здатність мислення осягати форми відчуження Абсолютної ідеї. Остання пізнає себе, субстанція є тотожною собі у всіх своїх проявах. Мислення діалектично “знімає” суперечності, і сходженням від абстрактного до конкретного осягає власне інобуття. В епістемології – це *субстанціалізм* нового змісту. К. Маркс заперечує Г.В.Ф. Гегелю: людина здійснює своє буття у формі суспільно-історичного способу виробництва і в цьому процесі пізнає дійсність, де практика – критерій істини. Це так само *субстанціалізм*: людина у пізнанні виражає сутність, якій підкоряється як закону. Далі – принципова відмінність: це закон історії людини, а не історії ідеї; мислення стає тотожним буттю у процесі практики. *Ідея тотожності мислення і буття* роз'єднує й об'єднує двох мислителів. Е. В. Ільєнков продовжує кожного

й убаचाє *ідеальне* у всьому, “починаючи з убрання тронної зали й закінчуючи дитячими іграшками” (Ільєнков, 1991, с. 249). Це – *марксистська психологія* і крок революційної ваги (див.: Сурмава, 2007).

Суб'єктоцентризм ґрунтується на ідеї протиставлення суб'єктивного та об'єктивного, процесуалізм – безпосередньої присутності людини у пізнанні, субстанціалізм – безпосередньої присутності людини у світі. Людина проголошується суб'єктом пізнання світу, носієм здатності осягати світ у межах свого мислення, органом самопізнання світу. *Феномен пізнання пояснюється залежно від характеристики місця людини у пізнання, за якою – співвідношення суб'єктивного та об'єктивного. Це – основна проблема епістемології, її зміст збігається зі змістом основної проблеми психології.* Історії двох дисциплін мають спільне підґрунтя. *Теорія пізнання людиною світу перетинається з теорією психологічного пізнання людини.*

У ХХ столітті філософи досліджують епістемологічне підґрунтя науки, показуючи їй шлях виходу зі стану кризи. А. Бергсон причиною кризи вважає “філософію застиглих форм буття”. Насправді буття – *тривалість*, боротьба живого з інертним. Людина з'являється на вістрі цього процесу, минуле через пам'ять поєднується з теперішнім, тривалість усвідомлює себе. Наука і філософія ґрунтуються на інтелекті, тривалість ототожнюється з часом, пізнання скеровується назовні. Тільки інтуїція, образ освітлює життя зсередини. Боротьба між ідеалізмом і матеріалізмом втрачає сенс, на часі *філософія життя*, для неї немає ні суб'єктивного, ні об'єктивного, є тривалість з її формами. Стосовно ідей Б. Спінози, Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркса – це *субстанціалізм* якісно іншого змісту. Тоді як у психології здобуто принципово нове вирішення проблеми *пам'яті* (див.: Бергсон, 1992).

Е. Гуссерль називає себе “послідовним бергсоніанцем”, а кризу науки вбачає у втраті суб'єктивності, з якої розпочинається наука давніх греків. Р. Декарт фіксує цю тенденцію й закриває можливість бачити речі як “чистий світ ідеального буття”. Потрібно відмовитись від напрямів, що ставлять пізнання у залежність від емпіричного наповнення свідомості. На часі метод “феноменологічної редукції”, *феноменологічна філософія* та *феноменологічна психологія*, їх покликання – осягнути *життєвий світ* як “чисте смислоутворення” (див.: Гуссерль, 1991).

І для А. Бергсона, і для Е. Гусерля криза науки є наслідком *раціоналістичного мислення*, що виносить людину за межі буття. У філософії кожного *буття олюднюється*, але про людину не йдеться. Цю прогалину заповнює М. Гайдеггер, котрий стверджує, що розглядати буття поза буттям людини означає проходити повз нього у його позначеній присутності тієї ж людини наявності. Буття отримує свою визначеність з появою у світі людини – так світ усвідомлює себе. Коли людина “відпадає” від буття, світ наділяється неадекватними *значеннями мови*. Істина – у бутті й осягається, коли людини “занурюється в нього” своєю здатністю розуміти й пояснювати суще. Сущо упредметнюється, разом зі зміною значень змінюється пізнання. Наука знеособлює пізнання, хоча присутність людини в часі буття становить базову умову пізнання його істинних форм.

А. Бергсон апелює до тривалості, Е. Гусерль виголошує заклик “Назад до речей!”, натомість М. Гайдеггер формулює гасло “Мова – дім буття”. Кожен опонує Р. Декарту і продовжує з того місця, де зупинився І. Кант. У такий спосіб *субстанціалізм поєднується з процесуалізмом*.

Про людину як об’єкт пізнання говорить М. Фуко. Він вивчає праці К. Маркса, та погоджується тільки з тим, що життям людини править історичний закон. Це не неперервний закон виробництва, а перервний закон набування знань: структури мислення, *епістем*, породжують конфігурації знань (ренесансна, класична, сучасна), визначають думання людини, умови і способи утворення ідей, обмежують появу нових ідей, характеризують культуру епохи. Людина як об’єкт пізнання з’являється за третьої епістемі, у ХІХ столітті.

Це і продукт *дискурсивної практики*, що оперує категоріями *життя, праця, мова*. Виникають біологія, політекономія, лінгвістика. Епістема встановлює порядок у “мережі місцезнаходжень актів висловлювань” й не передбачає звертання ні до “суб’єктивності” (Р. Декарт), ні до “трансцендентного суб’єкта” (І. Кант). Людина у пізнанні – автор тексту, і саме текст проговорює істину. Поняття *суб’єкт пізнання* втрачає сенс. До психології М. Фуко критичний: теоретичні знання вибудовуються за зразком емпіричних, тільки через аналіз буття людини, кристалізованого в продуктах культури, можна подолати суперечність між суб’єктивним та об’єктивним, людиною і світом (див.: Фуко, 2004). *М. Фуко долає цю суперечність в епістемології. І це ще одне свідчення, що психологія пов’язана з епістемологією спільною основою, розколотою надвоє логікою Р. Декарта*²⁰.

І коли людина вважається точкою відліку пізнавального процесу (*суб’єктоцентризм*), і коли досліджується сам процес (*процесуалізм*), і коли стверджується, що пізнання є самопізнанням в особі людини світу (*субстанціалізм*), йдеться про *пізнання природи*. М. Фуко робить крок уперед: говорить про *пізнання людини* й одночасно заперечує поняття “суб’єкт пізнання”. Це – логічний наслідок субстанціалізму в епістемології.

Ідеї Е. Гусерля започатковують *феноменологічну* (див.: Улановський, 2012), М. Гайдеггера – *екзистенційну психологію* (див.: Бинсвангер, 2001). М. Фуко веде мову про *психологію буття*²¹. Стан психології їх не вдовольняє, орієнтацію психології на природознавство вони одностайно заперечують²². Кожен розробляє власний проєкт цієї науки, утверджуючи у

²⁰ М.С. Гусельцева знаходить підтвердження суб’єктному підходу в психології у словах М. Фуко: “Ми конституювані згідно з певними формами суб’єктивності, типами нормативності і знаннями, які є історичними” (Гусельцева, 2018, с. 18). М. Фуко цими словами й усією своєю творчістю стверджує: суб’єктивність – історичного, а не психологічного змісту. *До суб’єктного підходу ідеї цього мислителя не мають відношення.*

²¹ А. Маслоу під *психологією буття* розуміє дослідження “внутрішньої природи людини”, сутність якої – в “самоактуалізації” (див.: Маслоу, 1997). Це і є та картезіанська, суб’єктоцентрична психологія, яку ґрунтовно заперечує М. Фуко. Пошуки цього автора у царині наукознавства так само ґрунтуються на понятті *самоактуалізації*. Що ж до досліджуваної вченим реальності, то вона “швидше бачиться, ніж сприймається” (див.: Maslow, 1966, р. 74). *Відбувається психологізація буття, людини, пізнавального процесу.*

²² До психології філософи якщо і звертаються, то тільки для ілюстрації своїх ідей (див.: Мясоїд, 2018в). Б. Рассел знаходить можливим переклад понять психології, які не стосуються “інтуїтивних знань”, на мову фізики; Р. Карнап вимагає від психологів верифікації їхніх позицій; Л. Вітгенштейн називає свою теорію філософською психологією, водночас заперечуючи і філософію, і психологію; К. Поппер з приводу ідей З. Фрейда говорить, що вони “не більш наукові, ніж історія Гомера про Олімп”; І. Лакатос не приймає звертання до психології Т. Куна і П. Фойерабенда: ірраціональність унеможливує науку. *Психологія не витримує порівняння з природознавством, тому що раціональністю тут є історико-логіко-психологічне мислення, яке відображає відмітні особливості цієї науки.*

такий спосіб свої позиції. Це – поступ від епістемології до психології. Водночас поступ від психології до епістемології демонструє мислення психологів у його класичній, не-класичній, постнекласичній формі.

У ХХ столітті функцію епістемології виконує філософія науки. Після позитивізму (О. Конт, Дж. Ст. Міль), це неопозитивізм (Б. Рассел, Л. Вітгенштайн, Р. Карнап) і постпозитивізм (К. Поппер, І. Лакатош, Т. Кун, П. Фойєрабенд, І. Пригожин). Позитивізм відтіняє місце людини у пізнанні, неопозитивізм знімає це питання з розгляду, постпозитивізм до нього повертається.

К. Поппер високого оцінює теорію пізнання І. Канта: “Ми ті – хто творить наше знання про світ” (Поппер, 2003, с. 50), погоджується із Б. Спінозою, що людина пізнає світ як елемент цього світу й доходить висновку, що науку і філософію поєднує проблема пізнання людиною світу і себе самої (див.: Поппер, 1992). І. Пригожин згадує А. Бергсона і М. Гайдеггера, стверджує, що наука має брати до уваги події, які передбачають присутність людини у світі, й також висновує, що людина вивчає те, частиною чого є сама. Водночас його думка сягає далі: закони світу, які відкриває людина, існують в межах її пізнавальної діяльності, відтак “людство виявляється у самому центрі законів світобудови” (Пригожин, 1991, с. 52). Вочевидь це промовистий крок: епістемологія отримує суб’єкта пізнання, якого втрачає на попередньому етапі своєї історії. *Субстанціалізм поєднується із суб’єктоцентризмом і породжує нову якість – людиноцентризм.* Це – теорія пізнання, для якої визначальним є факт безпосередньої присутності людини у бутті й у процесі пізнання буття.

У психології так само відбувається рух від дуалізму до змістовного монізму з наступним, на постнекласичному етапі історії психології, людиноцентризмом, що враховує об’єктивне місце людини у світі (С. Л. Рубінштейн) і характеризує людину з огляду на спосіб її буття (В. А. Роменець). *Людиноцентризм – місце поєднання теорії пізнання людиною дійсності з теорією психологічного пізнання людини.*

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

У публікаціях історико-психологічного змісту сучасних українських авторів творчість видатного історика і теоретика психології В. А. Ро-

менця спотворюється, ігнорується, примітивізується, підпорядковується науковим інтересам авторів інтерпретації його ідей. Простежується намагання викреслити ім’я вченого з науки, у якій йому не було й немає рівних, історію якої він самовіддано, докладаючи титанічних зусиль, вивчає і яку збагачує теорією непересічного змісту. Ілюструється катастрофічно низький рівень кваліфікації авторів досліджень, відсутність у них історичного мислення, а в українській психології – відсутність комунікації з належним рецензуванням, критикою, творчим діалогом, боротьбою ідей, живим поступом думки. Нагальною стає потреба схарактеризувати ідеї і мислення В. А. Роменця й на цій підставі зробити кроки у річищі сутнісного наповнення змісту принципу історизму в історико-психологічному дослідженні, закликати психологів з увагою і повагою ставитись до минушого, де, за словами вченого, тільки й світиться істина. Потрібно з’ясувати, яким є історичне мислення у психології? яку проблему воно вирішує? яке місце посідає ця наука у пізнанні дійсності та як узгоджуються теорія пізнання людини і теорія пізнання світу? Тільки так можна оцінити внески того чи іншого мислителя у психологічне пізнання і дослідження цього процесу.

Наріжними стають ідеї В. А. Роменця про унікальне як інструмент осягнення універсального та про учинкову спіраль історичного мислення. Саме так це відбувалося у його власній творчості. Компоненти вчинку – ситуація, мотивація, дія, післядія – стають компонентами мислення, що оперує категорією вчинку. Ситуацію вчинку висвітлюють значення, якими наділяється історія всесвітньої психології, формується мотивація обрати власний шлях у дослідженні цього процесу; дією є акти розгортання теорії вчинку, післядією – ідея канонічної психології. У ситуативному, мотиваційному, дійовому, післядійовому рівнях становлення психологічних знань, які, досліджуючи історію психологічної думки, виокремлює і у своїх величких працях характеризує вчений-мислитель; об’єктивуються категорії його мислення. Вчинок як об’єкт дослідження конструюється мисленням, котре самоуреальнюється як учинок. Історія психологічної думки розгортаються через спіралі думки її натхненного дослідника, кожен виток якої, піднімаючись над попереднім, наближається до свого канону. Ідея канонічної психології – це післядійовий рівень становлення психологічних знань у формі творчості автора, спря-

мованої на виокремлення рівнів функціонування цього процесу. Висвітлюється безпосередня присутність психолога у психологічному пізнанні, яке постає у формі історико-логіко-психологічного процесу. В цьому разі мислення психолога виявляється тотожним способом буття як творчості.

Ідею тотожності мислення проводить Г. В. Ф. Гегель, матеріалістичного змісту, через категорію практики як суспільно-історичного процесу, їй надає К. Маркс. Заперечується положення Р. Декарта про протилежність неділимої і протяжної субстанцій, продовжується лінія, яку започатковує Б. Спіноза: протиставлення ідеального і матеріального відбувається в мисленні як властивості природи, пізнання – здатність світу через людину відкривати свою потаємну сутність. І. Кант конкретизує: об'єкт узгоджується зі способом пізнання, мислення не відтворює, а конструює дійсність. В епістемології – це суб'єктоцентризм, субстанціалізм, процесуалізм, різні світоглядні оптики бачення місця людини у пізнанні, а також шлях, що пролягає від дуалізму до монізму. Напрями епістемології об'єднує необхідність співвіднесення суб'єкта та об'єкта пізнання, властивостей людини і властивостей світу, суб'єктивного й об'єктивного. Це – основна проблема епістемології, її вирішення висвітлюють головні етапи історії цієї дисципліни.

Історія епістемології знаходить відображення як в історії природознавства, так і в історії психології. Ці дисципліни також вирішують проблему співвідношення суб'єкта та об'єкта, суб'єктивного й об'єктивного, рухаються шляхом від дуалізму до монізму, віхами якого є класичне, неklasичне та постнеklasичне мислення. Водночас психологія виявляє свої відмітні особливості – об'єктивне має форму суб'єктивного: психолог досліджує те, чим володіє сам. Психологія потрапляє в коло пізнання і в один шерэг з природознавством не стає. Рух від дуалізму до монізму в цій науці демонструє поступ до власне психологічного мислення.

Класичне мислення у психології здійснюється в межах кола пізнання, неklasичне мислення і вихід з кола демонструють психологи-марксистки, проте нашоухуються на труднощі, пов'язані зі спрощеним трактуванням практики, способу буття людини у світі. С. Л. Рубінштейн практикою оголошує будь-які взаємини людини зі світом й виходять на бачення психічного невід'ємним атрибутом її

буття. Це – постнеklasичне мислення, моністичний зміст якого положенням про вчинковий спосіб людського буття суттєво поглиблює В. А. Роменець. Коло пізнання долається через конкретизацію спінозівської ідеї самопізнання світу в мисленні людини і через об'єктивацію – у творчості визначного українського вченого – гегелівської ідеї тотожності мислення і буття. Психологічне пізнання постає позначеним безпосередньою присутністю в ньому людини, котра способом властивого їй мислення виражає зміст і напрям цього процесу. Ідея тотожності мислення і буття стає дороговказом дослідження відмітних особливостей та історичного поступу психологічного пізнання.

Для теорій, що в епістемології кваліфікуються як суб'єктоцентризм, а в психології – як суб'єктний підхід, ідея тотожності мислення і буття є чужою: за точкою відліку взаємин людини зі світом береться сама людина у її відстороненості від світу і способу її буття. Ідею імпліцитно утримують у собі теорії, що кваліфікуються як субстанціалізм: мислення людини у пізнання характеризується як відображення надіндивідуальної сутності, що діє через людину, залишаючи за нею право виражати своїм мисленням історичний закон. Мислення постає тотожним буттю у всезагальній формі останнього. М. Фуко доводить цю лінію епістемологічної думки до логічного завершення: пізнання – історично перервана дія людства, доречності говорити про суб'єкта дії немає. Унікальне зникає в універсальному. Ситуацію радикально, головно в особі К. Поппера та І. Пригожина, змінює філософія науки: пізнання світу – відображення світу в людині; світ є таким, яким він дається у пізнанні; людина – центр пізнавального процесу. Це і субстанціалізм, і суб'єктоцентризм водночас, і новий зміст епістемології у формі людиноцентризму.

У психології людиноцентризм своїми останніми кроками утверджує С. Л. Рубінштейн. В. А. Роменця рухається далі і вчинковим способом мислення уособлює психологічне пізнання на постнеklasичному етапі його історичного становлення. В один процес зливаються пізнання людиною світу, себе самої, свого місця у світі. Відтак маємо людиноцентризм у його власне психологічному наповненні: пізнання постає самопізнанням у мисленні конкретної людини, де унікальне – інструмент і спосіб вираження універсального.

Людиноцентризм – місце поєднання епістемології і психології, теорії пізнання людиною

дійсності і теорії пізнання людини. Перша зупиняється на абстрактних визначеннях, друга наповнює їх конкретним змістом. Відкривається можливість продовження пошуків у цьому напрямку.

Принцип історизму в дослідженнях психологічного пізнання виступає у своєму історико-логіко-психологічному й водночас епістемологічному наповненні. Це саме той критерій, який дає змогу характеризувати мислення учасників і дослідників цього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Абульханова К. А. Культурологічний підход В. А. Роменца к исследованию истории всемирной психологии. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 120–125.*
- Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. 269 с.
- Алієв Ш., М'ясоїд П., Фурман А. Вчинкова природа практики (філософсько-психологічна інтерпретація творчого діалогу В. А. Роменца із М. М. Бахтіним). *Психологія і суспільство. 2012. № 3. С. 20–37.*
- Алиев Ш. Г., Мясоид П. А. О поступковой природе практики (в переключке В. А. Роменца с М. М. Бахтиним). URL: http://filosofia.ru/o_postupkovoyu_prirode_praktiki (дата публікації 05.08.2013, дата звертання 29.10.2010).
- Асмолов А. Г. Психология личности : культурно-историческое понимание развития человека : 3-е изд., испр. и доп. Москва : Смысл; Академия, 2007. 528 с.
- Атаманчук Н. М. Психологія : конспект лекцій : навч. посіб. для студентів напряму підготовки : 6.020302 історія, 6.040104 географія, 6.010201 фізичне виховання. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 201 с.
- Балл Г. До визначення засад рацігуманістичного підходу в методології психологічної науки. *Психологія і суспільство. 2000. № 2. С. 74–90.*
- Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, психологічній, освітній сферах : 2- вид., доп. Житомир : Волинь, 2008. 232 с.
- Балл Г. А. “Психологія” методології : раціо-гуманістический взгляд. *Вопросы психологии. 2011. № 2. С. 3–13.*
- Бергсон А. Материя и память. *Бергсон А. Собрание сочинений : в 4 т. : пер. с фр. Москва : Московский клуб, 1992. Т. 1. С. 160–316.*
- Бинсвангер Л. Экзистенциально-аналитическая школа мысли. *Экзистенциальная психология : пер. с англ. Москва : Апрель Пресс & ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 308–332.*
- Будилова Е. А. О взаимосвязи теории и истории психологии. *Методологические и теоретические проблемы психологии / отв. ред. Е. В. Шорохова. Москва : Наука, 1969. С. 153–189.*
- Будилова Е. А. Категория исторического и логического в методологии истории психологии. *Категории материалистической диалектики в психологии / отв. ред. Л. И. Анцыферова. Москва : Наука, 1988. С. 231–242.*
- Будилова Е. А. Труды по истории психологии. Москва : Наука, 2009. 504 с.
- Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса. *Методологическое исследование. Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6 т. Москва : Педагогика, 1982. Т. 1. С. 291–436.*
- Выготский Л. С. История развития высших психических функций. *Выготский Л. С. Собр. соч. : в 6 т. Москва : Педагогика, 1983. Т. 3. С. 5–328.*
- Гараи Л., Кечке М. Еще один кризис в психологии! Возможная причина шумного успеха идей Л. С. Выготского. *Вопросы философии. 1997. № 4. С. 86–97.*
- Гусельцева М. С. Постмодернистские перспективы развития психологии. *Теория и методология психологии : Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич. Москва : Институт психологии РАН, 2007. С. 45–73.*
- Гусельцева М. С. Наследие В. А. Роменца в истории украинской психологии. *Вопросы психологии. 2011. № 6. С. 94–107.*
- Гусельцева М. Культурно-історичний підхід В. А. Роменца : ідея культури і ідеї в культурі. *Психологія і суспільство. 2011. № 2. С. 92–105.*
- Гусельцева М. С. Наследие В. А. Роменца и идея культурно-исторической психологии. *Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменца : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. С. 44–58.*
- Гусельцева М. Спадщина В. А. Роменца : від психології фантазії до мрії про канонічну психологію. *Психологія і суспільство. 2013. № 2. С. 28–44.*
- Гусельцева М. С. Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование). Москва : Акрополь, 2013. 367 с.
- Гусельцева М. С. Культурно-аналитический подход к изучению эволюции психологического знания : дисс. ... докт. психол. наук. Москва, 2015. 459 с.
- Гусельцева М. С. Творчість В. А. Роменца в еволюції психологічних знань. *Психологія і суспільство. 2016. № 2. С. 25–47.*
- Гусельцева М. С. Рождение субъективности из духа человекознания. *Вопросы психологии. 2018. № 1. С. 3–15.*
- Гуссерль Э. Феноменология. *Логос. 1991. № 1. С. 12–21.*
- Гуревич А. Я. История и психология. *Психологический журнал. 1991. Т. 12. № 4. С. 3–16.*
- Декарт Р. Рассуждения о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках. *Декарт Р. Сочинения : в 2 т. Москва : Мысль, 1989. Т. 1. С. 250–296.*
- Данилюк І. В. Історія психології в Україні : Західні регіони (остання чверть XIX – перша половина XX століття) : навч. посіб. Київ : Либідь, 2003. 150 с.
- Данилюк І. В. Гуманістичний підхід В. А. Роменца в контексті тенденцій розвитку світової психологічної науки. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 68–75.*

Данилюк І., Ягіяєв І. Школа виховання творчих здібностей В.А. Роменця: витоки успіху. *Психологія і суспільство*. 2019. № 1. С. 116–122.

Данилюк І. В., Ларін Д. І. Становлення психологічної думки вітчизняної української психології ХХ століття в структурі: інтеріоризація – катарсис – екстаз. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія*. 2017. Вип. 1 (43), т. 22. С. 145–151.

Євченко І. М., Маслюк А. М. Історія психології: філософський період: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Друкарня "Рута", 2018. 252 с.

Ждан А. Н. История психологии. От Античности до наших дней: учеб. : 8-е изд., испр. и доп. Москва: Академический проект, Трикста, 2008. 574 с.

Ждан А. Н. Становление и развитие психологических знаний в связи с историей культуры в трудах В. А. Роменца. *Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. А. В. Фурман. Київ: Либідь, 2012. С. 224–230.*

Завершнева Е. Ю. Принципы неопределенности и дополнителности в квантовой механике и психологии: проблема методологических заимствований. *Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология*. 2001. № 4. С. 67–77.

Ильенков Э. В. Логическое и историческое. *Вопросы диалектического материализма. Элементы диалектики / отв. ред. В. П. Таванец. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1960. С. 310–343.*

Ильенков Э. В. Диалектика идеального. *Ильенков Э. В. Философия и культура. Москва: Политиздат, 1991. С. 229–270.*

Історія психології: курс лекцій: навч. посіб. / уклад. Н. В. Гриньова. Умань: Візаві, 2012. 209 с.

Історія психології: від античності до початку ХХ століття: навч. посіб. / авт-уклад. О. П. Коханова. Київ: Інтерсервіс. 2016. 235 с.

Жуков С. М., Жукова Т. В. Історія психології: навч. посіб. 2-е вид., допов., виправл. та переробл. Київ: Кондор, 2009. 232 с.

Кольцова В. А. Теоретико-методологические основы истории психологии. Москва: Изд-во "Институт психологии РАН", 2004. 416 с.

Кононович Т., М'ясоїд П. Економічна поведінка і процес прийняття рішення: single case study. *Психологія і суспільство*. 2019. № 2. С. 115–138.

Касавин И. Т. Конструктивизм. *Энциклопедия эпистемологии и философии науки / гл. ред. И. Т. Касавин. Москва: Канон+ РООИ "Реабилитация", 2009. С. 373–377.*

Корнилова Т. В. Экспериментальная психология. Теория и методы: учеб. Москва: Аспект Пресс, 2003. 381 с.

Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. Методологические основы психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 320 с.

Корольчук М. С., Криворучко П. П. Історія психології: навч. посіб. Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2004. 248 с.

Кукарцева М.А. Историческое и логическое. *Энциклопедия эпистемологии и философии науки / гл. ред. И. Т. Касавин. Москва: Канон+ РООИ "Реабилитация", 2009. С. 335.*

Ларін Д. І. Концепція дисертаційного дослідження "Роль "відкритої психологічної кризи" у становленні

сучасної психологічної науки в Україні". URL: <https://vseosvita.ua/library/konceptcia-disertacijnogodoslidzenna-rol-vidkritoi-psihologicnoi-krizi-ustanovlenni-sucasnoi-psihologicnoi-nauki-v-ukraini-3445.html> (дата публікації 05.03.2018, дата звертання 01.09.2019).

Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ: Либідь, 2006. 359 с.

Люк Х. Э. История психологии: ее методология и методы. *Методология и история психологии*. 2018. Вып. 4. С. 87–100.

Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности: 2-е изд., испр. Москва: Лабиринт, 1994. 90 с.

Маркс К. Немецкая идеология. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч.: 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 3. С. 7–544.*

Марцинковская Т. Д. История психологии: учебн.: 2-е изд. Москва: Академия, 2011. 521 с.

Маслоу А. Психология бытия: пер. с англ. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1997. 304 с.

Маслюк А. М. Гуманістична парадигма української психології. *Психологічний часопис: зб. наук. праць*. 2018. № 9(19). С. 169–182.

Махній М. М. Історія психології: навч. посіб. Київ: Видавничий дім "Слово", 2016. 472 с.

Мясоед П. А. Теория и практика в работе школьного психолога. *Вопросы психологии*. 1993. № 4. С. 72–79.

Мясоед П. А. Проблема "ненормативного" психического развития. *Вопросы психологии*. 1994. № 6. С. 49–57.

М'ясоїд П. А. Вчинковий принцип і система психологічного знання. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 3. С. 195–205.

Мясоед П. А. Об учебнике по психологии украинских авторов. *Психологический журнал*. 1997. № 3, т. 18. С. 178–180.

Мясоед П. А. О системах психологического знания (анализ новых учебников психологии). *Вопросы психологии*. 1998. № 1. С. 55–64.

М'ясоїд П. А. Загальна психологія: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1998а. 479 с. (5-е вид. – 2006 р.).

М'ясоїд П. А. Задачі з курсу загальної психології: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1998б. 487 с. (2-е вид. – 2000 р.)

М'ясоїд П. А. Постмодернізм у психології і психологічне пояснення розвитку. *Педагогіка і психологія*. 2001. № 1. С. 24–33.

Мясоед П. А. Системно-деятельностный подход в психологии развития (посвящается памяти академика В. А. Роменца). *Вопросы психологии*. 1999, № 5. С. 90–100.

Мясоед П. А. Оценка интеллектуального развития младших школьников учителем. *Вопросы психологии*. 2001. № 6. С. 89–101.

М'ясоїд П. Концептуальні засади систематизації психологічного знання. *Психологія і суспільство*. 2002. № 2. С. 26–47.

М'ясоїд П. Психогенетична проблема і моністичний принцип у психології розвитку. *Психологія і суспільство*. 2003а. № 3. С. 17–77

М'ясоїд П. Наука і практика у роботі психолога.

Психологія і суспільство. 2003б. № 4. С. 5–74.

М'ясоїд П. А. Наукова раціональність і стилі теоретизації у психології. *Педагогіка і психологія*. 2003в. № 3-4. С. 41–51.

Мясоед П. А. “Паралелограмм” А. Н. Леонтьєва, “генетический закон” Л. С. Выготского и традиция научной школы. *Вопросы психологии*. 2003. № 2. С. 105–117.

М'ясоїд, П. А. Принцип доповнюваності і аналіз психологічного знання. *Педагогіка і психологія*. 2004. № 4. С. 73–82.

Мясоед П. А. Психология в аспекте типов научной рациональности. *Вопросы психологии*. 2004. № 6. С. 3–17.

М'ясоїд, П. А. Категорія практики у психології. *Педагогіка і психологія*. 2005. № 2. С. 77–89.

М'ясоїд П. Величний поступ психологічної думки. *Педагогіка і психологія*. 2006а. № 2. С. 5–16.

М'ясоїд П. “Паралелограм” Олексія Леонтьєва та основна проблема психології. *Психологія і суспільство*. 2006б. № 1. С. 53–95.

М'ясоїд П. Психологія розвитку як історична дисципліна (читаючи Володимира Роменця). *Психологія і суспільство*. 2006б. № 2. С. 54–77.

Мясоед П. А. О психологическом знании и познании, Или что мы хотим от психологии? *Вопросы психологии*. 2006а. № 4. С. 139–145.

Мясоед П. А. Значение и смысл “паралелограмма Леонтьева”. *Психология перед вызовом будущего. Материалы науч. конф., приуроченной 40-летию факультета психологии МГУ*. Москва : Издательство Московского университета. 2006б. С. 48–50.

М'ясоїд П. А. До функціонально-генетичного визначення вчинку. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 1. С. 88–101.

М'ясоїд П. А. Творчий діалог і теоретизування у психології. *Педагогіка і психологія*. 2008. № 3-4. С. 117–127.

М'ясоїд П. Метатеоретичний аналіз у психології. *Психологія і суспільство*. 2009а. № 4. С. 54–82.

М'ясоїд П. А. С. Л. Рубінштейн і В. А. Роменець : теоретизування і теми творчого діалогу. *Психологія і педагогіка*. 2009б. № 3. С. 75–89.

М'ясоїд П. Сергій Рубінштейн : життя висхідною. *Психологія і суспільство*. 2009в. № 2. С. 7–36.

Мясоед П. А. С. Л. Рубинштейн и В. А. Роменец : деятельностный и культурологический подходы в психологии. *Психология человека в современном мире. Мат-лы Всерос. науч. юбилейн. конф., посв. 120-летию со дня рождения Сергея Леонидовича Рубинштейна* : в 6 т. / отв. ред. А. Л. Журавлев и др. Москва : Институт психологии РАН, 2009а. Т. 2. С. 122–129.

Мясоед П. А. С. Л. Рубинштейн : идея живого человека в психологии. *Вопросы психологии*. 2009б. № 4. С. 108–118.

Мясоед П. А. История, логика и психология “паралелограмма Леонтьева”. *Вопросы психологии*. 2010. № 6. С. 113–124.

М'ясоїд П. А. В. А. Роменець : від історичної до канонічної психології. *Педагогіка і психологія*. 2011а. № 1. С. 5–16.

М'ясоїд П. Ідеї Володимира Роменця як канон самотворення. *Психологія і суспільство*. 2011б. № 4.

С. 12–15.

М'ясоїд П. А. Курс загальної психології : у 2 т. : підруч. Київ : Алерта, 2011в. – Т. 1. 496 с.

М'ясоїд П. А. Підручник із психології і психологічне пізнання. *Педагогіка і психологія*. 2011г. № 2. С. 135–143.

М'ясоїд П. А. Володимир Роменець : від психології творчості до творчості у психології. *Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця* : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012а. С. 139–174.

М'ясоїд П. А. Ідеї та концепти академіка В. А. Роменця. *Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця* : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012б. – С. 259–278.

М'ясоїд П. А. Творчість В. А. Роменця і російська психологічна думка. *Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця* : зб. ст. / упоряд. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. – Київ : Либідь, 2012в. С. 85–106.

М'ясоїд П. А. Курс загальної психології : у 2 т. : підруч. Київ : Алерта, 2013. Т. 2. 758 с.

Мясоед П. А. Творческое наследие В. А. Роменца в историко-психологическом знании. *Психологический журнал*. 2013а. № 3. Т. 34. С. 51–59.

Мясоед П. А. Творчество В. А. Роменца и российская психологическая мысль. *Вопросы психологии*. 2013б. № 1. С. 106–115.

Мясоед П. А. Онто- и культурогенез форм запоминания : репликация экспериментов А. Н. Леонтьева. *Вопросы психологии*. 2013. № 3. С. 106–117.

Мясоед П. А. Плюрализм и монизм в методологии психологии. *Методология современной психологии*. 2015а. Вып. 5. С. 146–159.

Мясоед П. А. Категория практики и методология психологии. *Вопросы психологии*. 2015б. № 3. С. 106–115.

Мясоед П. А. Роменец Владимир Андреевич : данные биографии. *История российской психологии в лицах : Дайджест*. 2016а, № 5. С. 51–75.

Мясоед П. А. Роменец Владимир Андреевич : данные библиографии. *История российской психологии в лицах : Дайджест*. 2016б, № 5. С. 125–133.

М'ясоїд П. Бібліографія померлих праць академіка В. А. Роменця, праць про нього та праць про його творчість. *Психологія і суспільство*. 2016а. № 2. С. 123–132.

М'ясоїд П. А. В. А. Роменець : діалог з опонентами (дослідження матеріалів захисту докторської дисертації). *Академік В. А. Роменець : творчість і праці* : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016б. С. 206–230.

М'ясоїд П. Психологічне пізнання як предмет історичного метатеоретичного аналізу. *Психологія і суспільство*. 2016в. № 1. С. 64–90.

М'ясоїд П. Творчість В. А. Роменця і проблема людини в психології. *Психологія і суспільство*. 2016г. № 2. С. 48–72.

М'ясоїд П. А. Психологічне пізнання : історія, логіка, психологія. Київ : Либідь, 2016д. 560 с.

М'ясоїд П. А., Шатирко Л. О. Наукова біографія В. А. Роменця. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці* : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О.

Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 17–34.

М'ясоїд П. А. Раціогуманістичний підхід, пізнання людини і епістемологія психології. *Гуманний розум : зб. статей (присвячено пам'яті Георгія Олексійовича Балла)* / наук. ред. О. В. Завгородня, В. Л. Зливков, уклад. С. О. Лукомська, О. В. Федан. Київ : Педагогічна думка, 2017а. С. 92–102.

М'ясоїд П. А. Психологія та епістемологія. *Психологія і суспільство*. 2017б. № 2. С. 56–73.

М'ясоїд П. А. Суб'єктний підхід у психології і людина як предмет пізнання (пам'яті В. А. Роменця). *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2018. № 2. С. 41–44.

Мясоид П. А. Советская и постсоветская психология : проблема преемственности. *Вопросы психологии*. 2018а. № 4. С. 128–139.

Мясоид П. А. Противостояние двух школ марксистской психологии и проблема природы психического. *Конференциум АСОУ*. Москва: АСОУ, 2018б. С. 475–490.

Мясоид П. А. Человек в теории познания и психологическое познание человека (к вопросу о соотношении эпистемологии и психологии). *Методология и история психологии*. 2018в. Вып. 3. С. 105–126.

Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII веков. Киев : Наукова думка, 1978. 297 с.

Ничик В. М., Роменец В. А. Первые отечественные учебные пособия по философии и психологии на Украине в начале XVII века. *Философские науки*. 1986. № 6. С. 112–117.

Ничик В. М. Реформаційні й гуманістичні ідеї в братських школах. *Ничик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні*. Київ : Наукова думка, 1991. С. 235–300.

Нариси з історії вітчизняної психології (XVII – XVIII ст.) / за ред. Г. С. Костюка. Київ : Радянська школа, 1952. 255 с.

Основы психологии : підруч. / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995. 632 с.

Пелех П. М. Психологія в Києво-Могилянській колегії в ХУІІ в. (До історії вітчизняної психології ХУІІ ст.). Дис. ... канд. пред. наук. Київ, 1949. 258 с.

Пелех П. М. Передовые идеи в отечественной психологии в XVII и начале XVIII века. *Известия АПН РСФСР*. 1955. Вып. 65. С. 81–89.

Пелех П. М. З історії вітчизняної психології ХУІІ ст. *Нариси з історії вітчизняної психології (XVII – XVIII ст.)* / за ред. Г. С. Костюка. Київ : Радянська школа, 1952. С. 5–79.

Пиаже Ж. Генетическая эпистемология. *Вопросы философии*. 1994. № 5. С. 54–63.

Поппер К. Логика и рост научного знания. *Поппер К. Избранные работы* : пер. с англ. Москва : Прогресс, 1983. С. 34–45.

Поппер К. Открытое общество и его враги : в 2 т. : пер. с англ. Москва : Феникс, Междунар. фонд “Культурная инициатива” 1992. Т. 2. 528 с.

Поппер К. Нищета историцизма : пер. с англ. Москва : Прогресс-ВІА, 1993. 187 с.

Поппер К. Все люди – философы : Как я понимаю философию. Иммануил Кант – философ Просвещения :

пер. с нем. : 2-е изд., стер. Москва : Эдиториал УРСС, 2003. 56 с.

Постать В. А. Роменця в оцінках та характеристиках. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці* : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 235–245.

Праці академіка В. А. Роменця. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці* : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 246–253.

Праці про творчість і життя академіка В. А. Роменця. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці* : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 254–265.

Пригожин И. Философия нестабильности. *Вопросы философии*. 1991. № 6. С. 46–57.

Психологія вчинку : Шляхами творчості В. А. Роменця : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. А. В. Фурман. Київ : Либідь, 2012. 296 с.

Пузырей А. А. Психология и новые идеалы научности (выступление на круглом столе). *Вопросы философии*. 1993. № 5. С. 26–40.

Пушкар В. Українська психологія : індекси цитування, мурзілки і фахові спільноти. *Освітня політика. Портал громадських експертів*. URL: <http://education-ua.org/ua/tsifri-i-fakti/708-ukrajinska-psikhologiya-indeksi-tsituvannya-murzilki-i-fakhovi-spilnoti> (дата публікації 15.05.2016, дата звертання 29.09.2019).

Рождественський Ю. Т. Становлення професійної психології в Києво-Могилянському колегіумі (1632–1650). *Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : Гнозис, 2010. Т. XII. Ч. 2. С. 264–281.

Рождественський Ю. Т. Психологія в Україні XVII – початку XIX ст. (спроба реконструкції та систематизації академічної спадщини). Умань : Жовтій О. О., 2011. 250 с.

Ройс Дж. Р. Эпистемология психологическая. *Корсини Р., Ауэрбах А. Психологическая энциклопедия*. Санкт-Петербург : Питер, 2006. С. 1788.

Роменець В. А. Розвиток творчої уяви учнів на уроках літератури. *Література в школі*. 1957. № 3. С. 25–31.

Роменець В. А. Про логіку фантазії в письмових творах старшокласників. *Українська мова в школі*. 1958. № 4. С. 43–49.

Роменець В. А. Психологічні особливості формування мрії у старшокласників. *Радянська школа*. 1960. № 6. С. 26–31.

Роменець В. А. Творческая фантазия и познавательный процесс : автореф. дис. ... канд. филос. наук. Киев, 1964. 12 с.

Роменець В. А. Людина і подвиг. Київ : Наук. думка, 1964. 40 с.

Роменець В. А. Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології. *З історії філософської думки на Україні*. Київ : Наукова думка, 1965. С. 104–118.

Роменець В. А. Фантазія, пізнання, творчість. Київ : Наукова думка, 1965. 152 с.

Роменець В. А. Творча уява та естетичне сприймання. *Психологія : респ. наук.-метод. зб.* Київ : Радянська

- школа, 1966. Вип. 3. С. 65–72.
- Роменець В. А. Психологія творчості : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1971. 247 с.
- Роменець В. А. Аналіз творчого процесу. *Філософська думка*. 1972. № 1. С. 52–62.
- Роменець В. А. Виховання творчих здібностей у студентів. Київ : Вища школа, 1973. 96 с.
- Роменець В. А. Історія психології : навч. посіб. Київ : Вища школа. Головне видавництво, 1978. 439 с.
- Роменець В. А. Київська Русь і початок вітчизняної психології (До 1500-річного ювілею заснування Києва). *Психологія : респ. наук.-метод. зб.* Київ : Радянська школа, 1981. Вип. 20. С. 3–21.
- Роменець В. А. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків : навч. посіб. Київ : Вища школа. Головне видавництво, 1983. 416 с.
- Роменець В. А. Психологические идеи восточной патристики на Украине (XIII – XV ст.). *Изучение традиций и научных школ в истории советской психологии* / под ред. А. Н. Ждан. Москва : Издательство Московского университета, 1988. С. 65–71.
- Роменець В. А. Історія психології епохи Відродження : навч. посіб. Київ : Вища школа. Головне видавництво, 1988. 408 с.
- Роменець В. А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. Киев : Здоров'я, 1989а. 192 с.
- Роменець В. А. “Познай самого себя” : Психология на Украине в XVII – XVIII вв. *Психологический журнал*. 1989б. № 6. Т. 10. С. 131–139.
- Роменець В. А. Предмет и принципы историко-психологического исследования : дисс. в форме науч. докл. ... докт. психол. наук. Киев, 1989в. 44 с.
- Роменець В. А. Історія психології XVII століття : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1990. 568 с.
- Роменець В. А. Ідея самопізнання і смислу людського життя у творчості Г. С. Сковороди. *Сковорода Григорій : Дослідження, розвідки, матеріали : зб. наук. праць*. Київ : Наукова думка, 1992. С. 8–18.
- Роменець В. А. Історія психології епохи Просвітництва : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1993а. 568 с.
- Роменець В. А. Суб'єкт психічної активності як предмет історичної психології. *Психологія суб'єктної активності як предмет історичної психології : Матеріали міжнародної наук. конф. “Підростаюча особистість як суб'єкт психічної активності, саморозвитку і творчості”*. Київ : Інститут психології АПН України, 1993б. С. 81–82.
- Роменець В. А. Історичне становлення психологічних знань. *Основи психології : підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995а. С. 94–110.
- Роменець В. А. Вчинок і світ людини. *Основи психології : підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995б. С. 383–401.
- Роменець В. А. Постановня канонічної психології: післямова. *Основи психології : підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995в. – С. 605–621.
- Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1995г. 614 с.
- Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології XX століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 989 с.
- Роменець В. А. Психологія творчості : навч. посіб. / 3-є вид., доп. Київ : Либідь, 2004. 288 с.
- Роменець В. А. Вчинок і постановня канонічної психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка. Київ : Либідь, 2006. С. 11–36.
- Роменець В. А. Предмет і принципи історико-психологічного дослідження. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці : зб. ст.* / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 35–66.
- Роменець В. Виховання творчих здібностей у студентів. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3-4. С. 116–122.
- Рубинштейн С. Л. Проблемы психологии в трудах Карла Маркса. *Советская психотехника*. 1934. Т. VII. № 1. С. 3–20.
- Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2 т. Москва : Педагогика, 1989а. Т. 1. 320 с. Т. 2 328 с.
- Рубинштейн С. Л. История создания книги “Человек и мир”. *Сергей Леонидович Рубинштейн : Очерки. Материалы. Воспоминания* / отв. ред. Б. Ф. Ломов. Москва : Наука, 1989б. С. 413–423.
- Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. *Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир*. Санкт-Петербург : Питер, 2003а. С. 43–280.
- Рубинштейн С. Л. Человек и мир. *Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир*. Санкт-Петербург : Питер, 2003б. С. 281–426.
- Саугстад П. История психологии. От истоков до наших дней : Имена. Идеи. Биографии. Направления. Школы. : пер. с норвежск. Самара : Бахрам-М, 2008. 544 с.
- Сененко А. Засідання Нацради з науки і технологій. Галузеві академії – все? URL: https://site.ua/anton.senenko/23826/?fbclid=IwAR1NStkfv02X9rsBLquMqTR_gRa1dfJwUNrFUk4leIj30rozocyf7eLs (дата публікації 06.11.2019, дата звертання 09.11.2019).
- Сеченов И. М. Рефлексы головного мозга. *Сеченов И. М. Избранные труды*. Москва : Издательство Всесоюзного института экспериментальной медицины при СНК СССР, 1935. С. 167–236.
- Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека. Развитие субъективной реальности в онтогенезе. Москва : Школьная пресса, 2000. 416 с.
- Смит Р. История психологии : пер. с англ. Москва : Академия, 2008. 416 с.
- Сурмава А. Ильенков и революция в психологии. *Логос*. 2009. № 1. С. 112–133.
- Степин В. С. Теоретическое знание : Структура, история, эволюция. Москва : Прогресс – Традиция, 2000. 744 с.
- Татенко В. О. Поняття про психіку. Предмет психології як науки. *Основи психології : підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995а. С. 9–45.
- Татенко В. О. Вчинок у феноменологічній традиції *Основи психології : підруч.* / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. Київ : Либідь, 1995б. С. 507–526.
- Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії* / за заг. ред. В. О. Татенка.

Київ : Либідь, 2006. С. 316–358.

Татенко В. А. Проблемы субъекта в современной психологии (украинская школа). *Философско-психологическое наследие С. Л. Рубинштейна* / отв. ред. К. А. Абульханова. Москва : Институт психологии РАН, 2011. С. 371–387.

Татенко В. О., Роменець В. А. Вчинок як принцип побудови теорії та історії психології. *Основи психології : підруч. / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця*. Київ : Либідь, 1995. С. 161–193.

Татенко В. О., Титаренко Т. М. Володимир Андрійович Роменець (1926 – 1998) : життя як вчинок і подія. *Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття : навч. посіб.* Київ : Либідь, 1998. С. 7–37.

Теория познания : в 4 т. / под ред. В. А. Лекторского, Т. И. Ойзермана. Москва : Мысль, 1991–1995.

Титаренко Т. М. Психологія особистості В. А. Роменця у постмодерністському звучанні. *“Ars vetus – Ars nova” : В. А. Роменець* / відп. ред. І. П. Маноха. Київ : Гнозис, 2001. С. 25–43.

Титаренко Т. Система психології Володимира Роменця як вчинок самопізнання. *Психологія і суспільство*. 2006. № 2. С. 33–53.

Туриніна О. Л. Психологія творчості : навч. посіб. Київ : НАУП, 2007. 160 с.

Улановский А. М. Феноменологическая психология : качественные исследования и работа с переживанием. Москва : Смысл, 2012. 264 с.

Фромм Э. Искусство любви. Исследование природы любви : пер. с англ. Минск : Полифакт, 1990. 80 с.

Фуко М. Археология знания : пер. с фр. Санкт-Петербург : ИЦ “Гуманитарная академия”, Университетская книга, 2004. 416 с.

Фурман А. Одиссея української психології : між добром і злом. *Психологія і суспільство*. 2001. № 2. С. 5–11.

Фурман А. Наука і практика у роботі психолога, соціолога : між правдою і лукавством. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 7–13.

Фурман А. Типологічний підхід у системі професійного методологування. *Психологія і суспільство*. 2006. № 2. С. 78–92.

Фурман А. Володимир Роменець як методолог психософійного духу. *Психологія і суспільство*. 2011. № 2. С. 7–14.

Фурман А. В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології. Київ : Інститут соціальної і політичної психології НАПН України; Тернопіль : Економічна думка, 2013. 100 с.

Фурман А. Творчість В. А. Роменця і методологія гуманітарного пізнання. *Академік В. А. Роменець : творчість і праці* : зб. ст. / уклад. П. А. М'ясоїд ; відп. ред. Л. О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. С. 191–205.

Фурман А. В. Методологічна схема відновлення поля канонічної психології. *Вітакультурний млин*. 2019а, модуль 21. С. 4–27.

Фурман А. В. Методологічне обґрунтування циклічно-вчинкової типології ігор. *Вітакультурна методологія. Антологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана*. Тернопіль : ТНЕУ, 2019б. С. 655–666.

Фурман А. В. Методологія як сфера науки, мислєдїяльності, методологування. *Методологія і психологія*

гуманітарного пізнання. *До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана*. Тернопіль : ТНЕУ, 2019в. С. 6–235.

Юревич А. В. Методологический либерализм в психологии. *Вопросы психологии*. 2001. № 5. С. 3–18.

Юревич А. В. Психология и методология. Москва : Изд-во “Институт психологии РАН”, 2005. 312 с.

Яланська С. П. Психологія творчості : навч. посіб. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014. 180 с.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / гл. ред. И. Т. Касавин. Москва : “Канон+”, РООИ “Реабилитация”, 2009. 1248 с.

Ярошевский М. Г. История психологии : 3-е изд., перераб. Москва : Мысль, 1985а. 575 с.

Ярошевский М. Г. Психология творчества и творчество в психологии. *Вопросы психологии*. 1985б. № 6. С. 14–26.

Ярошевский М. Г. Школы в науке. *Аллахвердян А. Г., Мошкова Г. Ю., Юревич А. В., Ярошевский М. Г. Психология науки : учеб. пособ.* Москва : Моск. психолого-пед. ин-т; изд-во “Флинта”, 1998. С. 105–118.

Abulkhanova K. To memory of Vladymyr Andriyovych Romenets. *Психологія і суспільство*. 2016. № 2. С. 6–9.

Bishop M.A., Trout J.D. Epistemology and the psychology of human judgment. Oxford : Oxford University Press, Inc. 2005. 205 p.

Boring E. G. A history of experimental psychology : 2d ed. New York : Appleton-Century-Crofts, 1950. 775 p.

Bühler K. L. Die Krise der Psychologie. Jena, 1927. 386 s.

Corlett J. A. Some connections between epistemology and cognitive psychology. *New ideas in psychology*. 1991. Vol. 9. Issue 3. Pp. 285–306.

Furman A. Volodymyr Romenets as the architect of the methodology of humanitarian cognition. *Психологія і суспільство*. 2016. № 2. С. 10–24.

Goldman A. I. The relation between epistemology and psychology. *Philosophy, mind and cognitive inquiry* / eds. D. J. Cole at al. Kluwer academic publisher, 1990. Pp. 305–344.

Gustafsson J. Single case studies vs. multiple case studies: a comparative study (Thesis). Halmstad, Sweden : Halmstad University, 2017.

Maslow A. The psychology of science: a reconnaissance. New York : Harper & Row, 1966. 168 p.

Miasoed P. A. The teacher's assesment of the intellectual development of younger students. *Russian Education and Society*. 2003. Vol. 45. № 6. P. 45–66.

Miasoed P. A. The ontological and cultural genesis of forms of memorization : Replication of the experiments of A. N. Leontiev. *Journal of Russian & East European Psychology*. 2016. Vol. 53. № 6. P. 51–70.

Rosenthal R., Jacobson L. Pygmalion in the classroom : Teacher expectation and pupils' intellectual development : Expanded ed. New York : Irvington Publishers, 1992. 340 p.

Zaidah Z. The Case Study as a research method. *Journal Kemanusiaan*. 2007. № 9. P. 1–6.

REFERENCES

Abul'hanova K. A. Kul'turologicheskij podhod V. A. Romenca k issledovaniyu istorii vseмирnoj psihologii. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. i*

- uklad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко. Kyiv : Lybid, 2016. S. 120–125.
- Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uklad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко. Kyiv : Lybid, 2016. 269 s.
- Aliiev Sh., Miasoid P., Furman A. Vchynkova pryroda praktyky (filosofsko-psykholohichna interpretatsiia tvorchoho dialohu V. A. Romentsia iz M. M. Bakhtynym). *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2012. № 3. S. 20–37.
- Aliev SH. G., Myasoed P. A. O postupkovoy prirode praktiki (v pereklichke V. A. Romenca s M. M. Bahtynym). URL: http://filosofia.ru/o_postupkovoy_prirode_praktiki (data publikatsii 05.08.2013, data zvertannia 29.10.2010).
- Asmolov A. G. Psihologiya lichnosti : kul'turno-istoricheskoe ponimanie razvitiya cheloveka : 3-e izd., ispr. i dop. Moskva : Smysl; Akademiya, 2007. 528 s.
- Atamanchuk N. M. Psykhologhiia : konspekt lektsii : navch. posib. dlia studentiv napriamu pidho-tovky: 6.020302 istoriia, 6.040104 heohrafiia, 6.010201 fizychnye vykhovannia. Poltava : PNPu imeni V. H. Korolenka, 2014. 201 s.
- Ball H. Do vyznachennia zasad ratsi humanistychnoho pidkhdodu v metodolohii psykholohichnoi nauky. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2000. № 2. S. 74–90.
- Ball H. O. Oriientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, psykholohichnii, osvittnii sferakh : 2- vyd., dop. Zhytomyr : Volyn, 2008. 232 s.
- Ball G. A. "Psihologiya" metodologii : raciogumanisticheskij vzglyad. *Voprosy psihologii*. 2011. № 2. S. 3–13.
- Bergson A. Materiia i pamiat'. Bergson A. *Sobranie sochinenij* : v 4 t. : per. s fr. Moskva : Moskovskij klub, 1992. T. 1. S. 160–316.
- Binsvanger L. Ekzistencial'no-analiticheskaya shkola mysli. *Ekzistencial'naya psihologiya* : per. s angl. Moskva : Aprel' Press & EKSMO-Press, 2001. C. 308–332.
- Budilova E. A. O vzaimosvyazi teorii i istorii psihologii. *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii* / otv. red. E. V. SHorohova. Moskva : Nauka, 1969. S. 153–189.
- Budilova E. A. Kategoriya istoricheskogo i logicheskogo v metodologii istorii psihologii. *Kategorii materialisticheskoy dialektiki v psihologii* / otv. red. L. I. Ancyferova. Moskva : Nauka, 1988. S. 231–242.
- Budilova E. A. Trudy po istorii psihologii. Moskva : Nauka, 2009. 504 s.
- Vygotskij L. S. Istoricheskij smysl psihologicheskogo krizisa. Metodologicheskoe issledovanie. *Vygotskij L. S. Sobr. soch.* : v 6 t. Moskva : Pedagogika, 1982. T. 1. C. 291–436.
- Vygotskij L. S. Istorija razvitiya vysshih psihicheskikh funkciij. *Vygotskij L. S. Sobr. soch.* : v 6 t. Moskva : Pedagogika, 1983. T. 3. C. 5–328.
- Garai L., Kechke M. Eshche odin krizis v psihologii! Vozmozhnaya prichina shumnogo uspekha idej L.S. Vygotskogo. *Voprosy filosofii*. 1997. № 4. S. 86–97.
- Gusel'ceva M. S. Postmodernistskie perspektivy razvitiya psihologii. *Teoriya i metodologiya psihologii : Postneklassicheskaya perspektiva* / otv. red. A. L. ZHuravlev, A. V. YUrevich. Moskva : Institut psihologii RAN, 2007. S. 45–73.
- Gusel'ceva M. S. Nasledie V. A. Romenca v istorii ukrainskoj psihologii. *Voprosy psihologii*. 2011. № 6. S. 94–107.
- Huseltseva M. Kulturno-istorychnyi pidkhdid V. A. Romentsia : ideia kultury i idei v kulturi. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2011. № 2. S. 92–105.
- Gusel'ceva M. S. Nasledie V. A. Romenca i ideya kul'turno-istoricheskoy psihologii. *Psykhologhiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad.* P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman. Kyiv : Lybid, 2012. S. 44–58.
- Huseltseva M. Spadshchyna V. A. Romentsia : vid psykholohii fantazii do mrii pro kanonichnu psykholohiiu. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2013. № 2. S. 28–44.
- Gusel'ceva M. S. Evolyuciya psihologicheskogo znaniya v smene tipov racional'nosti (istoriko-metodologicheskoe issledovanie). Moskva : Akropol', 2013. 367 s.
- Gusel'ceva M. S. Kul'turno-analiticheskij podhod k izucheniyu evolyucii psihologicheskogo znaniya : diss. ... dokt. psihol. nauk. Moskva, 2015. 459 s.
- Huseltseva M. S. Tvorchist V. A. Romentsia v evoliutsii psykholohichnykh znan. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2016. № 2. S. 25–47.
- Gusel'ceva M. S. Rozhdenie subektivnosti iz duha chelovekoznaniiya. *Voprosy psihologii*. 2018. № 1. S. 3–15.
- Gusserl' E. Fenomenologiya. *Logos*. 1991. № 1. S. 12–21.
- Gurevich A. YA. Istorija i psihologiya. *Psihologicheskij zhurnal*. 1991. T. 12. № 4. S. 3–16.
- Dekart R. Rassuzhdeniya o metode, chtoby verno napravlyat' svoj razum i otyskivat' istinu v naukah. *Dekart R. Sochineniya* : v 2 t. Moskva : Mysl', 1989. T. 1. S. 250–296.
- Danyliuk I. V. Istorija psykholohii v Ukraini : Zakhidni rehiony (ostannia chvert XIX – persha polovyna XX stolittia) : navch. posib. Kyiv : Lybid, 2003. 150 s.
- Danyliuk I. V. Humanistychnyi pidkhdid V. A. Romentsia v konteksti tendentsii rozvytku svito-voi psykholohichnoi nauky. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uk-lad.* P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко. Kyiv : Lybid, 2016. S. 68–75.
- Danyliuk I., Yahiiaiev I. Shkola vykhovannia tvorchykh zdibnostei V. A. Romentsia: vytoky uspihku. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2019. № 1. S. 116–122.
- Danyliuk I. V., Larin D. I. Stanovlennia psykholohichnoi dumky vitchyznianoj ukrainskoj psy-kholohii XX stolittia v strukturi : interioryzatsiia – katarsys – ekstaz. *Visnyk ONU im. I. I. Mechnykova. Psykhologhiia*. 2017. Vyp. 1 (43), t. 22. S. 145–151.
- Yevchenko I. M., Masliuk A. M. Istorija psykholohii : filosofskiy period : navch. posib. Kamianets-Podil'skiyi : Drukarnia "Ruta", 2018. 252 s.
- Zhdan A. N. Istorija psihologii. Ot Antichnosti do nashih dneij : ucheb. : 8-e izd., ispr. i dop. Moskva : Akademicheskij proekt, Trikska, 2008. 574 s.
- Zhdan A. N. Stanovlenie i razvitie psihologicheskikh znanij v svyazi s istoriej kul'tury v trudah V. A. Romenca. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uklad.* P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman. Kyiv : Lybid, 2012. S. 224–230.
- Zavershneva E. YU. Principy neopredelennosti i dopolnitel'nosti v kvantovoj mekhanike i psihologii : problema metodologicheskikh zaimstvovanij. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Ser. 14. Psihologiya*. 2001. № 4. S. 67–77.
- Il'enkov E. V. Logicheskoe i istoricheskoe. *Voprosy*

- dialektichnogo materializma. Elementy dialektiki* / otv. red. V.P. Tavanec. Moskva : Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1960. S. 310–343.
- Il'enkov E. V. *Dialektika ideal'nogo. Il'enkov E. V. Filosofiya i kul'tura*. Moskva : Politizdat, 1991. S. 229–270.
- Istoriia psikhologii : kurs leksii : navch. posib. / uklad. N. V. Hrynova. Uman : Vizavi, 2012. 209 s.
- Istoriia psikhologii : vid antychnosti do pochatku XX stolittia : navch. posib. / avt-uklad. O. P. Kokhanova. Kyiv : Interservis, 2016. 235 s.
- Zhukov S. M., Zhukova T. V. *Istoriia psikhologii : navch. posib. 2-e vyd., dopov., vypravl. ta pererobl.* Kyiv : Kondor, 2009. 232 s.
- Kol'cova V. A. *Teoretiko-metodologicheskie osnovy istorii psikhologii*. Moskva : Izd-vo "Institut psikhologii RAN", 2004. 416 s.
- Kononovych T., Miasoid P. *Ekonomichna povedinka i protses pryiniattia rishennia : single case study. Psikhohiia i suspilstvo*. 2019. № 2. S. 115–138.
- Kasavin I. T. *Konstruktivizm. Encyklopediya epistemologii i filosofii nauki* / gl. red. I. T. Kasavin. Moskva: Kanon+ ROOI "Reabilitaciya", 2009. S. 373–377.
- Kornilova T. V. *Eksperimental'naya psikhologiya. Teoriya i metody : ucheb.* Moskva : Aspekt Press, 2003. 381 s.
- Kornilova T. V., Smirnov S. D. *Metodologicheskie osnovy psikhologii*. Sankt-Peterburg : Piter, 2006. 320 s.
- Korolchuk M. S., Kryvoruchko P. P. *Istoriia psikhologii : navch. posib.* Kyiv : Elha, Nika-Tsentr, 2004. 248 s.
- Kukarceva M.A. *Istoricheskoe i logicheskoe. Encyklopediya epistemologii i filosofii nauki* / gl. red. I. T. Kasavin. Moskva : Kanon+ ROOI "Reabilitaciya", 2009. S. 335.
- Larin D. I. *Kontseptsiia dysertatsiinoho doslidzhennia "Rol "vidkrytoi psikhologichnoi kryzy" u stanovlenni suchasnoi psikhologichnoi nauky v Ukraini"*. URL: <https://vseosvita.ua/library/koncepcia-disertacijnogodoslidzenna-rol-vidkrytoi-psihologichnoi-krizi-u-stanovlenni-sucasnoi-psihologichnoi-nauky-v-ukraini-3445.html> (data publikatsii 05.03.2018, data zvertannia 01.09.2019).
- Liudyna. *Subiekt. Vchynok : filosofsko-psikhologichni studii / za zah. red. V. O. Tatenka*. Kyiv : Lybid, 2006. 359 s.
- Lyuk H. E. *Istoriya psikhologii : ee metodologiya i metody. Metodologiya i istoriya psikhologii*. 2018. Vyp. 4. S. 87–100.
- Mamardashvili M.K. *Klassicheskij i neklassicheskij idealy racional'nosti : 2-e izd., ispr.* Moskva: Labirint, 1994. 90 c.
- Marks K. *Nemeckaya ideologiya. Marks K., Engel's F. Soch. : 2-e izd.* Moskva : Gospolizdat, 1955. T. 3. S. 7–544.
- Marcinkovskaya T. D. *Istoriya psikhologii : uchebn. : 2-e izd.* Moskva : Akademiya, 2011. 521 c.
- Maslou A. *Psihologiya bytiya : per. s angl.* Moskva : Refl-buk; Kiev : Vakler, 1997. 304 s.
- Masliuk A. M. *Humanistychna paradyhma ukrainskoi psikhologii. Psikhologichni chasopys: zb. nauk. prats.* 2018. № 9(19). S. 169–182.
- Makhnii M. M. *Istoriia psikhologii : navch. posib.* Kyiv : Vydavnychiy dim "Slovo", 2016. 472 s.
- Myasoed P. A. *Teoriya i praktika v rabote shkol'nogo psihologa. Voprosy psikhologii*. 1993. № 4. S. 72–79.
- Myasoed P. A. *Problema "nenormativnogo" psicheskogo razvitiya. Voprosy psikhologii*. 1994. № 6. S. 49–57.
- Miasoid P. A. *Vchynkovyi pryntsyp i systema psikhologichnogo znannia. Pedahohika i psikhohiia*. 1997. № 3. S. 195–205.
- Myasoed P. A. *Ob uchebnike po psikhologii ukrainskih avtorov. Psihologicheskij zhurnal*. 1997. № 3, t. 18. S. 178–180.
- Myasoed P. A. *O sistemah psikhologicheskogo znaniya (analiz novyh uchebnikov psikhologii). Voprosy psikhologii*. 1998. № 1. S. 55–64.
- Miasoid P. A. *Zahalna psikhohiia : navch. posib.* Kyiv : Vyshcha shkola, 1998a. 479 s. (5-e vyd. – 2006 r.).
- Miasoid P. A. *Zadachi z kursu zahalnoi psikhologii : navch. posib.* Kyiv : Vyshcha shkola, 1998b. 487 s. (2-e vyd. – 2000 r.).
- Miasoid P. A. *Postmodernizm u psikhologii i psikhologichne poiasnennia rozvytku. Pedahohika i psikhohiia*. 2001. № 1. C. 24–33.
- Myasoed P. A. *Sistemno-deyatelnostnyj podhod v psikhologii razvitiya (posvyashchaetsya pamyati akademika V. A. Romenca). Voprosy psikhologii*. 1999, № 5. S. 90–100.
- Myasoed P. A. *Ocenka intellektual'nogo razvitiya mladshih shkol'nikov uchitelem. Voprosy psikhologii*. 2001. № 6. C. 89–101.
- Miasoid P. *Kontseptualni zasady systematyzatsii psikhologichnogo znannia. Psikhohiia i sus-pilstvo*. 2002. № 2. S. 26–47.
- Miasoid P. *Psikhohenetychna problema i monistychnyi pryntsyp u psikhologii rozvytku. Psy-kholohiia i suspilstvo*. 2003a. № 3. C. 17–77
- Miasoid P. *Nauka i praktyka u roboti psikhologa. Psikhohiia i suspilstvo*. 2003b. № 4. S. 5–74.
- Miasoid P. A. *Naukova ratsionalnist i styli teoretyzatsii u psikhologii. Pedahohika i psy-kholohiia*. 2003v. № 3-4. S. 41–51.
- Myasoed P. A. *"Parallelogramm" A. N. Leont'eva, "geneticheskij zakon" L. S. Vygotskogo i tradiciya nauchnoj shkoly. Voprosy psikhologii*. 2003. № 2. S. 105–117.
- Miasoid, P. A. *Pryntsyp dopovniuvanosti i analiz psikhologichnogo znannia. Pedahohika i psy-kholohiia*. 2004. № 4. S. 73–82.
- Myasoed P. A. *Psihologiya v aspekte tipov nauchnoj racional'nosti. Voprosy psikhologii*. 2004. № 6. S. 3–17.
- Miasoid, P. A. *Katehoriia praktyky u psikhologii. Pedahohika i psikhohiia*. 2005. № 2. S. 77–89.
- Miasoid P. *Velychnyi postup psikhologichnoi dumky. Pedahohika i psikhohiia*. 2006a. № 2. S. 5–16.
- Miasoid P. *"Paralelohram" Olesiia Leontieva ta osnovna problema psikhologii. Psikhohiia i suspilstvo*. 2006b. № 1. S. 53–95.
- Miasoid P. *Psihohiia rozvytku yak istorychna dystsyplina (chytaiuchy Volodymyra Romentsia). Psikhohiia i suspilstvo*. 2006b. № 2. S. 54–77.
- Myasoed P. A. *O psikhologicheskom znanii i poznanii, Ili chto my hotim ot psikhologii? Voprosy psikhologii*. 2006a. № 4. S. 139–145.
- Myasoed P. A. *Znachenie i smysl "parallelogramma Leont'eva". Psihologiya pered vyzovom budushchego. Materialy nauch. konf., priurochennoj 40-letiyu fakul'teta*

- psihologii MGU*. Moskva : Izdatel'stvo Moskovskogo universitetu. 2006b. S. 48–50.
- Miasoid P. A. Do funktsionalno-henetychnoho vyznachennia vchynku. *Pedahohika i psykholohiia*. 2007. № 1. S. 88–101.
- Miasoid P. A. Tvorchyi dialoh i teoretyzuvannia u psykholohii. *Pedahohika i psykholohiia*. 2008. № 3-4. S. 117–127.
- Miasoid P. Metateoretychnyi analiz u psykholohii. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2009a. № 4. S. 54–82.
- Miasoid P. A. S. L. Rubinshtein i V. A. Romenets : teoretyzuvannia i temy tvorchoho dialohu. *Psykholohiia i pedahohika*. 2009b. № 3. C. 75–89.
- Miasoid P. Serhii Rubinshtein : zhyttia vyskhidnoi. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2009v. № 2. S. 7–36.
- Myasoed P. A. S. L. Rubinshtein i V. A. Romenec : deyatelnostnyj i kul'turologicheskij podhody v psihologii. *Psihologiya cheloveka v sovremennom mire. Mat-ly Vseros. nauch. yubilejn. konf., posv. 120-letiyu so dnya rozhdeniya Sergeya Leonidovicha Rubinshtejna : v 6 t. / otv. red. A. L. ZHuravlev i dr.* Moskva : Institut psihologii RAN, 2009a. T. 2. S. 122–129.
- Myasoed P. A. S. L. Rubinshtein : ideya zhivogo cheloveka v psihologii. *Voprosy psihologii*. 2009b. № 4. S. 108–118.
- Myasoed P. A. Istoriya, logika i psihologiya “parallelogramma Leont'eva”. *Voprosy psihologii*. 2010. № 6. S. 113–124.
- Miasoid P. A. V. A. Romenets : vid istorychnoi do kanonichnoi psykholohii. *Pedahohika i psykholohiia*. 2011a. № 1. S. 5–16.
- Miasoid P. A. Idei Volodymyra Romentsia yak kanon samotvorennia. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2011b. № 4. S. 12–15.
- Miasoid P. A. Kurs zahalnoi psykholohii : u 2 t. : pidruch. Kyiv : Alerta, 2011v. T. 1. 496 s.
- Miasoid P. A. Pidruchnyk iz psykholohii i psykholohichne piznannia. *Pedahohika i psykholohiia*. 2011h. № 2. S. 135–143.
- Miasoid P. A. Volodymyr Romenets : vid psykholohii tvorchosti do tvorchosti u psykholohii. *Psykholohiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman*. Kyiv : Lybid, 2012a. S. 139–174.
- Miasoid P. A. Idei ta kontsepty akademika V. A. Romentsia. *Psykholohiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman*. Kyiv : Lybid, 2012b. – S. 259–278.
- Miasoid P. A. Tvorchist V. A. Romentsia i rosiiska psykholohichna dumka. *Psykholohiia vchynku : Shliakhamy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uporiad. P. A. Miasoid ; vidp. red. A. V. Furman*. – Kyiv : Lybid, 2012v. S. 85–106.
- Miasoid P. A. Kurs zahalnoi psykholohii : u 2 t. : pidruch. Kyiv : Alerta, 2013. T. 2. 758 c.
- Myasoed P. A. Tvorcheskoe nasledie V. A. Romenca v istoriko-psihologicheskomyi znani. *Psihologicheskij zhurnal*. 2013a. № 3. T. 34. S. 51–59.
- Myasoed P. A. Tvorchestvo V. A. Romenca i rosijskaya psihologicheskaya mysl'. *Voprosy psihologii*. 2013b. № 1. S. 106–115.
- Myasoed P. A. Onto- i kul'turogenез form zapominaniya : replikaciya eksperimentov A. N. Leont'eva. *Voprosy psihologii*. 2013. № 3. S. 106–117.
- Myasoed P. A. Plyuralizm i monizm v metodologii psihologii. *Metodologiya sovremennoj psihologii*. 2015a. Vyp. 5. S. 146–159.
- Myasoed P. A. Kategoriya praktiki i metodologiya psihologii. *Voprosy psihologii*. 2015b. № 3. S. 106–115.
- Myasoed P. A. Romenec Vladimir Andreevich : dannye biografii. *Istoriya rosijskoj psihologii v licah : Dajdzhest*. 2016a, № 5. S. 51–75.
- Myasoed P. A. Romenec Vladimir Andreevich : dannye bibliografii. *Istoriya rosijskoj psihologii v licah : Dajdzhest*. 2016b, № 5. S. 125–133.
- Miasoid P. Bibliografii posmertnykh prats akademika V. A. Romentsia, prats pro noho ta prats pro yoho tvorchist. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2016a. № 2. S. 123–132.
- Miasoid P. A. V. A. Romenets : dialoh z oponentamy (doslidzhennia materialiv zakhystu dok-torskoj dysertatsii). *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uklad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко*. Kyiv : Lybid, 2016b. S. 206–230.
- Miasoid P. Psykholohichne piznannia yak predmet istorychnoho metateoretychnoho analizu. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2016v. № 1. S. 64–90.
- Miasoid P. Tvorchist V. A. Romentsia i problema liudyny v psykholohii. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2016h. № 2. S. 48–72.
- Miasoid P. A. Psykholohichne piznannia : istoriia, lohika, psykholohiia. Kyiv : Lybid, 2016d. 560 s.
- Miasoid P. A., Shatyрко L. O. Naukova biohrafii V. A. Romentsia. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uklad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко*. Kyiv : Lybid, 2016. S. 17–34.
- Miasoid P. A. Ratsiohumanistychnyi pidkhd, piznannia liudyny i epistemolohiia psykholohii. *Humannyi rozum : zb. statei (prysviacheno pamiaty Heorhiia Oleksiiovycha Balla) / nauk. red. O. V. Zavhorodnia, V. L. Zlyvkov, uklad. S. O. Lukomska, O. V. Fedan*. Kyiv : Pedahohichna dumka, 2017a. S. 92–102.
- Miasoid P. Psykholohiia ta epistemolohiia. *Psykholohiia i suspilstvo*. 2017b. № 2. S. 56–73.
- Miasoid P. A. Subiektnyi pidkhd u psykholohii i liudyna yak predmet piznannia (pamiaty V. A. Romentsia). *Filosofski problemy humanitarnykh nauk*. 2018. № 2. S. 41–44.
- Myasoed P. A. Sovetskaya i postsovetskaya psihologiya : problema preemstvennosti. *Voprosy psihologii*. 2018a. № 4. S. 128–139.
- Myasoed P. A. Protivostoyanie dvuh shkol marksistskoj psihologii i problema prirody psihicheskogo. *Konferencium ASOU*. Moskva: ASOU, 2018b. S. 475–490.
- Myasoed P. A. Chelovek v teorii poznaniya i psihologicheskoe poznanie cheloveka (k voprosu o sootnoshenii epistemologii i psihologii). *Metodologiya i istoriya psihologii*. 2018v. Vyp. 3. S. 105–126.
- Nichik V. M. Iz istorii otechestvennoj filosofii konca HVII – nachala HVIII vekov. Kiev : Naukova dumka, 1978. 297 s.
- Nichik V. M., Romenec V. A. Pervye otechestvennye uchebnye posobiya po filosofii i psihologii na Ukraine v nachale XVII veka. *Filosofskie nauki*. 1986. № 6. S. 112–117.

Nichyk V. M. Reformatsiini y humanistychni idei v bratskykh shkolakh. *Nichyk V. M., Lytvy-nov V. D., Stratii Ya. M. Humanistychni i reformatsiini idei na Ukraini*. Kyiv : Naukova dumka, 1991. S.235–300.

Narysy z istorii vitchyznianoï psykholohii (XVII–XVIII st.) / za red. H. S. Kostiuka. Kyiv : Radianska shkola, 1952. 255 c.

Osnovy psykholohii : pidruch. / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia. Kyiv : Lybid, 1995. 632 s.

Pelekh P. M. Psykholohiia v Kyievo-Mohylianskii kolehii v XVII v. (Do istorii vitchyznianoï psykholohii XVII st.). Dys. ... kand. ped. nauk. Kyiv, 1949. 258 s.

Pelekh P.M. Peredovye idei v otechestvennoï psykholohii v XVII y nachale XVIII veka. *Izvestyia APN RSFSR*. 1955. Vyp. 65. S. 81–89.

Pelekh P. M. Z istorii vitchyznianoï psykholohii XVII st. *Narysy z istorii vitchyznianoï psykholohii (XVII – XVIII st.)* / za red. H. S. Kostiuka. Kyiv : Radianska shkola, 1952. S. 5–79.

Piazhe ZH. Geneticheskaya epistemologiya. *Voprosy filosofii*. 1994. № 5. S. 54–63.

Popper K. Logika i rost nauchnogo znaniya. *Popper K. Izbrannye raboty* : per. s angl. Moskva : Progress, 1983. S. 34–45.

Popper K. Otkrytoe obshchestvo i ego vrugi : v 2 t. : per. s angl. Moskva : Feniks, Mezhdunar. fond “Kul”turnaya iniciativa” 1992. T. 2. 528 s.

Popper K. Nishcheta istoricizma : per. s angl. Moskva : Progress-VIA, 1993. 187 s.

Popper K. Vse lyudi – filosofy : Kak ya ponimayu filosofiyu. Immanuel Kant – filosof Prosveshcheniya : per. s nem. : 2-e izd., ster. Moskva : Editorial URSS, 2003. 56 s.

Postat V. A. Romentsia v otsinkakh ta kharakterystykakh. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uklad. P. A. Miasoid; vidp. red. L. O. Shatyрко*. Kyiv : Lybid, 2016. S. 235–245.

Pratsi akademika V. A. Romentsia. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uk-lad. P. A. Miasoid; vidp. red. L. O. Shatyрко*. Kyiv : Lybid, 2016. S. 246–253.

Pratsi pro tvorchist i zhyttia akademika V. A. Romentsia. *Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / uklad. P. A. Miasoid; vidp. red. L. O. Shatyрко*. Kyiv : Lybid, 2016. S. 254–265.

Prigozhin I. Filosofiya nestabil'nosti. *Voprosy filosofii*. 1991. № 6. S. 46–57.

Psykholohiia vchynku : Shliakhmy tvorchosti V. A. Romentsia : zb. st. / uklad. P. A. Miasoid; vidp. red. A. V. Furman. Kyiv : Lybid, 2012. 296 s.

Puzryej A. A. Psihologiya i novye idealy nauchnosti (vystuplenie na kruglom stol). *Voprosy filosofii*. 1993. № 5. S. 26–40.

Pushkar V. Ukrainaska psykholohiia : indeksy tsytuvannia, murzilky i fakhovi spilnoty. *Osvitnia polityka. Portal hromadskykh ekspertiv*. URL: <http://education-ua.org/ua/tsifri-i-fakti/708-ukrajinska-psikhologiya-indeksi-tsituvannya-murzilki-i-fakhovi-spilnoti> (data publikatsii 15.05.2016, data zvertannia 29.09.2019).

Rozhdestvenskyi Yu. T. Stanovlennia profesiinoï psykholohii v Kyievo-Mohylianskomu ko-lehiumi (1632–1650). *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii. Zb. naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy* / za red. S. D. Maksymenka. Kyiv : Hnozis, 2010. T. XII. Ch. 2. S. 264–281.

Rozhdestvenskyi Yu. T. Psykholohiia v Ukraini XVII – pochatku XIX st. (sproba rekonstruk-tsii ta systematyzatsii akademichnoi spadshchyny). Uman : Zhovtii O. O., 2011. 250 s.

Rojs Dzh. R. Epistemologiya psihologicheskaya. *Korsini R., Auerbah A. Psihologicheskaya en-ciklopediya*. Sankt-Peterburg : Piter, 2006. S. 1788.

Romenets V. A. Rozvytok tvorchoi uiavy uchniv na urokakh literatury. *Literatura v shkoli*. 1957. № 3. S. 25–31.

Romenets V. A. Pro lohiku fantazii v pysmovykh tvorakh starshoklasnykiv. *Ukrainska mova v shkoli*. 1958. № 4. S. 43–49.

Romenets V. A. Psykholohichni osoblyvosti formuvannia mrii u starshoklasnykiv. *Radianska shkola*. 1960. № 6. S. 26–31.

Romenec V. A. Tvorcheskaya fantaziya i poznavatel'nyj process : avtoref. dis. ... kand. filos. nauk. Kiev, 1964. 12 s.

Romenets V. A. Liudyna i podvyh. Kyiv : Nauk. dumka, 1964. 40 s.

Romenets V. A. Vchynok i problema determinizmu u vitchyznianoï psykholohii. *Z istorii filosofskoi dumky na Ukraini*. Kyiv : Naukova dumka, 1965. S. 104–118.

Romenets V. A. Fantaziia, piznannia, tvorchist. Kyiv : Naukova dumka, 1965. 152 s.

Romenets V. A. Tvorchia uiava ta estetychne spryumannia. *Psykholohiia : resp. nauk.-metod. zb.* Kyiv : Radianska shkola, 1966. Vyp. 3. S. 65–72.

Romenets V. A. Psykholohiia tvorchosti : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola, 1971. 247 s.

Romenets V. A. Analiz tvorchoho protsesu. *Filosofska dumka*. 1972. № 1. S. 52–62.

Romenets V. A. Vychovannia tvorchykh zdbnosteï u studentiv. Kyiv : Vyshcha shkola, 1973. 96 s.

Romenets V. A. Istoriia psykholohii : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola. Holovne vydavnytstvo, 1978. 439 s.

Romenets V. A. Kyivska Rus i pochatok vitchyznianoï psykholohii (Do 1500-richnoho yuvileiu zasnuvannia Kyieva). *Psykholohiia : resp. nauk.-metod. zb.* Kyiv : Radianska shkola, 1981. Vyp. 20. S. 3–21.

Romenets V. A. Istoriia psykholohii Starodavnoho svitu i serednikh vikiv : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola. Holovne vydavnytstvo, 1983. 416 s.

Romenets V. A. Psykholohicheskye ydey vostochnoi patrystyky na Ukrainy (XIII–XV st.). *Izuchenye tradytsiy y nauchnykh shkol v ystoriy sovetskoï psykholohii* / pod red. A. N. Zhdan. Moskva : Izdatelstvo Moskovskoho unyversyteta, 1988. S. 65–71.

Romenets V. A. Istoriia psykholohii epokhy Vidrodzhennia : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola. Holovne vydavnytstvo, 1988. 408 s.

Romenets V. A. Zhyzn y smert v nauchnom i relyhoznom ystolkovanii. Kyev. : Zdorovia, 1989a. 192 s.

Romenec V. A. “Poznaj samogo sebya” : Psihologiya na Ukrainy v XVII – XVIII vv. *Psihologicheskij zhurnal*. 1989b. № 6. T. 10. S. 131–139.

Romenec V. A. Predmet i principy istoriko-psihologicheskogo issledovaniya : diss. v forme nauch. dokl. ... dokt. psihol. nauk. Kiev, 1989v. 44 s.

Romenets V. A. Istoriia psykholohii XVII stolittia : navch. posib. Kyiv : Vyshcha shkola, 1990. 568 s.

Romenets V. A. Ideia samopiznannia i smyslu liudskoho zhyttia u tvorchosti H. S. Skovorody. *Skovoroda Hryhorii*

: *Doslidzhennia, rozvidky, materialy : zb. nauk. prats.* Kyiv : Naukova dumka, 1992. S. 8–18.

Romenets V. A. *Istoriia psikhologii epokhy Prosvitnytstva : navch. posib.* Kyiv : Vyshcha shkola, 1993a. 568 s.

Romenets V. A. *Subiekt psikhichnoi aktyvnosti yak predmet istorychnoi psikhologii. Psykhohiia subiektnoi aktyvnosti yak predmet istorychnoi psikhologii : Materialy mizhnarodnoi nauk. konf. "Pidrostaiucha osobystist yak subiekt psikhichnoi aktyvnosti, samorozvytku i tvorchosti"*. Kyiv : Instytut psikhologii APN Ukrainy, 1993b. S. 81–82.

Romenets V. A. *Istorychne stanovlennia psikhohichnykh znan. Osnovy psikhologii : pidruch. / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia.* Kyiv : Lybid, 1995a. S. 94–110.

Romenets V. A. *Vchynok i svit liudyny. Osnovy psikhologii : pidruch. / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia.* Kyiv : Lybid, 1995b. S. 383–401.

Romenets V. A. *Postannia kanonichnoi psikhologii : pisliamova. Osnovy psikhologii : pidruch. / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia.* Kyiv : Lybid, 1995v. – S. 605–621.

Romenets V. A. *Istoriia psikhologii XIX – pochatku XX stolittia : navch. posib.* Kyiv : Vyshcha shkola, 1995h. 614 c.

Romenets V. A., Manokha I. P. *Istoriia psikhologii XX stolittia : navch. posib.* Kyiv : Lybid, 1998. 989 s.

Romenets V. A. *Psikhohiia tvorchosti : navch. posib. / 3-ye vyd., dop.* Kyiv : Lybid, 2004. 288 s.

Romenets V. A. *Vchynok i postannia kanonichnoi psikhologii. Liudyna. Subiekt. Vchynok : Fi-losofsko-psykhohichni studii / za zah. red. V. O. Tatenka.* Kyiv : Lybid, 2006. S. 11–36.

Romenets V. A. *Predmet i pryntsyipy i istoryko-psykhohichnoho doslidzhennia. Akademik V. A. Romenets : tvorchist i pratsi : zb. st. / ukhad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко.* Kyiv : Lybid, 2016. S. 35–66.

Romenets V. *Vykhovannia tvorchykh zdibnosti u studentiv. Psykhohiia i suspilstvo.* 2018. № 3-4. S. 116–122.

Rubinshtejn S. L. *Problemy psihologii v trudah Karla Marksa. Sovetskaya psihotekhnika.* 1934. T. VII. № 1. S. 3–20.

Rubinshtejn S. L. *Osnovy obshchej psihologii : v 2 t.* Moskva : Pedagogika, 1989a. T. 1. 320 s. T. 2 328 s.

Rubinshtejn S. L. *Istoriya sozdaniya knigi "CHelovek i mir". Sergej Leonidovich Rubinshtejn : Ocherki. Materialy. Vospominaniya / otv. red. B. F. Lomov.* Moskva : Nauka, 1989b. S. 413–423.

Rubinshtejn S. L. *Bytie i soznanie. Rubinshtejn S. L. Bytie i soznanie. CHelovek i mir.* Sankt-Peterburg : Piter, 2003a. S. 43–280.

Rubinshtejn S. L. *CHelovek i mir. Rubinshtejn S. L. Bytie i soznanie. CHelovek i mir.* Sankt-Peterburg : Piter, 2003b. S. 281–426.

Saugstad P. *Istoriya psihologii. Ot istokov do nashih dnei : Imena. Idei. Biografii. Napravleniya. SHkoly. : per. s norvezhsk.* Samara : Bahram-M, 2008. 544 s.

Senenko A. *Zasidannia Natsrady z nauky i tekhnologii. Haluzevi akademii – vse? URL: https://site.ua/anton.senenko/23826?fbclid=IwAR1NStkftvo2X9rsBLquMqTR_gRa1dfJIwhUNrF*

Uk4lelj30rozocyf7eLs (data publikatsii 06.11.2019, data zvertannia 09.11.2019).

Sechenov I. M. *Refleksy golovnoho mozga. Sechenov I. M. Izbrannye trudy.* Moskva : Izdatel'stvo Vsesoyuznogo instituta eksperimental'noj medicyny pri SNK SSSR, 1935. C. 167–236.

Slobodchikov V. I., Isaev E. I. *Osnovy psihologicheskoy antropologii. Psihologiya razvitiya cheloveka. Razvitie subiektivnoj real'nosti v ontogeneze.* Moskva : SHkol'naya pressa, 2000. 416 s.

Smit R. *Istoriya psihologii : per. s angl.* Moskva : Akademiya, 2008. 416 s.

Curmava A. *Il'enkovi i revolyuciya v psihologii. Logos.* 2009. № 1. S. 112–133.

Stepin V. S. *Teoreticheskoe znanie : Struktura, istoriya, evolyuciya.* Moskva : Progress – Tradiciya, 2000. 744 s.

Tatenko V. O. *Poniattia pro psikhiku. Predmet psikhologii yak nauky. Osnovy psikhologii : pidruch. / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia.* Kyiv : Lybid, 1995a. S. 9–45.

Tatenko V. O. *Vchynok u fenomenolohichnii tradytsii Osnovy psikhologii : pidruch. / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia.* Kyiv : Lybid, 1995b. C. 507–526.

Tatenko V. O. *Subiektno-vchynkova paradyhma v suchasni psikhologii. Liudyna. Subiekt. Vchynok : filosofsko-psykhohichni studii / za zah. red. V. O. Tatenka.* Kyiv : Lybid, 2006. S. 316–358.

Tatenko V. A. *Problemy sub'ekta v sovremennoj psihologii (ukrainskaya shkola). Filosofsko-psykhohicheskoe nasledie S. L. Rubinshtejna / otv. red. K. A. Abul'hanova.* Moskva : Institut psihologii RAN, 2011. C. 371–387.

Tatenko V. O., Romenets V. A. *Vchynok yak pryntsyyp pobudovy teorii ta istorii psikhologii. Osnovy psikhologii : pidruch. / za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia.* Kyiv : Lybid, 1995. C. 161–193.

Tatenko V. O., Tytarenko T. M. *Volodymyr Andriiovych Romenets (1926 – 1998) : zhyttia yak vchynok i podiia. Romenets V. A., Manokha I. P. Istoriia psikhologii XX stolittia : navch. posib.* Kyiv : Lybid, 1998. C. 7–37.

Teoriya poznaniya : v 4 t. / pod red. V. A. Lektorskogo, T. I. Ojzermana. Moskva : Mysl', 1991–1995.

Tytarenko T. M. *Psikhohiia osobystosti V. A. Romentsia u postmodernistskomu zvuchanni. "Ars vetus – Ars nova" : V. A. Romenets / vidp. red. I. P. Manokha.* Kyiv : Hnozys, 2001. C. 25–43.

Tytarenko T. *Systema psikhologii Volodymyra Romentsia yak vchynok samopiznannia. Psy-khohiia i suspilstvo.* 2006. № 2. S. 33–53.

Turykina O. L. *Psikhohiia tvorchosti : navch. posib.* Kyiv : NAUP, 2007. 160 s.

Ulanovskij A. M. *Fenomenologicheskaya psihologiya : kachestvennye issledovaniya i rabota s perezhivaniem.* Moskva : Smysl, 2012. 264 s.

Fromm E. *Iskusstvo lyubvi. Issledovanie prirody lyubvi : per. s angl.* Minsk : Polifakt, 1990. 80 s.

Fuko M. *Arheologiya znaniya : per. s fr.* Sankt-Peterburg : IC "Gumanitarnaya akademiya", Universitetskaya kniga, 2004. 416 s.

Furman A. *Odisseia ukrainskoi psikhologii : mizh dobrom i zlom. Psykhohiia i suspilstvo.* 2001. № 2. S. 5–11.

Furman A. Nauka i praktyka u roboti psykhologa, sotsiologa : mizh pravdoi i lukavstvom. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2004. № 4. S. 7–13.

Furman A. Typolohichniy pidkhd u systemi profesiinoho metodolohuvannya. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2006. № 2. S. 78–92.

Furman A. Volodymyr Romenets yak metodoloh psykhosofiinoho dukhu. *Psykhologhiia i suspilstvo*. 2011. № 2. S. 7–14.

Furman A. V. Metodolohiia paradyhmalnykh doslidzhen u sotsialnii psykhologii. Kyiv : Instytut sotsialnoi i politychnoi psykhologii NAPN Ukrainy; Ternopil : Ekonomichna dumka, 2013. 100 s.

Furman A. Tvorchist V. A. Romentsia i metodolohiia humanitarnoho piznannia. *Akademik V. A. Romenets: tvorchist i pratsi : zb. st. / ukklad. P. A. Miasoid ; vidp. red. L. O. Shatyрко*. Kyiv : Lybid, 2016. S. 191–205.

Furman A. V. Metodolohichna skhema vidnovlennia polia kanonichnoi psykhologii. *Vitakultu-rnyi mlyn*. 2019a, modul 21. S. 4–27.

Furman A. V. Metodolohichne obgruntuvannya tsyklichno-vehynkovoii typolohii ihor. *Vitakulturna metodolohiia. Antolohiia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A.V. Furmana*. Ternopil : TNEU, 2019b. S. 655–666.

Furman A. V. Metodolohiia yak sfera nauky, myslediialnosti, metodolohuvannya. *Metodolohiia i psykhologhiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A.V. Furmana*. Ternopil : TNEU, 2019v. S. 6–235.

Yurevich A. V. Metodologicheskij liberalizm v psihologii. *Voprosy psihologii*. 2001. № 5. S. 3–18.

Yurevich A. V. Psihologiya i metodologiya. Moskva : Izd-vo "Institut psihologii RAN", 2005. 312 s.

Yalanska S. P. Psykhologhiia tvorchosti : navch. posib. Poltava : PNPu imeni V.H. Korolenka, 2014. 180 s.

Encyklopediya epistemologii i filosofii nauki / gl. red. I. T. Kasavin. Moskva : "Kanon+", ROOI "Reabilitaciya", 2009. 1248 s.

Yaroshevskij M. G. Istoriya psihologii : 3-e izd., prererab. Moskva : Mysl', 1985a. 575 s.

Yaroshevskij M. G. Psihologiya tvorchestva i tvorchestvo v psihologii. *Voprosy psihologii*. 1985b. № 6. S. 14–26.

Yaroshevskij M. G. SHkoly v nauke. *Allahverdyan A. G., Moshkova G. YU., Yurevich A. V., Yaroshevskij M. G. Psihologiya nauki : ucheb. posob.* Moskva : Mosk. psihologo-ped. in-t; izd-vo "Flinta", 1998. S. 105–118.

Abulkhanova K. To memory of Vladymyr Andriyovych Romenets. *Psikhologiya i suspilstvo*. 2016. № 2. C. 6–9.

Bishop M.A., Trout J.D. Epistemology and the psychology of human judgment. Oxford: Oxford University Press, Inc. 2005. 205 p.

Boring E. G. A history of experimental psychology : 2d ed. New York : Appleton-Century-Crofts, 1950. 775 p.

Bühler K. L. Die Krise der Psychologie. Jena, 1927. 386 s.

Corlett J. A. Some connections between epistemology and cognitive psychology. *New ideas in psychology*. 1991. Vol. 9. Issue 3. Pp. 285–306.

Furman A. Volodymyr Romenets as the architect of the methodology of humanitarian cognition. *Psikhologiya i suspilstvo*. 2016. № 2. C. 10–24.

Goldman A. I. The relation between epistemology and psychology. *Philosophy, mind and cogni-tive inquiry*/ eds. D. J. Cole at al. Kluwer academic publisher, 1990. Pp. 305–344.

Gustafsson J. Single case studies vs. multiple case studies: a comparative study (Thesis). Halmstad, Sweden : Halmstad University, 2017.

Maslow A. The psychology of science : A reconnaissance. New York : Harper & Row, 1966. 168 p.

Miasoed P. A. The teacher's assesment of the intellectual development of younger students. *Russian Education and Society*. 2003. Vol. 45. № 6. P. 45–66.

Miasoed P. A. The ontological and cultural genesis of forms of memorization : Replication of the experiments of A. N. Leontiev. *Journal of Russian & East European Psychology*. 2016. Vol. 53. № 6. P. 51–70.

Rosenthal R., Jacobson L. Pygmalion in the classroom : Teacher expectation and pupils' intellectual development : Expanded ed. New York : Irvington Publishers, 1992. 340 p.

Zaidah Z. The Case Study as a research method. *Journal Kemanusiaan*. 2007. № 9. P. 1–6.

АНОТАЦІЯ

М'ясоїд Петро Андрійович.

Принцип історизму і мислення у психології.

В історико-психологічних публікаціях сучасних українських авторів ідеї видатного історика і теоретика психології В. А. Роменця спотворюються, ігноруються, примітивізуються, підпорядковуються науковим інтересам автора інтерпретації ідей. Постає необхідність характеризувати творчість і мислення В. А. Роменця й на цій підставі розкрити зміст принципу історизму в історико-психологічному дослідженні. Наріжними стають ідеї вченого про унікальне як інструмент досягнення універсального та про учинкову спіраль історичного мислення у психології. У творчості В. А. Роменця це виявляється у висвітленні історії психології через спіралі його власної думки. Мислення психолога виявляється тотожним способу буття як творчості. В епістемології це ідея Г. В. Ф. Гегеля, яка заперечує положення Р. Декарта про протилежність неділимої і протяжної субстанції і продовжує положення Б. Спінози про мислення як властивість природи відкривати свою потаємну сутність. І. Кант доповнює: мислення не відтворює, а конструює дійсність. В епістемології це суб'єктоцентризм, субстанціалізм, процесуалізм і шлях від дуалізму до монізму. У природознавстві – класичний, некласичний, постнекласичний типи раціональності, у психології – відповідні рівні мислення. Характеризується місце людини у пізнання, суб'єктивне співвідноситься з об'єктивним, при цьому психологія потрапляє у коло пізнання: психолог досліджує те, чим володіє сам. Класичне мислення у цій науці здійснюється у межах кола пізнання, некласично мислять психологи-марксиста, постнекласично, в останній своїй праці, – С. Л. Рубінштейн. Монізм постнекласичного мислення, реалізуючи положення про вчинковий спосіб буття, суттєво поглиблює В. А. Роменець. Коло пізнання долається через конкретизацію спінозівської ідеї самопізнання світу в мисленні людини та об'єктивізацію – у творчості визначного

українського вченого – гегелівської ідеї тотожності мислення і буття. Психологічне пізнання виступає позначеним безпосередньою присутністю у ньому людини, котра способом властивого їй мислення виражає зміст і напрям цього процесу. Ідея тотожності мислення і буття стає дороговказом дослідження невинного поступу психологічного пізнання. Історія психології поєднуються з історією епістемології й на підґрунті антропологічного спрямування кожної із цих дисциплін. Принцип історизму в мислєдїяльних актах психологічного пізнання виступає історико-логіко-психологічним, так і епістемологічним змістом і стає критерієм, який дає змогу характеризувати зміст та особливості мислення учасників і дослідників цього процесу.

Ключові слова: історія психології, психологічне пізнання, історико-психологічне дослідження, принцип історизму, мислення у психології, теорія вчинку, історико-логіко-психологічне та епістемологічне, В. А. Роменець.

ANNOTATION

Myasoid Petro.

Principle of historicism and thinking in psychology.

The ideas of the outstanding historian and theorist of psychology V. A. Romenets are distorted, ignored, primitized, and subordinate to the scientific interests of the author's interpretation of ideas in the historical and psychological publications of modern Ukrainian authors. There is a need to characterize the creativity and thinking of V. A. Romenets and, on this basis, to reveal the content of the historicism principle in historic-psychological research. The ideas of the scientist about the unique as a tool of comprehending the universal and about spiral of the deed of historical thinking in psychology become the main. In the works of V. A. Romenets it is manifested in the coverage of the psychology history through the spiral of his own thought. The thinking process of psychologist is identical to mode of being as creativity. This is the G. W. F. Hegel's idea in epistemology. It rejects R. Descartes' postulation about the opposite of indivisible and extended substance, and continues B. Spinoza's postulation about thinking as a property of nature to discover its secret

essence. I. Kant adds that thinking does not reproduce, but constructs reality. It is subject-centrism, substantialism, proceduralism, and the path from dualism to monism in epistemology. It is classical, non-classical, post-non-classical rationality in natural science, in psychology – appropriate levels of thinking. The place of human in cognition is characterized, subjective correlates with the objective, in which psychology falls into the circle of cognition: the psychologist examines what he owns. Classical thinking in this science is carried out within the circle of cognition, Marxist psychologists have non-classical thinking, post-nonclassical, in his last work, – S. L. Rubinstein. The monism of post-nonclassical thinking, while implementing the position of the deed way of being, was significantly deepened by V. A. Romenets. The circle of cognition is overcome through the specification of the Spinoza idea of self-cognition of the world in human thinking and the objectification - in the work of a prominent Ukrainian scientist - of the Hegelian idea of the thinking and being identity. Psychological cognition is indicated by the direct presence of a person in it, who expresses the meaning and directness of this process by the means of inherent thinking. The idea of the identity of thinking and being becomes a guide to the study of the continuous progress of psychological cognition. The history of psychology is combined with the history of epistemology on the basis of the anthropological orientation of each of these disciplines. The principle of historicism in the mental acts of psychological cognition appears as historical, logical, psychological and epistemological content, and becomes a criterion that allows to characterize the content and peculiarities of thinking of participants and researchers of this process.

Keywords: *history of psychology, psychological cognition, historic-psychological research, the historicism principle, thinking in psychology, theory of the deed, historical-logical-psychological and epistemological, V. A. Romenets.*

Рецензенти:

д. психол. н., проф. Гусельцева М.С.,
д. психол. н., проф. Фурман А.В.

Надійшла до редакції 03.10.2019.

Підписана до друку 15.10.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

М'ясоїд П.А. Принцип історизму і мислення у психології. *Психологія і суспільство*. 2019. №3–4. С. 38–72. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.038>

Олег ХАЙРУЛІН

ІГРОВИЙ ІМПЕРАТИВ СУЧАСНОЇ ВІЙНИ

Oleh Khairulin

GAME IMPERATIVE OF MODERN WARFARE

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.073>

УДК: 167/168 : 159.9.01

“... Найбільш гнітюча із ігор – це, звичайно, війна”.
Е. Бери [4, с. 42].

“І якщо був спроможний здобути перемогу хитрістю,
ніколи не старався отримати її силою, промовляючи,
що славу дарує перемога, а не спосіб, у який вона дісталася”.
Н. Мак'явеллі [25, с. 313].

Актуальність і головна ідея дослідження. Культурні, економічні і, як наслідок, геополітичні особливості сучасного світу об'єктивно створюють для суб'єкта життєдіяльності низку атрибутивних умов його існування, що дослідниками позиціонуються як умови нестабільного і малопередбачуваного середовища. Кортж аргументованих теорій та їм відповідних метафор позначення такого середовища містить низку влучних сенсів, що мають єдину природу, спільний контекст і комплементарно посилюють одна одну: світ VUCA [58; 59], світ “плинної сучасності” (З. Бауман) [2], “суспільство ризику” (У. Бек) [3], “вислизуючий (рос. ускользающий) світ” (Е. Гідденс) [15], світ ростучого прекаріату (П. Бурд'є, Г. Стендінг) [10; 40], “коліхкий світ безперервних невизначеностей” (Г.П. Щедровицький) [54], світ соціальної гри (Й. Гейзінга, Р. Кайуа) [19; 49; 60], світ неосяжного хаосу творчих актів (К. Леві-Строс) [10; 22], світ гри-боротьби за сприйняття й оцінювання

(П. Бурд'є) [6; 7] та ін. Сучасними дослідниками такі аспекти суспільного та особистого життя позначаються передусім нестабільністю, невизначеністю, суперечливістю соціальних явищ, статусів, умов і процесів та пов'язуються з особливостями світу, в якому панують парадокси цивілізації постмодерну (див. [8; 9; 23; 31; 32]). Актуалізація наведених аспектів і тенденцій хронологічно співпала з постанням і посиленням постнекласичного періоду розвитку наукового знання [18; 30; 31; 37–39; 55].

Тенденції нестабільності, невизначеності, суперечливості соціальних явищ, статусів, умов і процесів з часом почали використовуватися певними світовими суб'єктами майже в усіх сферах життєдіяльності людства, особливо в тих, де відбувається зіткнення геополітичних інтересів таких суб'єктів. Наслідком цього стала актуалізація багатостороннього, поліцентричного, глобального світоустрою, в якому поступово і виразно зростали роль та значення стратегій асиметричних впли-

вів. Сьогодні такі впливи вилились у концепцію гібридної, проксі-війни (proximity warfare). Вони характеризуються підвищеною активністю недержавних економічних і політичних угруповань, появою й активністю нових засобів досягнення економічних і воєнно-політичних переваг та цілей. Таких, скажімо, як інформаційної, психологічної війни, кіберзагроз і кібер-нападів без явного авторства, нових квазіконвенційних видів використання силових засобів (щонайперше мовиться про незаконні збройні формування, приватні збройні структури, реваншистські громадські організації та ін.) [14; 35; 56; 67].

Наукові розвідки стосовно особливостей та способів існування у “світі невизначеності” розпочалися американськими військовими дослідженнями, які у часі співпали із завершенням Другої світової війни, початком “холодної війни” та інтенсифікувалися наприкінці ХХ століття у зв’язку із політичним загостренням ситуації в низці регіонів. У подальшому оголилося російське авторство регіональної дестабілізації, яскравими прикладами чого стали окупація Автономної Республіки Крим, воєнні дії на українському Донбасі та у Сирії, ескалація напруження у Балтійському регіоні та в Арктиці – східноєвропейському поясі безпеки НАТО, що межує із Росією.

Шостий рік на Сході України триває Операція об’єднаних сил (Антитерористична операція). На початку третього тисячоліття Україна, її громадяни, всі складові сектору безпеки та оборони держави виявилися втягнутими у збройний конфлікт на власній території, що має ознаки гібридної, неконвенційної війни та включає в себе як відкриті бойові дії різної інтенсивності за участю антиукраїнських незаконних (іррегулярних) військових формувань, диверсійні та диверсійно-розвідувальні операції, так і повзучий сепаратизм “руського міра”, інформаційну, психологічну війну, дипломатичне та економічне протистояння на регіональному й міжнародному рівнях (див. [5; 53; 67]).

Сучасні форми геополітичної боротьби все більше набувають характеру гри в її сутності й контексті, так як їх розуміють прихильники концепції Great Game [6; 7; 20; 50] і класики дослідження самого феномену гри. Зокрема, це такі дослідники, як Йохан Гейзінга (1872–1945), який довів універсальність визначення гри як “культурної функції війни” [49, с. 134], П’єр Бурд’є (1930–2020), розвідками якого світові процеси розглядаються як утілення гри-

боротьби за суб’єктне та групове сприйняття й оцінювання [10], Роже Кайфа (1913–1978), яким запропоновано розглядати явища світу через оптику оригінальної теорії та класифікації гри як реалізації певних людських інстинктів [19; 60].

Приємно констатувати, що до розробки сутності, генези, основних функцій, онтології і феноменології гри долучилися й українські дослідники. Зокрема А.В. Фурман за участю представників його школи (С.К. Шандрук, О.М. Хайрулін) започаткували психософійне вивчення гри як онтофеноменальної даності-вчинення у її основоположному призначенні – охопити у своїй екзистенційній буттєвості увесь світ всеможливої людської життєактивності. Послугуючись надскладною методологічною оптикою постнекласично здійснюваного пізнання, у 2014 році запропонована *теоретична модель повноцінної гри як учинення* в логіко-змістовій наступності ситуаційного (виникнення ігрового відношення), мотиваційного (формування поля або часопростору гри), діяльного (замикання гри та постання світу ігрової діяльності) і післядіяльного (рефлексія успішності/неуспішності гри) періодів. При цьому доведено, що онтофеноменальне оприявлення розвиткового функціонування діяльного ігрового практикування розгортається як синхронна відповідність названих періодів ігрового дійства восьми фазам процесно-екзистенційного становлення, оновлення, здійснення і згасання гри як циклічно довершеного вчинку (див. [43a], а також [45]).

За парадигмальними висновками А.В. Фурмана, що набули канонічних ознак для діяльності дослідників його наукової школи, гра – це соціокультурний феномен та одночасно інтегральний фактор самореалізації людини як суб’єкта, особистості та індивідуальності у процесі, просторі та часі її онтогенезу; вона є прикладним атрибутом, вчинковим інструментом інтелектуального практикування в рамках вітакультурної та системомислєдільної методології [1; 44; 45; 54]. Гра в сучасних онтологічних вимірах постає “формою особистісної причетності усупільненого індивіда до світу і характеризує його екзистенційну присутність у цьому світі, водночас саме гра визначає онтофеноменальний вітакультурний формат його психодуховного самоздійснення і вчинкового самозреалізування” [44, с. 102].

Наведені обставини вимагають від національної наукової психології обґрунтованих пропозицій для створення теоретичних моде-

лей і прагматичних технологій продуктивного протистояння воєнно-політичним ризикам і загрозам, дієвого врахування можливостей будь-якого змісту та природи, які удосконалюють військово-політичний потенціал нашої держави, збільшують можливості сектору безпеки та оборони країни.

Сучасними дослідниками геополітична активність, зокрема російська, обґрунтовується реалізацією у XXI столітті нової воєнно-політичної моделі, коли державні утворення знаходяться в безперервному конфлікті одне з одним, а сторони конфлікту діють, не афішуючи себе. Така модель є застосуванням концепції “м’якої сили” (soft power), що в осучасненому вигляді обіймає також формати “жорсткої” (hard) та “розумної” (smart) сили [27; 28; 56; 61; 67; 63-66]. Ось чому закономірно, що за висновками західних дослідників, “за останнє десятиліття держава, яка не задіяла до своєї зовнішньополітичної стратегії концепцію “м’якої сили”, є швидше винятком, аніж правилом” [66, с. 71]. У числі сучасних і таких, що відповідають найефективнішим технологіям воєнно-політичного впливу, має бути й український арсенал засобів.

Об’єктом методологічного вивчення є гра як онтофеноменальна форма буття людини і суспільства в умовах поступового культурного розвитку за актуальних умов як кооперації, так і конфронтації.

Предметне поле дослідження становлять сутність і зміст гри як імперативу діяльності в сучасних умовах конкурентної боротьби і водночас як інваріантного засобу, що удосконалює арсенал суб’єкта і соціальної групи стосовно освоєння і застосування ефективних способів мислєдіяльності в умовах потенційної та проявленої небезпеки на основі врахування особливостей постнекласичного етапу розвитку наукового знання.

Головна концептуальна ідея статті полягає у здійсненні постнекласичної методологічної розвідки та рефлексивному інтегруванні її результатів щодо актуальних психологічних і міждисциплінарних теоретичних підходів стосовно феномену та онтології гри як теоретичного і практичного імперативу діяльності за складних обставин конкурентної боротьби, включно – війни.

Методологічну оптику чинного дослідження гри як імперативу постнекласичного модусу війни становлять: філософсько-психологічна теорія вчинку (Роменець, 1989), теорія оргдіяльнісної ігрової практики (Щедро-

вицький, 1995, 2004, 2005; Фурман, Шандрук, 2014а, 2014б), вітакультурна методологія і циклічно-вчинковий підхід (А.В. Фурман, 2005-2017, 2016; О.Є. Фурман (Гуменюк), 2008, 2015), теорія сучасної періодизації науки, психології (В.С. Стьопін, 2000, 2009, 2012; М.С. Гусельцева, 2015), культурно-аналітичний підхід у психології (Гусельцева, 2015), теорія культуротворчої функції (Й. Хейзинга, 1938), теорія гри людських інстинктів (Р. Кайуа, 1958), теорія гри як універсальної форми боротьби за суб’єктне та групове сприйняття й оцінювання (П. Бурд’є, 1987, 1993), теорія ігор (Мак-Кінсі, 1960, Нейман співавт., 1970; Шелінг, 2007), теорія гібридної, прокси-війни (Cline, 1975; Nye, 1990, 2004; Fleming, 2011; Amos etc., 2017), теорія стратегічних комунікацій (Goldman, 2007; Hallahan etc., 2007) та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Війна є особливим станом і процесом для держави й суспільства, що вимагає виняткового напруження усіх їхніх структур і функціональних організованостей, виявляючи їх справжній, реальний потенціал. Війна – це прояв застосування воєнної агресії з боку однієї держави або групи країн стосовно іншої чи інших країн. Сучасними дослідниками геополітичного протистояння воєнно-політична сила позиціонується як “спроможність одного уряду примусити інший уряд робити те, до чого за інших обставин він би не вдавався” [65 с. 8], або як “здатність впливати на поведінку інших для отримання бажаного результату” (курсив наш) [53, с. 1]. Причому такими формоутворювальними щодо реалізації сили і влади суб’єктами можуть бути окремі особи, громадські організації, економічні об’єднання й усе інше, що спроможне виступати у ролі носіїв сили [65].

Не вдаючись у глибину і розмаїття інваріантів тлумачення універсалії “війна”, оберемо вихідною основою нашого методологічного дискурсу та відповідного рефлексивного інтегрування конвенційно прийнятий у науковому товаристві загальнофілософський зміст цієї універсалії [42, с. 89-90; 30, с. 425].

Особливості феномену гри як культурної функції війни нами розкриті в окремому дослідженні [46], зважаючи на що, дозволимо собі акцентувати увагу і ноетичну спрагу читача саме на *воєнних аспектах гри як імперативу сучасної війни* і відповідного періоду розвитку наукового знання постнекласичного типу.

Для набуття ознак і функцій *імперативу*, гра як буттевість і як універсалія культури і феномен повинна відповідати низці вимог. Імператив (від лат. *imperativus* – повелительний) є вимогою, законом, наказом. І. Кант у класичній роботі “Критика практичного розуму” формулював імператив як загальнозначимий моральний припис на протипагу максими або особистісному принципу. Гіпотетично імператив набуває своєї сили лише за певних обставин. Категоричний імператив є безумовним принципом поведінки [31, с. 100]. Імперативи не нав’язують або диктують правила. Вони повідомляють члену спільноти про те, яку реакцію цієї спільноти на його дії належить очікувати. Міру свободи і, відповідно, конкретну інтерпретацію змісту імперативів, у кожному окремому випадку обирає сам суб’єкт дії. При цьому він обізнаний у тому, що весь час знаходиться на виду в інших суб’єктів завдяки актуальній комунікації [55, с. 612].

Змістовне насичення феноменальної форми “імператив” стосовно її агоністичного, воєнного контексту є можливим і доцільним через особливий характер функціонального осердя феномену гри. Гра, за підсумками здійснених досліджень: 1 – спосіб буття; 2 – феномен; 3 – категорія науки; 4 – світоглядна універсалія (лат. *universalis* – загальний), тобто категорія культури, що через універсалії “діяльність”, “вчинок” у родовидовому відношенні транзитивно продовжує аспекти культури. Інакше кажучи, це культурна функція суперечки, протиборства, включаючи й світоглядну універсалію “війна” (див. [1; 4; 10; 11; 18; 43; 44; 49, с. 134; 57]).

Гра як психосоціальний феномен виконує низку функцій: а) акумулює історично накопичений соціальний досвід; б) у взаємодоповненні задає цілісний образ людського світу; в) організується у реальному житті як матриця, схематизм, котрий зумовлює суб’єктне сприйняття світу, його переживання і розуміння; г) проявляється як базова структура людської свідомості й має універсальний об’єкто-творчий характер; г) відіграє роль глибинної програми соціального життя, котра серцевинно містить інваріанти всезагального змісту; д) характеризується смисловим наповненням, котре зорганізується у вигляді своєрідних кластерів і в їх сукупності утворює пізнавальний образ світу певної епохи, спільноти, індивіда [43; 44].

Однак гра – це онтологічно вкорінений феномен, який концентрує, інституціоналізує

собою низку характерних і специфічних ознак різних модусів людської життєдіяльності [19; 29; 31; 33; 34; 42-49; 52; 60]. У цьому сенсі стосовно суто агоністичної тематики гра характеризується такими маркерами узмістовлення:

- довільна діяльність, що здійснюється як змагання з метою збільшення власних ресурсів в умовах конфлікту інтересів та ризику як ознак невизначеності;

- розвиток, навчання здатності до прийняття оптимальних рішень у ситуації моделювання відповідних імітаційно-вчинкових дій;

- професійний розвиток, навчання за правилами і в задоволення фаховим компетенціям, навичкам через моделювання відповідних ситуацій;

- утаємничена цілеспрямована активність із прихованою особистою чи груповою метою;

- імітаційна діяльність задля розваги, навчання або приховування людиною її справжніх намірів.

Наведені ознаки дозволяють тлумачити світоглядну універсалію “гра” як імператив мислєдіяльності в умовах будь-якого соціального протиборства, зокрема й війни.

Зважаючи на особливості, що притаманні різним типам наукової раціональності доцільно фіксувати чотири інваріантні (також таксономічні, що буде розкрито) форми гри як імперативні атрибути воєнної діяльності: а) донаукову версію; б) версію класичного типу раціональності; в) версію некласичного типу й г) версію постнекласичного типу раціональності.

Основоположенням, що фундує формування всіх історичних форм збройного протистояння, на нашу думку, має бути обраним базовий принцип класичного типу наукової раціональності – *конвенційність*. Уперше в епістемний вжиток категорію “конвенційність”, “конвенціоналізм” увів один із провідних світових науковців ХІХ–ХХ сторіччя Анрі Пуанкаре – французький математик, філософ та астроном, методолог науки, автор філософської доктрини конвенціоналізму [32, с. 386; 42, с. 292; 55, с. 1225]. Він першим із мислителів почав вживати та пояснював зміст поняття “умовної згоди” або “конвенції”. Останнє він увів головним чином для наукової спільноти з метою пояснення механізму формування і розвитку загальнонаукового знання, коли весь наявний корпус засобів пізнання може стати єдиною системою, передусім завдяки спільній діяльності та розлоговому апарату понять суб’єктів учинення. Такі суб’єкти сприймають і використовують його як

каркас наукових теорій лише у результаті очевидного, відкритого або опосередкованого погодження, тобто конвенцій, котрі визначають фундаментальність, апріорність для людського існування тверджень, що самі собою не мають жодного сенсу, але отримують його лише завдяки впливовій дії угоди, спільної домовленості [32, с. 386–387; 42, с. 292]. В аспектах конкуренції, воєнного контексту принцип конвенційності означає визначення такого фактичного стану, коли певні суб'єкти сприймають актуальну ситуацію протистояння як спільну мету, незалежно від того, чи є вони противниками або союзниками в такій конкурентній ситуації.

Стосовно донаукового й особливо першого наукового – класичного – типу раціональності, в товаристві вчених набув своєї конвенційності постулат про те, що прадавньою імперативною основою, принципом будь-якого протиборства є зміст і логіка таліону – агоністичного канону рівної воздачі, норми “око за око” [32, с. 10, 571]. Водночас замикає, завершує діапазон можливостей гри як загальнокультурного феномену та конфліктного імперативу сучасний принцип пріоритету універсальної цінності людського життя: “Ніхто, у тому числі й держава, не в праві посягати на життя людини, навіть якщо це життя вбивці. В основі необхідної справедливої кари не повинен знаходитися принцип рівної воздачі (агоністика таліону), що більше притаманно первісним спільнотам. Держава не може хоча би у будь-якому сенсі уподоблятися до вбивці, відплачуючи йому його ж дією” [32, с. 10; 571]. Такий підхід зміцнює легітимність обрання гри як імперативу протиборства, причому незалежно підтверджує її інституціоналізацію у ролі “культурної функції війни” [49, с. 134].

У такий спосіб позначаються полюси-екстремуми, поміж якими знаходяться всі актуальні аспекти сучасної війни – змістовний, історичний, методологічний, методичний, технологічний. У просторі між указаними полюсами й розгортається *magnum opus* сучасної війни з нарощуванням її ігрової сутності.

Класична війна у будь-якому разі відповідає прадавній історичній архітектоніці війни як процесу виконання низки атрибутивних правил. Так, до теперішнього часу прийнята як у міжнародному нормативно-правовому просторі, так і в суспільстві в цілому, теза, що “війні передують офіційне повідомлення про початок воєнних дій, припинення дії угод мирного часу, проведення мобілізації” [42, с.

89]. Воднораз у сучасних війнах їх суб'єкти вже не дотримуються цієї вимоги як нормативної, обов'язкової, гнучко ігноруючи міжнародні правові угоди або вдало використовуючи їх змістовні слабкі сторони.

Спроби створення класичної формули війни були започатковані висновками античного філософа Геракліта, згідно з якими “війна – батько всього і всього цар” [42, с. 89]. Інший античний філософ Демокрит одним із перших серед мислителів свого часу почав розрізняти внутрішні та зовнішні війни. Платон розкрив економічні причини війни і намагався в “Законах” визначити правила її ведення [Там само, с. 89]. Геракліт наголошував: “Належить знати, що війна є загальноприйнятною, що ворожнеча – звичайний стан речей і що все виникає через ворожнечу та взаємний супротив” [30, с. 425]. Ідея війни як всезагальної ворожнечі знайшла своє відображення у концепції Т. Гоббса “війни всіх проти всіх”. За його висновками, допоки люди існують без загальної влади, вони знаходяться у перманентному стані війни, що полягає не лише у бойових діях, які відбуваються, але й у прагненні до них [Там само, с. 425].

Технологічний розвиток привніс певний скептицизм, включно й серед науковців, щодо сприймання війни як чогось суто прогресивного. В історичному сенсі цей розвиток лише спричинив ескалацію, поширення війни на всі аспекти людського існування як “стихійного лиха”. Так, до прикладу, сприймали війну Еразм Роттердамський і Спіноза [42, с. 89].

Суголосні думки виголошував і Дж. Локк, котрий підкреслював, що “той, хто намагається повністю підпорядкувати іншу людину своїй владі, тим самим занурюється у стан війни з нею” [30, с. 425]. І. Кант вважав, що природне становище людини є станом не миру, але війни у контексті не стільки безперервних конфліктних дій, скільки у сенсі їх постійної загрози [Там само, с. 426]. На відміну від Дж. Локка та інших прихильників теорії суспільного договору, Д. Юм обгрунтував виняткову роль інституту правління як боротьби поміж різними спільнотами, у ході якої відбувається звеличення одного із одноплемінників, у той час як інші привчаються до підкорення [Там само, с. 426].

Остаточо зафіксував класичний формат воєнної агоністики німецький “філософ війни” К. фон Клаузевіц, який дослідив її зв'язки з політикою, визначаючи першу як “продовження політики іншими, насильницькими

засобами”, а останню – як “розум уособленої держави”. Він доводив утопічність мрій про “вічний мир” [42, с. 89]. Зауважимо, що після К. фон Клаузевіца прив’язка війни до політики набула в науковому світі конвенційного характеру. Традицію розгляду війни у двосторонніх зв’язках з політикою підтримали німецькі теоретики (Мольтке, Шліффен), російські науковці XIX століття (Леєр, Міхневич), українські воєнні теоретики XX століття (Байков, Колодзінський, Петлюра) та ін. [Там само, с. 89–90].

Війна як класичний засіб вирішення конфліктів між соціальними суб’єктами досягла свого апогею наприкінці XIX – у першій половині XX сторіччя. Це стало певним підсумком ескалації руйнівного, суто таліонного, характеру війни, що простежується впродовж останніх сотень років, виходячи з кількості людських втрат. У XVII столітті у війнах загинуло 3 млн. осіб, тоді як у XVIII ця цифра складала 5,2 млн., а в XIX столітті – 5,5 млн. У XX війна включила в об’єкт руйнування не лише військові формування, комбатантів, але й цивільне населення і природне середовище. Так, у роки Другої світової війни тільки з числа цивільного населення Європи загинуло 22 млн. осіб [42, с. 89].

Таким чином, як донауковий, так і первісний науковий, власне класичний інваріант війни, через пряме, безпосереднє фізичне зіткнення на взаємне ураження сторін конфлікту пов’язаний із *прямолинійною логікою принципу агоністичної воздачі (таліону)*. В суто ігровій парадигмі конфлікту такий модус (інваріант) безпосередньо відповідає формі гри-змагання, *agon* (грецьк. – “суперництво, змагання”) – однієї із чотирьох метаформ гри, які вивів у власній класифікації автор оригінальної філософської концепції ігор, французький письменник, філософ та соціолог Роже Кайуа [19; 60].

Відтак застосування принципу конвенційності до рефлексії первинних, вихідних генетичних аспектів війни дозволяє висновувати про те, що таліон, агоністика, щонайперше як культурний принцип і водночас як конвенція, заслуговує на статус формоутворювального атрибуту класичного типу війни.

Мир, щонайперше як політична і психологічна альтернатива війні, завжди уможливує вибір шляхів-способів розв’язання соціальних конфліктів. Своєрідним підсумком того, що було зроблено мислителями за тисячі років, є формула: “війна є наскрізь суперечли-

вою” [42, с. 89]. Вона дає здобич і прибуток, рабів та коштовності, але водночас доводить до нищення навіть переможців (Руссо); виявляє суперечливе прагнення народів жити в мирі, як і звичку вирішувати суспільні суперечності за допомогою сили (Аристотель), породжує героїв і боягузів водночас (Еразм Роттердамський), “оздоровлює” дух народів і, одночасно, викликає низькі пристрасті (Гегель, Кант) [42, с. 90].

Неспроможність з боку класичної науки вирішити парадоксальність феномену війни, дати йому бодай відносно вичерпного трактування засвідчується тим, що, скажімо, англійський філософ і політик кінця XVII – першої половини XVIII Е. Шефтсбері висновок: на війні, незважаючи на те, що це найбільш дикунське суспільне явище, зміцнюються й покращуються людські стосунки. Шотландський філософ XVIII століття Д. Юм вважав, що громадянські війни, особливо ті, що спираються на принципи свободи, не лише не завадять літературній творчості та мистецтву красномовства, але, надаючи їм нові теми, сприяють мистецтвам [30, с. 426]. І більше того, видатний німецький філософ Г. В. Ф. Гегель мав ще більш суперечливе переконання, стверджуючи, що нації здобувають внутрішній спокій завдяки зовнішнім війнам [Там само, с. 426].

Розвиток засобів воєнного протистояння, зокрема технологічних (передусім мовиться про тактичні, оперативні, стратегічні принципи, закономірності, прийоми й моделі ведення реальних військових дій) та інструментальних (озброєння, техніка, транспорт, засоби зв’язку, устаткування тощо) в історії завжди носили парадоксальний характер. З одного боку, вони були безпосередньою причиною, стимулом наукових пошукувань з метою зміцнення воєнних можливостей політичних суб’єктів, з іншого – стимулювали до знаходження таких форм воєнно-політичного протистояння, за яких досягнення мети вартувало б політичному суб’єкту найменшої ціни людських і матеріальних втрат. Пік такого парадоксального стану співпав із початком домінування в науці неklasичного типу раціональності, коли одні й ті самі науковці – датський фізик, лауреат Нобелівської премії 1922 року Нільс Бор (1885–1962) і німецький фізик, лауреат Нобелівської премії 1932 року Вернер Гейзенберг (1901–1976) – результатами власних наукових розвідок одночасно створили підґрунтя для практичної розробки найпотужнішого засобу

ураження – ядерної зброї, а також сформулювали головні наукові принципи, які завершили етап класичної наукової раціональності та розпочали наступний – некласичний – етап розвитку наукового пізнання [30, с. 301; 494].

Зокрема фундаментальними атрибутами некласичної наукової раціональності стали *принцип доповнюваності* (комплементарності) і *принцип відповідності*, що були сформульовані Н. Бором (1885–1962), та *принцип невизначеності* В. Гейзенберга (1901–1976). Н. Бор, рефлексуючи нагальні на той час проблеми розвитку наукового знання, вбачав за потрібне не заперечувати класичні наукові конвенції відносно хвильової та корпускулярної природи внутрішньоатомних і взагалі фізичних явищ, а утримати їх у просторі фундаментальних атрибутів науки. Це переконання й привело його до формулювання двох вищенаведених засадничих принципів [30, с. 301; 169; 31, с. 560; 32, с. 597; 42, с. 62; 55, с. 210]. До того ж він сприймав такі принципи виразно розлого, відстежуючи їх дію у самих різноманітних галузях-сферах пізнання і діяльності. Так постало переконання, що в суспільних статусах, габітусах людини оприявнюються такі сторони і аспекти, що типово доповнюють одна іншу і що пов'язані з рухливою, динамічною межею з-поміж оцінки людських цінностей та загальними положеннями, на основі яких про такі цінності виносяться судження. Н. Бор рекомендував: “Домагаючись гармонії людського життя, ніколи не слід забувати, що на сцені буття ми самі є як акторами, так і глядачами” [30, с. 301].

Ідея доповнюваності передбачає некласичне використання класичних понять. Як принцип вона є одним із найважливіших методологічних засад науки, що стосується опису складних і непридатних до порівняння в контексті звичайного людського досвіду явищ та реальності. Принцип був запропонований Н. Бором у 1928 році з метою вирішення проблеми дуалізму просторової структури речовини та випромінювання. Його застосування призвело до створення *концепції доповнювальності*, вагомість та значення якої виходить за межі власне фізики і стосується біології, психології, осмислення розмаїття і багатоманіття культур, соціогуманітарного знання в цілому. Вперше поняття “доповнюваність” використав американський філософ, психолог, один із засновників-методологів прагматизму В. Джеймс (Джеймс) (1842–1910) [55, с. 210]. Він поз-

начав цим терміном відносини взаємовиключення. Саме його психологічні напрацювання, а також інтерпретації Х. Геффдинггом філософського доробку С. К'еркегора, слугували ідейним джерелом концепції доповнюваності Н. Бора. Суть останньої становить органічне узагальнення класичного способу для опису нової спільної імплементації двох взаємнесумісних картин – енергетично-імпульсної (динамічної) та часопросторової (кінематичної) [42, с. 62; 169; 55, с. 210].

Фундаментальним у трактовці принципу доповнюваності є філософське розуміння суперечливих (симетрично-згармонізованих) сторін явищ або як повністю роз'єднаних, взаємовиключних, що веде до зовні рядоположних еквівалентних описів, або ж як внутрішньо об'єктивно поєднаних. Цей принцип встановлює і характеризує зв'язок між тими даними, які одержані за різних умов дослідження і можуть бути наочно витлумачені лише на основі взаємнесумісних відносно одне до одного уявлень. *Принцип доповнюваності є узагальненням давнього ідеалу причинності*, який не враховував, що поведінка об'єкта може залежати від способів його спостереження.

Інший наріжний методологічний принцип некласичного наукового пізнання – *принцип відповідності*, що виконує функцію регулятора взаємовідношення між старими та новими системами знань, науковими теоріями, що хронологічно йдуть на заміну колись актуальних, але з плином часу тих, що втратили таку актуальність. Дію цього принципу було помічено ще у XIX сторіччі у зв'язку із побудовою неевклідових геометрій. У фізиці цей принцип було сформульовано Н. Бором, який відшукував зв'язок з-поміж новими квантовими уявленнями та класичними теоріями [32, с. 597].

Розуміння принципу відповідності розпочинається з того, що усталена теорія уявляється певним крайнім, межовим, граничним випадком нової. Тому й перехід як від давньої у бік нової, так і навпаки, реалізується у вигляді такого екстремально-межового переходу. Водночас ключовий, ядерний сенс цього принципу полягає в тому, що він встановлює не лише можливість граничного переходу від нової теорії до задоволеної, а й *генетичний зв'язок* [курсив наш] поміж ними. Давно відома теорія не відпадає, не скасовується і не спростовується, швидше вона створює сходинку, засновок для утворення нової.

Фундаментальні структурні складові усталеної теорії певним необхідним чином включаються до структури нової. І саме цей генетичний зв'язок є основою для можливості зворотного переходу від новопосталої теорії до раніше створеної. При цьому саме такий перехід необов'язково є граничним, адже з-поміж теоріями існують й інші форми зв'язків [31, с. 560; 32, с. 597; 42, с. 62]. Отож принцип відповідності уособлює собою логічну транзитивність, інваріантну змістовність і таксономійну поступовість розвитку пізнання, науки та культури в цілому.

Наступні два методологічні принципи не-класичного наукового пізнання були сформульовані завдяки методологічним розвідкам послідовників Н. Бора. Зокрема В. Гейзенберг у 1927 році в розвиток пошукувань свого вчителя сформулював *принцип невизначеності* (або співвідношення невизначеностей), що обмежував застосування до мікрооб'єктів класичних наукових понять [16; 30, с. 494; 55, с. 173], і *принцип спостережуваності* (у співавторстві з М. Борном та В. Паулі) [32, с. 5; 42, с. 606–607].

Згідно із нормативами принципу співвідношення невизначеностей В. Гейзенберга для будь-якої фізичної системи є іманентним те, що спостерігач за її динамікою не має змоги одночасно вимірювати координати елемента системи та його імпульсу. Інакше кажучи, фізична система не може знаходитися у стані, при якому для спостерігача одночасно можливо точно зафіксувати імпульс частки елемента та місця її перебування саме в момент спостереження. При цьому принцип невизначеності діє об'єктивно і незалежний від присутності довільного спостерігача, який здійснює свої вимірювання. Все вказане стосується й інших канонічних сполучних величин: енергії та часу, моменту кількості руху та кута (див. [16]).

Принцип співвідношення невизначеностей і принцип доповнюваності мають тісний зв'язок: при визначеності значень імпульсу та енергії мікрооб'єкта одночасно неможливо чітко встановити його просторово-часові координати, через що повний його опис потребує спільного (доповнюваного) використання його кінематичних (просторово-часових) і динамічних (енергетично-імпульсних) характеристик, але яке не повинно сприйматися як поєднання в цілісній картині чи описах класичної науки. Доповнюваний спосіб описання іноді називають не-класичним використанням класичних понять [30, с. 691].

Принцип спостережуваності являє собою методологічну вимогу, що пред'являється науковій теорії і відповідно до якого така теорія повинна мати емпіричне обґрунтування її вихідних положень та сутнісних логічних наслідків із них. Цей принцип продовжує методологію класичного природознавства, згідно з якою усяке теоретичне положення має спиратися на сукупність спостережуваних даних, зводиться до них. Мовиться, зрештою, про емпіричну підтвердженість усякого теоретичного положення науки, що в повному обсязі є справою недосяжною. Водночас принцип спостережуваності набуває своєї об'єктивності через виконання допущення, що фізика, наука в цілому, не може виходити за межі спостережуваного. Тому увесь теоретичний арсенал науки має підпорядковуватися одному завданню: повно й точно описувати спостережуване. Вочевидь принцип спостережуваності носить суто методологічний характер, слугуючи зв'язуванню теоретичного знання з емпіричним і навпаки. Він зіграв позитивну роль у розвитку фізики ХХ століття й філософському осмисленні здобутків не-класичного природознавства, зміцнив позицію евіденціалізму, суть якого відображає методологічне настановлення про межу епістемічної раціональності. Згідно з ним переконання (belief) є епістемно раціональним лише тоді, коли у розпорядженні агента, суб'єкта знання знаходиться корпус емпіричних даних (evidence), що забезпечують достатню логічну або пробабілістську (вірогіднісну) підтримку даному переконанню [55, с. 1126].

Особливе місце в шереду ключових принципів не-класичного типу раціональності посідає *принцип суперпозиції* або *накладання*, за яким результируючий ефект складного процесу дії є сумою ефектів, які викликані кожною простою дією за умови, що *останні не впливають одна на одну*. Принцип суперпозиції точно виконується лише стосовно лінійних систем, поведінка яких описується прямими співвідношеннями. В теорії класичних полів і у квантовій механіці цей принцип означає положення, відповідно до якого результат накладання допустимих станів фізичної системи (або можливих процесів у ній) є також допустимим станом (або можливим процесом). У релятивістській квантовій теорії, де розглядають взаємні перетворення частинок, елементів, принцип суперпозиції доповнюється правилами супердобору (відокремлення суперпозиційних станів, які фізично не реалізуються в

природі). Зміна методологічного змісту вказаного принципу віддзеркалює перехід фізики від концепції нескінченної подільності процесів, станів тощо до більш повного врахування їхньої якісної непересічності та цілісності [42, с. 617–618].

Можливості виконання принципу суперпозиції у психології пов'язані з особливим поєднанням фаз або модусів, інваріантів станів суб'єкта (активність чи пасивність, латентність чи проявленість, концентрація чи розсіювання, твердість чи пружність, ригідність чи пластичність (еластичність), уніфікація чи диверсифікація, стабільність чи криза, підйом чи спад тощо) і стадіями змін в актуальних середовищних умовах діяльності такого суб'єкта. Адже детермінація станів останнього актуальними зовнішніми умовами (як і навпаки) є завжди специфічною і часто незначною, або ж взагалі нульовою, а залежність суб'єкта від оточення (і навпаки) – дуже опосередкованою. Стадії процесів, до яких потрапляє суб'єкт, пов'язані з хронологічними та позиційними (хронотоп) ознаками таких процесів. Стосовно модусів (габітусів) суб'єкта, то така процесна стадійність, незалежна від нього за об'єктивними за часом, місцем і ситуативним контекстом-сценарієм, потоковими змінами актуального впливу середовища. Принцип суперпозиції об'єднує собою всі вірогідні фази (модуси, інваріанти) психічних станів, процесів, властивостей, тенденцій та утворень особи в хронотопному потоці змін середовища, у якому вона діє, властивостей актуальної для суб'єкта ситуації. При цьому цей принцип більш повно виконується суб'єктом тоді, коли він здатен забезпечити фазами свого стану кожний момент ситуаційної динаміки – від її початку до завершення й відтак охопити більшу кількість вірогідних змін ситуації. В контекстах ігрового моделювання суперпозицію доцільно сприймати як вихідний кооперативно-інтенційний полімодальний стан суб'єкта життєдіяльності.

Корисну ілюстрацію дії принципів доповнюваності, невизначеності і суперпозиції наводить у фундаментальній роботі 1958 року “Структурна антропологія” французький філософ та етнограф К. Леві-Строс: “обидва можливих випадки [що якимось чином можуть бути пов'язані з певною подією] не виключають один одного. Так ми, наприклад, можемо сприймати війну як крайній вибух національної незалежності, або як результат махінацій торговців гарматами; обидва пояснення

логічно є несумісними [нетранзитивними], проте ми допускаємо справедливість кожного з них у тому чи іншому випадку. Оскільки обидва цих пояснення допустимі й ми легко переходимо від одного до іншого, відповідно до випадку і моменту, тому й у свідомості багатьох вони обидва спроможні мимовільно співіснувати. Такі різноманітні тлумачення фактів, наскільки б серйозно їх не було б змоги обґрунтовувати, в індивідуальній свідомості під об'єктивний аналіз не підпадають. Водночас існують у ній як взаємно доповнювані наслідки нечітких, остаточно несформульованих, установок, котрі кожний з нас займає стосовно фактів, уважаючи, що черпає їх із власного досвіду. Проте такий особистий досвід залишається неоформленим свідомо та неприйнятним емоційно, якщо тільки він не впишеться в ту чи іншу схему, що притаманна культурі даної групи. Лише *асиміляція* [курсив наш] таких схем спроможна дозволити об'єктивувати суб'єктивні стани, сформулювати неоформлені враження і задіяти особистий досвід в єдину систему” [22, с. 151].

Одже, неklasична формула раціонально осмисленої війни має передбачати відповідність власних узмістовлень щойно наведеним принципам. Зокрема виконання вимог принципу доповнюваності вказує на обов'язковість та атрибутивність пошуку і використання альтернативних, допоміжних, відмінних від класичних засобів ведення протиборства. Принцип відповідності вказує на те, що практикування новітніх оригінальних засобів впливу має бути синхронізованим із застосуванням класичних (традиційних) засобів. Повнота дотримання вимог принципу співвідношення невизначеностей полягає у здатності суб'єкта мінімізувати невизначеність, збільшувати очевидність і повноту актуальної інформації про свій стан, стан противника, можливості утворення коаліцій, утримання ініціативи. Принцип спостережуваності означає повноцінну відповідність актуальних моделей дій реальним учинкам, моторним актам суб'єкта вчинення. Принцип суперпозиції фундується на максимальній здатності особи враховувати у власній поведінці вірогідну рефлексивну варіативність та доцільність змін свого положення і будь-яких, навіть найменш вірогідних, змін довкілля, середовища, у якому він діє, реагування на модифікаційний плин складників і параметрів актуальної для себе життєвої ситуації.

Зауважимо, що реалізація вищезгаданих принципів неklasичної науки у діалектичний

спосіб відбувалася як в американській, так і в радянській військовій науці протягом 60-х–80-х років минулого століття. Так, американськими військовими науковцями, розпочинаючи із зазначеного періоду й до теперішнього часу, розроблена й удосконалюється *концепція стратегічних комунікацій* як воєнно-політичного продукту інтеракціоністського підходу в психології і теоріях комунікації [33; 34; 42, с. 291-292, 382]. При цьому стратегічними визначаються *“цілеспрямовані комунікації, що здійснюються організацією для виконання своєї місії, свого призначення”* [68, с. 4].

Сучасне трактування поняття *“стратегічні комунікації”* в нормативних документах міністерства оборони США змістовно є таким: *“цілеспрямовані зусилля уряду США для залучення і досягнення розуміння цільовими аудиторіями з метою створення, посилення, збереження умов, сприятливих для просування інтересів, політичного курсу, першочергових завдань і цілей уряду США через використання скоординованих програм, планів, завдань, повідомлень, синхронізованих із діями всіх елементів національної сили”* [66]. Актуальними документами військового планування *стратегічні комунікації* визначаються як *“інтегрована частина зусиль та досягнень політичних і військових цілей Альянсу (НАТО)”* [57, с. 3-1]. До єдиного кортежу засобів указаних комунікацій включено як класичне вогневе ураження супротивника, так і заходи інформаційно-психологічного характеру, що спрямовані передусім на зміну поведінки цільових груп [57]. Емілі Голдман, радниця зі стратегічних комунікацій відділу координації діяльності щодо боротьби з тероризмом Державного департаменту США, у статті *“Стратегічні комунікації: інструмент асиметричної війни”* зазначає, що у підґрунті стратегічних комунікацій знаходиться *психологічний феномен управління сприйняттям* [курсив наш], у якому найбільш важливу роль має відігравати координація інформаційних потоків, ідей, рішень і практичних дій, котрі спрямовуються на приведення сприйняття цільових аудиторій у відповідність до завдань державної політики” [62]. Водночас радянські військові науковці ще в 90-х роках минулого століття дійшли висновку, що розвиток засобів ведення воєнно-політичного протиборства повинен вийти за межі його класичних засобів, тобто засобів лише фізичного ураження. Тому дієвими шляхами вдосконалення воєнної здатності держави вважалась *“боротьба за інформаційну*

та інтелектуальну перевагу, за досягнення першості у технологічній і технічній галузях, що ведуться не лише під час бойових дій, але і в мирний час”

[12, с. 18]. У рамках розвитку теорії бойових систем у цей період групою радянських дослідників констатовано факт переходу сучасних засобів бойового ураження на якісно інший рівень: *“масове розгортання досконалих бойових систем тактичного призначення призводить до змін характеру збройної боротьби, вимагає розробки принципово нових форм і засобів застосування військ і сил для вирішення поставлених завдань... Разом із тим здійснювані роботи спрямовані на пошук нових, нетрадиційних засобів і способів впливу на окремі елементи та властивості бойових систем супротивника, які спроможні зірвати їх функціонування без застосування ударної (ядерної або звичайної) зброї і до того ж без негативних екологічних або біологічних наслідків останньої”* [17, с. 25]. При цьому автори цієї теорії ввели в науковий вжиток, поряд із терміном *“бойова система”*, поняття *“система воєнного призначення”*. Це поняття безпосередньо вказує на обрання радянськими науковцями у ролі основної концепції невоєнних засобів досягнення державою її воєнно-політичної мети. Така концепція відповідає сучасним формулюванням уявлень про неконвенційні організованості та інструменти боротьби і загалом про всі можливі засоби ведення гібридної війни як методологічно обґрунтований курс розвитку воєнної справи.

Сутність принципу доповнюваності, на наш погляд, як вимоги пошуку і використання альтернативних, допоміжних, комплементарних, відмінних від класичних засобів ведення протиборства, найповніше розкривається саме у феномені гри. Адже усі атрибути гри стосовно суто воєнної тематики, що окреслені вище, оприявнюються саме через імплементацію цього неklasичного принципу.

Удіяльнення принципу відповідності в неklasичному форматі раціонального осмислення сучасної війни реалізується генетичним зв'язком засобів досягнення воєнно-політичної мети на всьому доступному людині діапазоні таких засобів: від використання особистої, індивідуальної холодної і вогнепальної зброї, способи застосування яких збереглися з античних часів, і до засобів інформаційно-психологічного тиску, на яких обережно, але впевнено наголошував ще Н. Мак'явеллі [25], і які повноцінно увійшли до арсеналу війсь-

кового протиборства сьогодні (*див. список вик. літ.*). Ігрові аспекти принципу відповідності пов'язані з комбінаторністю вибору суб'єктом засобів для втілення у життя власних цілей – від класики фізичного ураження до некласики ментального тиску, включно й завдання шкоди засобами інформаційно-психологічного впливу, рефлексивного управління чи операційно-силового вчинення.

Принцип співвідношення невизначеностей атрибутивно привносить у військову сферу обов'язковість варіативного моделювання вірогідних дій з урахуванням максимального спектру чинників, що спроможні як поліпшити, так і погіршити досягнення поставленої мети. А це означає, що розрахунки і планування повинні передбачати максимальний обсяг навіть гіпотетичних, але, тим не менше, вірогідних факторів майбутнього реального зіткнення. Причому місце і характер такого зіткнення мають бути пов'язані з усім актуальним комунікаційним, інформаційним простором. Цей принцип також повноцінно оприявлений у змісті універсалиї “гра” саме через атрибутивність невизначеності як окремого простору та важливої умови розгортання гри [44–50].

Принцип спостережуваності спонукає теорію ведення війни від суто наукової розробки до нормативного, бойового документу включно до раціонального упрозорення реальності, максимальної прагматичності, буттєвої доцільності та відповідності всіх активно задіяних складників і компонентів прийнятим до втілення моделям і завданням. Усі настанови і розрахунки у майбутній практичній реалізації мають спиратися на сукупність спостережуваних фізичних даних, зводитися до емпіричних фактів. Ігровий аспект тут виявляється в тому, що комунікація і предметне фізичне маніпулювання є генетичними витоками гри як одного з видів провідної діяльності у їх загальній таксономії [33; 34].

Принцип суперпозиції має рефлексивно охоплювати ігрову сутність. Адже найкраще саме у стані гри суб'єкт набуває своєї максимальної здатності враховувати вірогідну варіативність змін і відповідних залежностей як власних психічних станів, процесів, властивостей, утворень і моделей поведінки, так і всього шерегу послідовних змін довкілля і середовища, у яких він діє.

Загалом, на наше переконання, некласичний тип наукової раціональності став еволюційною відповіддю на здобутки фізики ХХ століття та особливо квантової механіки, що

засвідчили обмеженість класичної (механістичної) картини світу. Тут виникла та зміцнилася форма некласики, що мала своїми засновками методологічні принципи, про які йшлося вище. З'явилися нові формоутворення системної організації – складні системи, що працюють на кібернетичних та синергетичних закономірностях. Основними метафорами некласичної науки стали тези “світ як єдина органічна система” та “світ як загальний процес”. Були введені у загальнонауковий апарат атрибутивні уявлення про гомео- та гетеростаз, саморегуляцію і самоорганізацію, дисипативність динамічних нелінійних структур, яким підпорядковуються процеси біологічних, соціальних і технобіотичних систем [51, с. 2388].

Протягом некласичного періоду розвитку науки суб'єкт, агент дії, актор стає домінуючим предметом наукової уваги [55, с. 334]. Це було пов'язано передусім із посиленням позицій *антропоцентризму* [30, с. 142] та *інтерсуб'єктивності* [55, с. 300] як безумовних атрибутів біологічних, соціальних і технобіотичних систем. Вказані обставини стали результатом поступового об'єктивного, передусім онтогенетичного, ускладнення та диверсифікації складових цих систем з їх доцентровим тяжінням саме до царини антропогенного, людського фактора.

Архітектоніка типів наукової раціональності дозволяє екстраполювати зміст методологічного каскаду “класичний – некласичний – постнекласичний” на інваріантну сутність і відповідні модуси (класичний, некласичний, постнекласичний) феномену війни. Раніше нами зауважувалося, що класичний модус війни доцільно розглядати через оптику принципу агоністичного таліону. Введення в контекст аспектів залежності модальної сутності війни від типу наукової раціональності вимагає позначення спільного й відмінного між класичним і некласичним її модусами. В основі такого порівняння і подальшого моделювання атрибутів некласичної війни нами закладаються ключові принципи некласичного наукового пізнання: 1) доповнюваності; 2) відповідності; 3) співвідношення невизначеностей; 4) спостережуваності й 5) суперпозиції. Щоб набути атрибутивних ознак саме некласичного модусу внутрішньої природи війни її розуміння і витлумачення повинні відповідати вимогам цих принципів.

У некласичному інваріанті війни в доповнення до фізичної агоністики, таліону доєд-

нуються наступні дві з чотирьох онтофеноменальні ігрові ознаки-властивості: 1) гра випадку, гра-жереб, *alea* (з лат. – “гра в місюру”, рос. – “гра в кости”) і 2) гра-симуляція, гра-імітація, *мімісру* (лат. – “наслідування, імітація”) [19; 60]. Це відбувається завдяки актуалізації наведених неklasичних принципів, передусім – доповнюваності та співвідношення невизначеностей, коли суб’єкт має рівні потенційні можливості для осмисленого рефлексування небезпеки в організації власних дій, включно з мімікрійними, імітаційними, маскувальними формами військової хитрості; для обрання найкращої моделі актуальної дії або для покладання своєї долі і діяльності на волю випадку, коли максимум зусиль докладено і варто лише очікувати слушний момент для вдалої реакції [19; 46; 60].

Пошук підстав для транзитивного, послідовного переходу від класичного (раціонально витлумаченого) типу війни-таліону до наступних – неklasичного та постнеklasичного модусів війни – приводить до розгляду технічних аспектів її метасистемного функціонування як явища культури і цивілізації. Причому технічних аспектів не лише як орудних (професійно важливі якості, фахова компетентність комбатанта, зброя, устаткування, засоби зв’язку, транспорт та ін.), а й як технологічних (закономірності і практики побудови, управління, застосування, відновлення тощо).

Наприкінці ХХ століття основні наукові тенденції розвитку техніки у широкому історичному аспекті пов’язувались із трьома еволюційними циклами (ступенями) такого розвитку: а) орудним, б) машинним та в) циклом автоматичної системи машин (автоматів). Кожний із таких циклів характеризується різним ступенем участі у виробничому процесі техніки і людини. Якщо на початковому (орудному) ступені розвитку техніки основні виробничі функції залишалися за людиною, то на вищих етапах вони все більшою мірою передавались техніці. Крім того, на орудному ступені у процесі праці людина використовувала прості, а потім усе складніші і складніші знаряддя. При цьому вони приводилися у дію або мускульною силою людини, або силами природи [41, с. 12–13]. У цей період техніка являла собою, як правило, тільки виконавчий механізм.

На другому етапі розвитку техніки ручна праця все більше заміщується орудною системою – машиною. Цей період К. Маркс описує таким чином: “Машина заміщує не лише

живу працю, а також і самого робітника та його ремісничий інструмент” [39, с. 13]. При цьому машина становить не просту кількість, набір окремих предметів знаряддя, а є цілісною механічною системою, що має певну структуру і спрямована на досягнення визначених функціональних цілей. З’являються машини-двигуни, що перетворюють один вид енергії в інший. Замість одного, виконавчого, механізму чи вузла машина включає вже три механізми: рухаючий, передавальний і виконавчий. На заміну простої техніки приходять технічна система [Там само, с. 13].

На вищому, третьому ступені розвитку техніки з’являється система машин, у якій, поряд із вказаними трьома механізмами, є механізм керування, що містить у собі механічні, електричні або електронно-обчислювальні пристрої. Технічний прилад, завдяки появі принципово нового механізму – механізму керування, починає відповідати визначенню “автоматична система машин з інтегративними властивостями”. І далі, із зростанням складності таких пристроїв з’являються технічні системи, що отримують назву “велика технічна система” [Там само, с. 13].

Таким чином, технічний аспект сучасної цивілізації, охоплюючи мілітарні ресурси, пройшов свій шлях розвитку від простого знаряддя до великої технічної автоматичної системи машин з інтегративними властивостями. Зважаючи на те, що інтегроване динамічне керування внутрішніми процесами складної системи неможливе без вичерпного врахування іноді навіть протилежних станів її модульних компонентів, вважається, що поява саме великих технічних систем з інтегративними властивостями є одночасно і фактором і наслідком настання неklasичного етапу в розвитку війни як масштабного ковітального феномену. Це надає підстави вважати, що неklasичний тип війни пов’язаний передусім із використанням великих технічних систем з інтегративними властивостями, до яких, скажімо, належать системи розвідувально-ударних комплексів.

Історіографією науки факторами розвитку наукової раціональності визначаються наукові революції відповідно першого (XV – XVIII ст.), другого (XVIII – кінець XIX ст.), третього (кінець XIX – XX сторіччя) типів і сучасна науково-технічна революція [41, с. 19–21; 35–37]. Зокрема наукова революція, що розпочалась наприкінці XIX століття й завершилася у середині XX-го, зафіксувала на-

стання неklasичного етапу розвитку наукового знання і створила підґрунтя для сучасної науково-технічної революції. Вона втілилася в глибокому проникненні в мікросвіт і суттєвій перебудові наукових уявлень про тотожність макро- і мікросвітів. Її визначальною рисою, науково-технічної революції, що набула перманентних ознак, стала безперервність процесу від наукового відкриття до його матеріалізації у виробництві. Відтоді наука стала атрибутивною виробничою силою суспільства.

Отже, засоби воєнного протиборства спільно із загальним науковим розвитком, а часто і як його безпосередній стимул, пройшли складний шлях від орудного рівня простих засобів фізичного ураження і формалізації науки до великих і складних технобіотичних систем військового призначення. Загальноігровий аспект у контексті наукового розвитку сфери мілітарного протистояння присутній у тому, що культуротворча функція гри як його оптимізаційний атрибут призвела до широкої якісної диверсифікації засобів цієї межової форми протиборства. При цьому характерним є те, що максимальні цілі протистояння тут почали досягатися в оптимальний спосіб, мінімальною ціною, часто неявно, приховано, що все більше оприявнювало імперативність гри як визначальної вітакультурної функції війни.

Воднораз надбання науково-технічних революцій кінця XIX-початку XXI століть, зокрема в царині масової комунікації (поява кінематографу, телебачення, Інтернету, цифрових носіїв і передавачів інформації, медіа-технологій візуалізації і звукового відтворення тощо), посилили всі аспекти і можливості воєнно-політичного протиборства, особливо ті з них, метою застосування яких є *вплив на свідомість людини*. Зауважимо, що в неklasичний період історіографії науки суб'єкт, людина стає домінуючим об'єктом і предметом уваги [18; 55, с. 334; 38]. Це пов'язано з тим, що людський фактор в умовах посилення складності "великих технічних систем з інтегративними властивостями" (щонайперше військового призначення) став відігравати ключову роль на фоні повномасштабної автоматизації таких систем, створення мегасистем на засадах використання можливостей штучного інтелекту (технобіотичних систем).

З підвищенням складності та збільшенням видів соціальних і технобіотичних систем, принципів неklasичної науки стало недостатньо для раціонального опанування явищ світу і відповідної організації життєдіяльності.

За висновками когорти дослідників з початку ХХІ сторіччя актуалізується наступний за неklasичним – постнеklasичний – етап розвитку наукового пізнання [18; 37-39; 51; 55]. В. С. Стьопін є одним із ініціаторів і засновників сучасної періодизації науки. Він стверджує, що перехід від неklasичного до постнеklasичного типу наукової раціональності був викликаний тим, що центральним об'єктом і завданням наукового пізнання стало опанування *складними системами, що саморозвиваються*: "... сьогодні пізнавальне і технологічне опанування складними системами, які здатні до саморозвитку, починає визначати стратегію переднього краю науки і технологічного розвитку" [37, с. 264].

Постнеklasичний тип раціональності пов'язаний з уявленнями про системи, що еволюціонують у часі і здатні до саморозвитку. Концепція саморозвитку охоплює уявлення про самоорганізацію і саморегуляцію, але не зводиться до них. Саморозвитковим системам притаманна здатність породжувати у процесі свого історичного розвою нові форми і рівні власного існування. Кожний етап розкриття відкритої системи, котра зосереджує її досвід життя в актуальному середовищі, здійснює зворотний вплив (неklasичні принципи доповнюваності і відповідності) на раніше утворену форму, перебудовує її, внаслідок чого така система набуває нових властивостей, зміцнює цілісність й удосконалює власну функціональність. З появою нових форм організації система диференціюється, в ній з'являються нові, відносно самостійні, підсистеми, перебудовується внутрішнє самокерування, виникають нові параметри упорядкованості, оновлені типи прямих та зворотних зв'язків [51, с. 2389–2390].

В умовах діяльності соціономічних і технобіотичних саморозвиткових систем, незважаючи на зростання випадків і локацій участі штучного інтелекту, головним суб'єктом життєдіяльності великих версій таких систем з інтегративними властивостями залишається і буде залишатися людина. Особливо вагомим аспектом людський фактор проявлятиметься за умов задіяння вказаних систем у ситуаціях воєнно-політичного протиборства. Тому надалі все більшої актуальності набуватиме теза філософа, засновника системомислєдїяльнїсної методології, автора методу організаційно-діяльнїсної гри Г.П. Щєдровицького про те, що "для того щоб розвиватися, належить... максимально вільно ставитися до колихкого світу

– світу безперервних невизначеностей – і навчитися рухатися в ньому” [54, с. 68].

У постнекласичній науці невизначеність постає об’єктивною потребою розвитку інших ідеалів і типу раціонального знання як головного спричинення на шляху вдосконалення всього корпусу пізнавальних методів, засобів, інструментів. Стосовно психологічної науки на це вказує М.С. Гусельцева як прибічниця культурно-аналітичного підходу у психології постнекласичного періоду: “Горезвісна кризовість, еклектичність, невизначеність, примус до вибору характеризують ситуацію постнекласичної свободи в епістемології, водночас саме непередзаданість перебігу дослідження збільшують його методологічну рефлексивність і креативну складність” [18, с. 39]. З іншого боку, сучасний світ надає суб’єкту діяльності невичерпні можливості для подолання будь-якої власної дефіцитарності (активності, якості та релевантності інтенції, пізнання, практики): “Світ, що візуалізується через постнекласичну методологічну оптику, не з’являється перед нами як застиглий (картографія класичної науки), або суворо наслідувальний закономірні стадії розвитку (лінійний еволюціонізм некласичної науки). Він грає (переливається) смислами, іскрить можливостями та утримує допитливий розум у напруженні нестабільністю, непередбачуваністю і невизначеністю” [Там само, с. 114].

У сучасному світі постнекласичних можливостей формальні процедури, такі як “офіційне повідомлення про початок військових дій, припинення дії угод мирного часу, проведення мобілізації” [42, с. 89] втрачають свою атрибутивну актуальність [27; 28; 56; 63-65]. Воєнне протистояння перейшло передусім в економічний, фінансовий, інформаційний, науковий, медіа-простір, хоча, безумовно, класичні форми фізичного впливу на супротивника не втратили своєї ваги, ролі та ефективності.

У будь-якому разі постнекласичний тип раціональності вимагає від суб’єкта перманентної, атрибутивної здатності до саморозвитку і самовдосконалення в будь-якому актуальному довкіллі-середовищі. За крайніх форм соціального протистояння, війни така спроможність починає носити для суб’єкта життєво визначальний характер. Інакше кажучи, ковітальний суб’єкт, здатність якого до саморозвитку на тлі урівноваженості інших потенціалів буде вищою за відповідну здатність конкурента, більш вірогідно і з меншим збит-

ком для себе перемагатиме у цьому протистоянні. Грайливість сенсів та можливостей світу небезпеки і невизначеності створює саме *ігрову атмосферу* в ситуаціях, через які цей суб’єкт сприймає світ та через які він впливає на нього, у часопросторі якого постійно перебуває.

В американській науці середини ХХ століття з’явилась окрема математична галузь, яка отримала назву “теорія ігор” [24; 29; 52], що у радянській версії згодом набула формату “теорії прогнозування і прийняття рішень” [41]. У наведених теоріях гра вже на некласичному етапі розвитку наукового пізнання набуває ознак *матриці конкурентної діяльності*. Зокрема теорія ігор позиціонується як “сукупність математичних методів аналізу та оцінки конфліктної ситуації, що знаходить свій широкий ужиток у... плануванні військових операцій та управлінні військовою технікою” [24, с. 8].

Контекст гри в умовах постнекласичного етапу наукового пізнання зосереджує у собі можливість реалізації двох фундаментальних принципів життєдіяльності соціономічних і технобіотичних систем, що придатні до саморозвитку, – *антропоцентризму* та *інтерсуб’єктивності* [30; 42; 55]. Принцип антропоцентризму (від грецьк. *anthropos* – людина, і лат. *centrum* – центр) – це сукупність поглядів на людину, яка є одночасно центром і кінцевою метою світобудови. Він становить світоглядний базис для вироблення нової стратегії взаємодії людини з природою, стратегії виживання людства. Антропоцентризм, починаючи з другої половини 80-х років минулого сторіччя, домінує в діяльній концепції людини, започаткованої представниками Київської світоглядно-антропологічної школи (див. [42, с. 33; 55, с. 64]).

Сутність антропоцентризму висловлена британським філософом, соціологом Г. Спенсером (1820–1903), який зауважував, що “кожне соціальне явище повинно мати власним джерелом відомі властивості індивідів”, через що “тип суспільства визначається природою одиниць, які його утворюють” [30, с. 142]. Розгорнуту інтерпретацію антропоцентризму надав німецький філософ, соціолог та економіст М. Вебер (1868–1958), який сформулював постулат суб’єктивної інтерпретації: “ніщо не спроможне бути зрозумілим краще, аніж індивідуальна осмислена дія” [Там само, с. 142]. Отож практичні аспекти принципу антропоцентризму повинні включати в себе

зміст соціальних явищ через властивості та індивідуальні осмислені дії осіб, які їх створюють. Уточнює такі аспекти й поняття “габітусу” як інкорпорованої соціальності французький філософ і соціолог П. Бурд’є [6; 7].

Принцип інтерсуб’єктивності означає, що можливість порозуміння та соціокультурної особистісної ідентифікації різних суб’єктів першочергово забезпечується спільністю їхньої структурної мозаїки психіки, миследіяльності, досвіду і результатів пізнання [55, с. 300]. Як уточнення змісту принципу інтерсуб’єктивності доцільно використати висновок британського філософа К. Поппера (1902–1994), котрий зауважував, що “наукова об’єктивність може бути визначена як інтерсуб’єктивність”, як результат постійної та взаємної раціональної критики, якою характеризуються стосунки суб’єктів [Там само]. Відтак соціономічній системі для набуття нею ознак самоорганізованої потрібно виконувати вимоги принципу інтерсуб’єктивності [Там само].

Генетичний зв’язок неklasичних і постнеklasичних принципів організації науки вдало свого часу аргументував В. Гейзенберг, який часто цитував у своїх роботах слова К. Вайцзеккера: “Наука йде вперед не лише тільки тому, що нам стають відомі і зрозумілі нові факти, але й тому, що ми щоразу заново вчимося новому тлумаченню слова “розуміння”. Цими словами видатного фізика ХХ століття, одного із засновників неklasичного типу наукової раціональності, сформульовано більш глибоке, універсальне трактування розуміння, що пов’язане із втратою наочності елементів наукового пізнання, з роллю неklasичних принципів, з неможливістю відсторонення людини-суб’єкта в пізнанні нею феноменальної картини світу [32, с. 283].

Наведені принципи постнеklasичного етапу розвитку наукового пізнання закладають підґрунтя для реалізації суб’єктами протистояння напруженої, нестабільної, непередбачуваної невизначеності у вигляді актуальних завдань і виконання вимог неklasичних принципів наукової раціональності. Динаміка внутрішнього напруження і рівень складності таксономічної моделі взаємодії поданих у дослідженні компонентів, передусім систем і принципів їх функціонування, вказує на оптимальність використання універсалії “гра” як методологічної матриці імперативу сучасної війни.

Формоутворювальна спіраль модусів війни розгортається поступово, з набуттям атрибутивності кожної із її компонентів: від драма-

тичної простоти війни-таліону, чистого агон-протистояння, що характеризують протонауковий і класичний етапи наукової раціональності, через витонченість неklasичних форм доповнюваності, відповідності, невизначеності, спостережуваності й суперпозиції в колоритні постнеklasичні форми саморозвитку, антропоцентризму та інтерсуб’єктивності. Таким чином komponується суцільний простір реалізації ігрового імперативу війни в моделюванні та практиці суспільного повсякдення (див. рис.).

У постнеklasичному модусі війни повновагомо розгортається зміст запропонованої Р. Кайуа загальної класифікації гри як субстанції, сутності у вигляді чотирьох її фундаментальних видів: 1. Гра-змагання, агон (грецьк. – “суперництво, змагання”); 2. Гра випадку, гра-жереб, alea (лат. – “гра у кості”); 3. Гра-симуляція, гра-імітація, mīmīcru (лат. – “наслідування, імітація”) і 4. Гра-умлівання, ilīnx (грецьк. – “вирва, вир”, тут у значенні: “умлівання”) [19; 60]. Завдяки актуалізації четвертого типу гри за Р. Кайуа – гри-умлівання, ilīnx, що змістовно відповідає гедонії – виразно позитивному психічному стану динамічної внутрішньої комфортної стабільності суб’єкта [33, с. 79], контур імперативних ігрових модальностей у протистоянні замикається та набуває вичерпних ознак. Проте, якими б заспокійливими не виглядали поняття “гедонія”, “гра-умлівання”, такий позитивний психічний динамічний стан досягається суб’єктом не на фундаменті його інтенційного прагнення до спокою, уникнення напруження, пасивного гомеостазу (що більш притаманно інваріанту маскування, гри-симуляції, гри-імітації, mīmīcru), а навпаки на досягнення відповідного ступеню напруженої динаміки змін середовища, ситуації його балансу, де має місце свідоме занурення й утримання себе у ситуації без втрати внутрішньої рівноваги, тобто продуктивно, гедонійно.

Також постнеklasична методологічна актуалізація гри-умлівання, ilīnx, пов’язана з аспектами суто мілітарного характеру. Адже саме властивості гедонійного стану динамічної внутрішньої стабільності суб’єкта є центральною мішенню інформаційних, психологічних і фізичних впливів вірогідного супротивника. Система потенціалів для таких впливів диверсифікована і розмаїта, але суцільна і збалансована: від впливів “м’якої сили” шляхом ініціювання симпатії, свідомої прихильності та погодження, через впливи “розумної сили” шляхом аргументації, підкупу, рефлексивного

Рис.
Формоутворювальна спіраль модусів сучасної війни

управління до таліон-агоністичних засобів “жорсткої сили”, щонайменше через пряму демонстрацію загрози фізичного знищення [63-66; 66]. Усі названі засоби нормативно передбачаються світовими суб’єктами геополітичної боротьби як шлюзи для виконання завдань метасистеми воєнного призначення з інтегративними властивостями, якою є система політичних стратегічних комунікацій (*див. список вик. літ.*).

Китайський політик і полководець III сторіччя н. е. Цао Цао зазначав: “У військових дій не існує встановлених форм. Усе, що можливо про них засвідчити – вони наслідують шлях хитрощів” [36, с. 67]. Отже, сутність і динаміка сучасної війни цілковито наслідують всі історичні форми збройного протистояння і має імперативне підґрунтя, що зосереджене у гри як світоглядній універсалії.

ВИСНОВКИ

Результати дискурсивно-прикладного дослідження гри як онтофеноменальної форми актуального буття людини і суспільства; визначення сутності, змісту, принципів та умов реалізації гри в її імперативному звершенні в сучасних умовах конкурентної боротьби як інваріантного засобу, що удосконалює арсенал суб’єкта з освоєння і застосування ефективних способів діяльності в наявному часопросторі конкурентної боротьби, включно – війни, на основі урахування особливостей постнекласичного етапу розвитку психологічного знання дають підстави для таких **в и с н о в к і в**.

1. Історичний розвиток змістовних і функціональних аспектів, джерел і сутності сучасної війни відбувається відповідно до умов і динаміки наукового розвитку, характеризу-

ється невинним, поступовим і диверсифікованим збільшенням та ускладненням засобів протиборства. Характерні ознаки сучасного розвитку воєнних систем мають одночасно виражений історичний вимір і ті формати розвитку сучасної цивілізації, що джерелять із парадоксів постмодерну. Такі парадокси передусім стосуються нестабільності, невизначеності, суперечливості соціальних явищ, статусів, умов і процесів, що панують в сьогочасному світі. Крім того, культурна світова динаміка постмодерну хронологічно співпала з постанням і посиленням постнекласичного періоду розвитку наукового знання, що об'єктивно і формоутворювально впливає на розвиток онтологічної картини мілітарних систем.

2. Постнекласичний етап розвитку наукової раціональності став логічним втіленням адаптації психологічної науки до вимог актуального середовища на кожному проміжку історичного часу. Каскад науково-технічних революцій некласичного етапу, що набули перманентних ознак та оприявнень, зумовив безперервність і латентний характер процесу гуманітарного пізнання й матеріалізації його результатів у повсякденній практиці. Особливість військової сфери наукової теорії і практики, потреба оптимальної організації відповідних систем у парадоксальному світі постмодерну вимагають установлення методологічного імперативу війни постнекласичної епохи. Зважаючи на природу сучасного світоустрою таким імперативом доцільно визначати гру як універсалію культури.

3. Постнекласичний модус чи інваріант воєнно-політичного протиборства (війни) розгортається в історичному просторі як таксономійна модернізація усіх попередніх етапів свого розвитку. Стрижнем його генетичного змістовлення і формоутворення став кортеж принципів, що поступово набули своєї актуальності протягом історії розвитку наукової раціональності. Донауковий інваріант та інваріант класичного типу раціональності у військовій сфері оприявнюється через прямолінійну логіку і зміст таліону й агоністики – культурних принципів конвенцій, що утворюють атрибути класичного типу війни. Інваріант некласичної війни, поглинаючи дію класичних принципів таліону й агоністики і базуючись на них, доєднує до кортежу свого змістовлення і форморозбудови ключові принципи некласичної раціональності. Постнекласичний інваріант воєнного протиборства, таксономійно спримаючи класичну і некласичну еволюційні

лінії свого розвитку через інкорпорацію їх провідних принципів, узмістовлюється і формопостає на основі постнекласичних принципів. Таким чином постнекласичний модус-інваріант політичного протиборства (війни) атрибутивно реалізується через виконання принципів: 1) конвенційності; 2) таліону (агоністичної воздачі); 3) доповнювальності; 4) відповідності; 5) невизначеності; 6) спостережуваності; 7) суперпозиційності; 8) системної саморозвитковості, 9) антропоцентричності та 10) інтерсуб'єктивності. Очевидно, що в контекстах ігрового моделювання суперпозиційність доцільно сприймати як вихідний кооперативно-інтенційний полімодальний стан суб'єкта життєдіяльності за будь-яких умов, особливо конфліктних.

4. Засоби воєнного протиборства синхронно із загальним науковим розвитком пройшли історичний шлях від знаряддевого рівня очевидного фізичного ураження та інституціоналізації науки до складних технобіотичних систем військового призначення і механізмів сучасної науково-технічної революції. Домінуючою ознакою розвитку науково-прикладних модусів війни на всіх його історичних хронотопах поступово став імператив, який виголошував, що максимальні цілі протистояння повинні досягатися в оптимальний спосіб, мінімальною ціною, неявно, приховано. Така сутність військового протиборства у його інтерпретаційному збагаченні постнекласичними принципами добування новітнього знання надає універсалії “гра” ознак імперативності й акцентує її статус культурної функції війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. Київ : Либідь, 2016. 272 с.
2. Бауман З. Текучая современность. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 240 с.
3. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.
4. Берн Е. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих отношений. Philosophical arkiv, Sweden, 2016. 164 с.
5. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) / за заг. наук. ред. І.С. Руснака. Київ : НУОУ, 2017. 148 с.
6. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів, Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
7. Бжезинский З. План игры: геостратегическая структура ведения борьбы между США и СССР. Москва: Прогресс, 1986. 243 с.
8. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции. Пер. с фр.

- А. Качалова. Москва: Издательский дом “ПОСТУМ”, 2015. 240 с.
9. Бодрияр Ж. Фатальні стратегії. Львів: Кальварія, 2010. 192 с.
10. Бурдые П. Начала. Choses dites. Москва: Socio-Logos, 1994. 288 с.
11. Бурдые П. Социология политики. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с.
12. Вайнер А.Я. О противоборстве в сфере управления. *Военная мысль*. 1990. №9. С. 18–23.
13. Вітакультурна методологія: антологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
14. Герасимов В. По опыту Сирии. *Военно-промышленный курьер (ВПК). Ассоциация военно-промышленных компаний*. 2016. № 9. С. 5.
15. Гидденс С. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: Издательство “Весь Мир”, 2004. 120 с.
16. Гейзенберг В. Физика и философия. Москва: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1989. 400 с.
17. Голосов Р.А., Сабуров Г.И., Шевелев Е.Г., Харламов Н.Н. К теории боевых систем. *Военная мысль*. 1990. №9. С. 24–33.
18. Гусельцева М.С. Культурно-аналитический подход к изучению эволюции психологического знания: дисс. ... доктора психол. наук: 19.00.01. Москва, 2015. 459 с.
19. Кайуа Р. Игры и люди. Статьи и эссе по социологии культуры. Москва: ОГИ. 304 с.
20. Казанцев А.А. “Большая игра” с неизвестными правилами: Мировая политика и Центральная Азия. Москва: Фонд “Наследие Евразии”, 2008. 248 с.
21. Китайское искусство войны. Постижение стратегии / сост. и ред. Т. Клири. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ, 2012. 256 с.
22. Леви-Строс К., Структурная антропология. Москва: Наука, 1985. 536 с.
23. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Москва: Институт экспериментальной социологии, Спб.: Алетейя, 1998. 160 с.
24. Мак-Кинси Дж. Введение в теорию игр: монография. Москва: Гос. изд. физико-математ. лит., 1960. 420 с.
25. Макьявелли Н. О военном искусстве. Сочинения исторические и политические. Москва: Астрель, 2012. 318 с.
26. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 998 с.
27. Мягкая сила. Мягкая власть. Междисциплинарный анализ: колл. монография. Москва: ФЛИНТА, Наука, 2015. 230 с.
28. Най Дж. С. Будущее власти. Как стратегия умной силы меняет XXI век. Москва: АСТ, 2014. 448 с.
29. Нейман Дж. фон, Моргенштерн О. Теория игр и экономическое поведение. Москва: Наука, 1970. 707 с.
30. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. Москва: Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Мысль, 2010. Т. 1. 744 с.
31. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. Москва: Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Мысль, 2010. Т. 2. 634 с.
32. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / научно-ред. совет: предс. В.С. Степин, заместители предс.: А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, уч. секр. А.П. Огурцов. Москва: Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Мысль, 2010. Т. 3. 692 с.
33. Психологічна енциклопедія / авт.-упорядник О. М. Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
34. Психологический словарь / под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова и др.; Москва: Педагогика, 1983. 448 с.
35. Савин Л.В. Сетевая война. Введение в концепцию. Москва: Евразийское движение, 2011. 130 с.
36. Солонько И. В. Феномен концептуальной власти: социально-философский анализ. Москва, 2011. 304 с.
37. Степин В. С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения. *Постнеклассика: философия, наука, культура*. Санкт-Петербург, 2009. С. 249–295.
38. Стёпин В.С. Научная рациональность в техногенной культуре: типы и историческая эволюция. *Рациональность и ее границы*. Мат. междунар. науч. конф. “Рациональность и ее границы” в рамках заседания Междунар. института философии в Москве (15-18 сентября 2011 г.). Москва: ИФРАН, 2012. 233 с.
39. Стёпин В.С. Теоретическое знание: структура, историческая эволюция. Москва: Пресс-традиция, 2000. 744 с.
40. Стендинг Гай. Прекариат: новый опасный класс. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с.
41. Теория прогнозирования и принятия решений: уч. пос. Саркисян С. А., Каспин В. И., Лисичкин В. А., Минаев Е. С., Пасечник Г. С. / под. ред. С. А. Саркисяна. Москва, Высш. школа, 1977. 351 с.
42. Філософський енциклопедичний словник: довідкове видання під кол. ред. Київ: “Абрис”, 2002. 742 с.
43. Фурман А.В. Идея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 370 с.
- 43а. Фурман А.В. Теоретична модель гри як учинення. *Наука і освіта*. 2014. №5/СХХІ. С. 95-104.
44. Фурман А. В., Шандрук С. К. Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 272 с.
45. Фурман А. В., Шандрук С. К. Сутність гри як учинення: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2014. 120 с.
46. Хайрулін О. М. Психологічні виміри ігрового моделювання у військовій справі. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 83–108.
47. Хайрулін О. М. Теоретико-психологічний аналіз змісту категорійного поняття “гра”. *Психологія і суспільство*. 2017. №3. С. 32–50.
48. Хайрулін О.М. Каскад ігрового моделювання життєдіяльності суб’єкта. *Психологія і суспільство*. 2019. №1-2. С. 60–91.
49. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий. Санкт-Петербург: Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. 416 с.
50. Хопкирк П. Большая игра против России: Азиатский синдром. Москва: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. 640 с.

51. Фундаментальные и прикладные исследования современной психологии: результаты и перспективы развития. Отв. ред. А. Л. Журавлёв, В. А. Кольцова. Москва: Изд-во "Институт психологии РАН", 2017. 2704 с.

52. Шеллинг Т. Стратегия конфликта. Москва: ИРИСЕН, 2007. 366 с.

53. Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом. Київ: Заповіт, 2013. 152 с.

54. Щедровицкий Г.П. Организационно-деятельностная игра. Сборник текстов. Т. 9 (2) Москва: Наследие ММК, 2005. 320 с.

55. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / под ред. В.С. Степина, П.П. Гайденоко, И.Т. Касавина, Т.И. Ойзермана, Т. Рокмора, Р. Харре, К. Хюбнера, П.Г. Щедровицкого, Б.Г. Юдина. Москва: "Канон+" РООИ "Реабилитация", 2009. 1248 с.

56. Amos C. Fox and Andrew J. Rossow, Making Sense of Russian Hybrid Warfare: A Brief Assessment of the Russo-Ukrainian War, The Institute of Land Warfare, ASSOCIATION OF THE UNITED STATES ARMY, LAND WARFARE PAPER. No. 112. March 2017. 23 p.

57. AJP-3(B) ALLIED JOINT DOCTRINE FOR THE CONDUCT OF OPERATIONS., STANAG 2490. Союзницька Загальновійськова Доктрина для Ведення Операцій НАТО

58. Bennett, N. & J. Lemoine. 2014. What VUCA really means for you. Harvard Business Review, 2014 papers.ssrn.com

59. Brian C. Scott, Broadening Army Leaders for the Volatile, Uncertain, Complex and Ambiguous Environment. U.S. Army War College, 122 Forbes Avenue, Carlisle, PA 17013

60. Caillois R. Man, Play and Games. UNIVERSITY OF ILLINOIS PRESS. Urbana and Chicago. 2015. 208 p.

61. Cline R. S. World power assessment: A calculus of strategic drift. Washington: Center for Strategic and International Studies, Georgetown University. 1975.

62. Goldman E. Strategic Communication: A Tool for Asymmetric Warfare. *Small Wars Journal*. October 6, 2007. URL: <http://smallwarsjournal.com/blog/strategic-communication-a-tool-for-asymmetric-warfare> (accessed: 12.10.2018).

63. Nye J. (Jr.) Soft Power: The Means to Success in World Politics. NY: Public Affairs, 2004.

64. Nye Joseph S. Bound to lead: the changing nature of American power. Basic Books, 1990. 167 p.

65. Nye. J. The future of Power. New York: Public Affairs, 2011. 320 с.

66. Roselle L., Miskimmon A., O'Loughlin B. Strategic Narrative: A New Means to Understand Soft Power. *Media, War & Conflict*. 2014. Vol. 7(1). P. 70–84.

67. Fleming Brian P. The Hybrid Threat Concept: Contemporary War, Military Planning and the Advent of Unrestricted Operational Art. Fort Leavenworth, KS: U.S. Army School of Advanced Military Studies (SAMS), U.S. Army Command & General Staff College, 2011.

68. Hallahan K., Holtzhausen D., Van Ruler B., Vercic D., Siramsh K. Defining Strategic Communication. *International Journal of Strategic Communication*. 2007. No 1.

REFERENCES

1. Akademik Romenets: tvorchist i pratsi: zb. st. / uporiad. P.A. Miasoid; vidp. red. L.O. Shatyрко. Kyiv : Lybid, 2016. 272 s.
2. Bauman Z. Tekuchaia sovremennost. SPb. : Pyter, 2008. 240 s.
3. Bek U. Obshchestvo ryska: Na puty k druhomu modernu. M. : Prohress-Tradytsiya, 2000. 384 s.
4. Bern E. Yhry, v kotorye yhraiat liudy. Psykholohyia chelovecheskykh otnoshenyi. Philosophical arkiv, Sweden, 2016. 164 s.
5. Bila knyha antyterorystychnoi operatsii na Skhodi Ukrainy (2014–2016) / za zah. nauk. red. I.S. Rusnaka. Kyiv : NUOU, 2017. 148 s.
6. Bzhezynskyi 3. Velyka shakhivnytsia. Lviv, Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2000. 236 s.
7. Bzhezynskyi Z. Plan yhry: heostratycheskaia struktura vedenyia borby mezhdu SSHa y SSSR. M. : Prohress, 1986. 243 s.
8. Bodryiia Zh. Symuliakry y symuliatsyy / Zh. Bodryiia; per. s fr. A. Kachalova. – M. : Yzdatelskyi dom "POSTUM", 2015. – 240 s.
9. Bodryiia Zh. Fatalni stratehii. Lviv : Kalvariia, 2010. 192 s.
10. Burde P. Nachala. Choses dites. M. : Socio-Logos, 1994. 288 s.
11. Burde P. Sotsyolohyia polityky. M. : Socio-Logos, 1993. 336 s.
12. Vainer A.Ia. O protyvoborstve v sfere upravlenyia / Voennaia mysl. 1990. №9. S. 18–23.
13. Vitakulturna metodolohyia: antolohyia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A.V. Furmana : kolektyvna monohrafiia. Ternopil: TNEU, 2019. 980 s.
14. Herasymov V. Po opytu Syryi // Voенно-promyshlennyi kurer (VPK). Assotsyatsyia voенно-promyshlennykh kompanyi. 2016. № 9. S. 5.
15. Hyddens Ye. Uskolzaiushchyi myr: kak hlobalyzatsyia meniaet nashu zhyzn. M. : Izdatelstvo "Ves Myr", 2004. 120 s.
16. Heizenberh V. Fyzyka y fylosofyia. Moskva : Nauka. Hl. red. fiz.-mat. lyt., 1989. 400 s.
17. Holosov R.A., Saburov H.Y., Shevelev E.H., Kharlamov N.N. K teoryi boevykh system // Voennaia mysl. 1990. №9. S. 24–33.
18. Huseltseva M.S. Kulturno-analytycheskyi podkhod k yzucheniyu evoliutsyy psykholohyicheskoho znanyia : dySSERTatsyia ... doktora psykholohyicheskyykh nauk : 19.00.01. M., 2015. 459 s.
19. Kaiua R. Yhry y liudy. Staty y esse po sotsyolohyy kultury. M. : OHY. 304 s.
20. Kazantsev A.A. "Bolshaia ihra" s neyzvestnyimi pravylami: Myrovaia polityka y Tsentralnaia Azyia. Moskva : Fond "Nasledye Evrazyi", 2008. 248 s.
21. Kytaiskoe yskusstvo voiny. Postyzhene stratehyy / sost. y red. T. Klyry. SPb.: EVRAZYIa, 2012. 256 s.
22. Levy-Stros K., Strukturnaia antropolohyia. M. : Nauka, 1985. 536 s.
23. Lyotar Zh.-F. Sostoiane postmoderna. M. : Ynstytut eksperymentalnoi sotsyolohyy, Spb.: Aleteiia, 1998. 160 s.
24. Mak-Kynsy Dzh. Vvedenyie v teoryiu yhr: monohrafiia. M. : Hos. yzd. fyzyko-matemat. lyt., 1960. 420 s.

25. Makiavelly N. O voennom yskusstve. Sochyneniya ystorycheskye y polytycheskye. M. : Astrel, 2012. 318 s.
26. Metodolohiia i psykholohiia humanitarnoho piznannia. Do 25-richchia naukovoii shkoly profesora A.V. Furmana : kolektyvna monohrafiia. Ternopil: TNEU, 2014. 998 s.
27. Miahkaia syla. Miahkaia vlast. Mezhdystsyplynarnyi analiz: koll. monohrafiia. M. : FLYNTA, Nauka, 2015. 230 s.
28. Nai Dzh. S. Budushchee vlasty. Kak stratehiia umnoi syly meniaet KhKhI vek. M. : AST, 2014. 448 s.
29. Neiman Dzh. fon, Morhenshtern O. Teoriya yhr y ekonomycheskoe povedeniye. M. : Nauka, 1970. 707 s.
30. Novaia fylosofskaia entsyklopediia: V 4 t. / nauchno-red. sovet: preds. V.S. Stepyn, zamestytely preds.: A.A. Huseinov, H.Iu. Semyhyn, uch. sekr. A.P. Ohurtsov. M.: Yn-t fylosofyy RAN, Nats. obshch.-nauchn. fond; Mysl, 2010. T. 1. 744 s.
31. Novaia fylosofskaia entsyklopediia: V 4 t. / nauchno-red. sovet: preds. V.S. Stepyn, zamestytely preds.: A.A. Huseinov, H.Iu. Semyhyn, uch. sekr. A.P. Ohurtsov. – M.: Yn-t fylosofyy RAN, Nats. obshch.-nauchn. fond; Mysl, 2010. T. 2. 634 s.
32. Novaia fylosofskaia entsyklopediia: v 4 t. / nauchno-red. sovet: preds. V.S. Stepyn, zamestytely preds.: A.A. Huseinov, H.Iu. Semyhyn, uch. sekr. A.P. Ohurtsov. – M.: Yn-t fylosofyy RAN, Nats. obshch.-nauchn. fond; Mysl, 2010. T. 3. 692 s.
33. Psykholohichna entsyklopediia / avt.-uporiadnyk O. M. Stepanov. K. : Akademvydav, 2006. 424 s.
34. Psykholohycheskyi slovar / pod red. V.V. Davydova, A.V. Zaporozhtsa, B.F. Lomova y dr.; M.: Nauch.-yssl. yn-t obshchei y pedahohycheskoi psykholohyy Akad. ped. nauk SSSR. Pedahohyka, 1983. 448 s.
35. Savyn L.V. Setetsentrychnaia y setevaia voina. Vvedeniye v kontseptsyiu. M. : Evrazyiskoe dvyzheniye, 2011. 130 s.
36. Solonko Y. V. Fenomen kontseptualnoi vlasty: sotsyalno-fylosofskyi analiz. M., 2011. 304 s.
37. Stepyn V. S. Klassyka, neklassyka, postneklassyka: krytery razlycheniia // Postneklassyka: fylosofiia, nauka, kultura. SPb., 2009. S. 249–295.
38. Stëpyn V.S. Nauchnaia ratsyonalnost v tekhnohennoi kulture: typy y ystorycheskaia evoliutsiia // Ratsyonalnost y ee hranytsy. Materyaly mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsyy “Ratsyonalnost y ee hranytsy” v ramkakh zasedaniia Mezhdunarodnogo ynstituta fylosofyy v Moskve (15-18 sentiabria 2011 h.). M. : YFRAN, 2012. 233 s.
39. Stëpyn V.S. Teoretycheskoe znanye: struktura, istorycheskaia evoliutsiia. M. : Press-tradytsiia, 2000. 744 s.
40. Stendynh Hai. Prekaryat: novyi opasnyi klass. M. : Ad Marhynem Press, 2014. 328 s.
41. Teoriya prohozyrovaniia y pryniatyia reshenyi : uchebnoe posobyie / Sarkysian S. A., Kaspyn V. Y., Lysyehyn V. A., Mynaev E. S., Pasechnykh H. S. pod. red. S. A. Sarkysiana. M., Vyssh. shchkola, 1977. 351 s.
42. Filozofskyi entsyklopedychnyi slovnyk: dovidkove vydanniia / pid kol. red. K. : “Abrys”, 2002. 742 s.
43. Furman A.V. Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvanniia : monohrafiia. Ternopil : TNEU, 2016. 378 s.
- 43a. Furman A. V. Teoretychna model gry yak uchyennia. Nauka i osvita. 2014. №5/ CXXI. S. 95-104.
44. Furman A. V., Shandruk S. K. Orhanizatsiino-diialnisi ihry u vyshchii shkoli: monohrafiia. Ternopil: TNEU, 2014. 272 s.
45. Furman A. V., Shandruk S. K. Sutnist hry yak uchyennia: [monohrafiia] / Anatolii Vasylovych Furman, Serhii Kostiantynovych Shandruk. – Ternopil: TNEU, 2014. – 120 s.
46. Khairulin O.M. Psykholohichni vymiry ihrovoho modeliuvanniia u viiskovii spravi // Psykholohiia i suspilstvo. 2018. №1-2. S. 83–108.
47. Khairulin O.M. Teoretyko-psykholohichni analiz zmistu katehoriinoho poniattiia “hra” // Psykholohiia i suspilstvo. 2017. №3. S. 32–50.
48. Khairulin O.M. Kaskad ihrovoho modeliuvanniia zhyttiediialnosti subiekta // Psykholohiia i suspilstvo. 2019. №1-2. S. 60–91.
49. Kheizynha Y. Homo ludens. Chelovek yhraishchyi. SPb. : Yzd-vo Yvana Lymbakha, 2011. 416 s.
50. Khopkyrk P. Bolshaia yhra protyv Rossyy: Azyatskyi syndrom. M. : RYPOL KLASSYK, 2004. 640 s.
51. Fundamentalnye y prykladnye yssledovaniia sovremennoi psykholohyy: rezultaty y perspektyvy razvytiia / otv. red. A. L. Zhuravlev, V. A. Koltsova. M. : Yzd-vo “Ynstitut psykholohyy RAN”, 2017. 2704 s.
52. Shellynh T. Stratehiia konflikta. M. : YRYSEN, 2007. 366 s.
53. Sherr Dzh. Zhestkaia dyplomatiia y miahkoe prynuzhdeniye: rossyskoe vlyaniye za rubezhom. K. : Zapovit, 2013. 152 s.
54. Shchedrovyskyi H.P. Orhanyzatsyonno-deiatelnostnaia yhra. Sbornyk tekstov. T. 9 (2) M.: Nasledye MMK. 2005. 320 s.
55. Entsyklopediia epistemolohyy y fylosofyy nauky. / za red. V.S. Stepyna, P.P. Haidenko, Y.T. Kasavyna, T.Y. Oizermana, T. Rokmora, R. Kharre, K. Khiubnera, P.H. Shchedrovyskoho, B.H. Yudyna. M: «Kanon+» ROOY «Reabylytatsiia», 2009. 1248 s.
56. Amos C. Fox and Andrew J. Rossow, Making Sense of Russian Hybrid Warfare: A Brief Assessment of the Russo-Ukrainian War, The Institute of Land Warfare, ASSOCIATION OF THE UNITED STATES ARMY, LAND WARFARE PAPER No. 112. March 2017. 23 p.
57. AJP-3(B) ALLIED JOINT DOCTRINE FOR THE CONDUCT OF OPERATIONS., STANAG 2490. Soiuznytska Zahalnoviiskova Doktryna dlia Vedenniia Operatsii NATO
58. Bennett, N. & J. Lemoine . 2014. What VUCA really means for you. Harvard Business Review, 2014 papers.ssrn.com
59. Brian C. Scott, Broadening Army Leaders for the Volatile, Uncertain, Complex and Ambiguous Environment. U.S. Army War College, 122 Forbes Avenue, Carlisle, PA 17013
60. Caillois R. Man, Play and Games. UNIVERSITY OF ILLINOIS PRESS. Urbana and Chicago. 2015. 208 p.
61. Cline R. S. World power assessment: A calculus of strategic drift. Washington: Center for Strategic and International Studies, Georgetown University. 1975.
62. Goldman E. Strategic Communication: A Tool for Asymmetric Warfare. *Small Wars Journal*. October 6.

2007. URL: <http://smallwarsjournal.com/blog/strategic-communication-a-tool-for-asymmetric-warfare> (accessed: 12.10.2018).

63. Nye J. (Jr.) *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. NY: Public Affairs, 2004.

64. Nye Joseph S. *Bound to lead: the changing nature of American power*. Basic Books, 1990. 167 p.

65. Nye. J. *The future of Power*. New York: Public Affairs, 2011. 320 c.

66. Roselle L., Miskimmon A., O'Loughlin B. *Strategic Narrative: A New Means to Understand Soft Power*. *Media, War & Conflict*. 2014. Vol. 7(1). P. 70–84.

67. Fleming Brian P. *The Hybrid Threat Concept: Contemporary War, Military Planning and the Advent of Unrestricted Operational Art*. Fort Leavenworth, KS: U.S. Army School of Advanced Military Studies (SAMS), U.S. Army Command & General Staff College, 2011.

68. Hallahan K., Holtzhausen D., Van Ruler B., Vercic D., Siramsh K. *Defining Strategic Communication*. *International Journal of Strategic Communication*. 2007. No 1.

АНОТАЦІЯ

Хайрулін Олег Михайлович.

Ігровий імператив сучасної війни.

Сучасні тенденції нестабільності, невизначеності і суперечливості соціальних явищ об'єктивно ускладнюють умови життєдіяльності людини і суспільства. Такі тенденції з часом почали використовуватися певними світовими суб'єктами майже в усіх вимірах і сенсах впливу та сферах життєдіяльності людства, особливо в тих, де відбувається зіткнення геополітичних інтересів таких суб'єктів. Наслідком цього стала актуалізація багатостороннього, поліцентричного, глобального світоустрою, в якому поступово і виразно зростає роль та значення стратегій асиметричних впливів. Геополітична боротьба все більше набуває характеру гри – масштабної, підступної, мультисценаризованої, гібридної. У зіткненнях сучасних світових гравців повномасштабно оприявнюються фундаментальні атрибути гри, як універсальної онтофеноменальної форми буття людини і суспільства; інтегрального фактору самореалізації суб'єкта; інструменту інтелектуального моделювання і вчинкового практикування життєдіяльності; як культурної функції конкуренції, включно й війни. Гра в сучасному світі остаточно набула ознак імпліцитності своїх аспектів у багатоаспектній динаміці буття. Вона стала фундаментальним засобом для здійснення будь-якої суб'єктної активності за умов ризику і невизначеності, особливо у потенційній та проявленій небезпеці. В масштабі процесів як світового, так й побутового рівнів, вона субстанційно пронизує собою увесь простір як актуальних, так і тих, що носять латентний, неоприявлений характер антагоністичних зіткнень будь-якої природи. Цей статус гра отримує в процесі і завдяки еволюції засобів воєнного протиборства і ресурсів-засобів наукової раціональності, які онтогенетично і комплементарно визначають, підтримують і спрямовують свій взаємозалежний розвиток. Хронологія розвитку військової справи свідчить, що він

відбувається як безупинне, поступове і диверсифіковане збільшення та ускладнення засобів протиборства і чітко співпадає з хронологією наукового розвитку. При цьому взаємопроникнення мілітарних аспектів у наукові і навпаки з часом стає настільки синхронізованим та інтегрованим, що важко знайти межу, за якою одне перетворюється на інше. Цей стан нами пов'язується з тим, що нестабільність, невизначеність та суперечливість сучасного світу остаточно призвели до системного, дисипативного, синергетичного ефекту, коли загальносвітова система і процеси у ній починають урівноважувати самі себе. Така динаміка хронологічно співпала з постанням і посиленням постнекласичного періоду розвитку наукового знання. Це об'єктивно і формоутворювально впливає на розвиток онтологічної картини мілітарних систем. При цьому стає очевидним те, що розвиток військової справи цілком відповідає етапам трансформації типів наукової раціональності. Тому сучасний постнекласичний етап став логічним втіленням адаптації наукового, передусім – психологічного, знання до вимог актуального середовища, особливо за критичних умов політичного протистояння. Постнекласичний модус війни розгортається в історичному просторі як таксономійна модернізація усіх попередніх етапів розвитку. Через логіку і зміст класичних принципів конвенційності, таліону і агоністики, оприявнення агоністичного, змагального модусу гри утворюються атрибути протівійни і класичного типу війни. Втіленням ключових принципів некласичної раціональності та відповідну актуалізацію пробабілістського (ймовірнісного) та мімікрійного модусів гри на аспектах класично осмисленого типу війни стає актуальним її постнекласична інтерпретація. Наостанок, через інтеграцію некласичних та постнекласичних принципів, поєднання кола модусів гри в “замку” гедонії, як *alpha* і *omega* досягнення буттєвого гомеостазу суб'єкта виникає постнекласичний тип раціоналізації феномену війни. Отож постнекласичний модус-інваріант воєнно-політичного протиборства (війни) атрибутивно реалізується через виконання принципів: 1) конвенційності; 2) таліону; 3) доповнювальності; 4) відповідності; 5) невизначеності; 6) спостережуваності; 7) суперпозиційності; 8) системної саморозвитковості, 9) антропоцентричності та 10) інтерсуб'єктивності. При цьому в контекстах ігрового моделювання суперпозиційність доцільно сприймати як вихідний кооперативно-інтенційний полімодальний стан суб'єкта життєдіяльності за будь-яких умов, особливо конфліктних. Сучасний арсенал мілітарних засобів протиборства, особливо його кластер стратегічних комунікацій, остаточно заповнився засобами, що повноцінно забезпечують виконання ігрового імперативу протиборства, який виголошує, що максимальні цілі протистояння повинні досягатися в оптимальний спосіб, мінімальною ціною, неявно та приховано. Така сутність військового протиборства у його інтерпретаційному збагаченні постнекласичними принципами надає універсалії “гра” ознак імперативності й акцентує її статус культурної функції війни.

Ключові слова: імператив, гра, війна, протиборство, світ VUCA, гібридна війна, суб'єкт життєдіяльності,

вчинок, рівновага, принцип, модус, тип наукової раціональності, класична наука, некласична наука, постнекласична наука, стратегічні комунікації, конвенційність, таліон, доповнювальність, відповідність, спостережуваність, суперпозиція, системний саморозвиток, антропоцентризм, інтерсуб'єктивність.

ANNOTATION

Oleh Khairulin.

Game imperative of modern warfare.

Modern trends of instability, uncertainty and inconsistency of social phenomena objectively complicate the life conditions of a person and society. Such trends began to be used by certain world actors in almost all dimensions and spheres of human life, especially in those where there is a clash of geopolitical interests of such subjects. The consequence of this was the actualization of a multilateral, polycentric, global world order, in which the role and importance of the strategy of asymmetric influences gradually increased. The geopolitical struggle is increasingly acquiring the character of a game – large-scale, insidious, multi-scripted, hybrid. In the clashes of modern world players, the fundamental attributes of the game as a universal ontophenomenal form of human being and society are fully manifested; an integral factor of self-realization of the subject; his tool of intellectual modeling and practice of actions; cultural function of competition, including war, warfare. The game in the modern world has finally acquired signs of the implicitness of its aspects in multiaspect dynamics of being. It has become a fundamental tool for the implementation of any subject's activity on conditions of risk and uncertainty, especially in potential and manifested danger. In the scale of processes of both world and domestic levels, it substantially permeates the whole space of both actual and those that bear the latent, unacceptable nature of antagonistic collisions of any nature. Under such conditions, the game becomes an imperative of modern confrontation. The game gains this status in the process and thanks to the evolution of the means of military confrontation and resources-means of scientific rationality, which ontogenetically and complementarily define, support and direct their interdependent development. The chronology of military development indicates that it occurs as a continuous, gradual and diversified increase and complication of the means of warfare and clearly coincides with the chronology of scientific development. At the same time, the mutual penetration of military aspects into scientific ones and vice versa with time becomes so synchronized and integrated that it is difficult to find borders beyond which some turn into others. This paradox is explained by the fact that the instability, uncertainty and inconsistency of the modern world finally led to the appearance of a systemic, dissipative, synergetic effect, when the global system and processes in it begin to balance themselves. Such dynamics chronologically coincided with the emergence and strengthening of the post-non-classical period of development of scientific knowledge. This objectively affects the development of the

ontological picture of military systems and determines their content. At the same time, it becomes clear that the development of military affairs fully corresponds to the stages of the types transformation of scientific rationality. Therefore, the modern post-non-classical stage has become the logical embodiment of the adaptation of scientific, primarily psychological knowledge, to the requirements of the current environment, especially on critical conditions of military confrontation. The post-nonclassical mode of warfare unfolds in the historical space as a taxonomic modernization of all previous stages of development. Through the logic and content of the classical principles of conventionality, talion and agonism, the disclosure of agonistic, competitive mode of the game, the attributes of the proto-war and the classic type of war are formed. The embodiment of the key principles of non-classical rationality and the appropriate implementation of probabilistic (probable) and imitation modes of the game based on aspects of the classical type of warfare, its non-classical type becomes relevant. Finally, through the integration of nonclassical and post-non-classical principles, the combination of the modes of the game in the “castle” of hedonia as alpha and omega of achieving the subject's everyday homeostasis arises a post-non-classical type of rationalization of the war phenomenon. Therefore, the post-non-classical mode-invariant of military-political confrontation (war) is attributively realized through the fulfillment of the principles of: 1) conventionality; 2) talion; 3) complementarity; 4) compliance; 5) uncertainty; 6) observability; 7) superposition; 8) systemic self-development, 9) anthropocentricity, and 10) intersubjectivity. Moreover, in the contexts of game modeling, it is advisable to perceive the superposition as the initial cooperative-intentional subject's lifeactivity state on any conditions, especially in conflict. The modern arsenal of military means of confrontation, especially its cluster of strategic communications, was finally filled with funds that fully ensure the fulfillment of the game imperative, which determines that the maximum goals of the confrontation must be achieved in an optimal way, at a minimum price, implicitly and covertly. Such an essence of military competition in its enrichment with post-non-classical principles gives the universal “game” imperative value and emphasizes its status as a cultural function of war, warfare.

Key words: *imperative, a game, war, warfare, VUCA-world, hybrid war, subject of life activity, act, equilibrium, principle, modus, types of scientific rationality, classical science, non-classical science, post-non-classical science, strategic communications, conventionality, talion, complementarity, compliance, uncertainty, observability, superposition, systemic self-development, anthropocentrism, intersubjectivity.*

Рецензенти:

**д. психол. н., професор Москалець В.П.,
д. психол. н., професор Шандрюк С.К.**

Надійшла до редакції 25.08.2019.

Підписана до друку 19.09.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Хайрулін О.М. Ігровий імператив сучасної війни. Психологія і суспільство. 2019. №3–4. С. 73–94. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.073>

Тетяна ГОНЧАРУК (ЧОЛАЧ), Надія ДЖУГЛА

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО ХАРАКТЕРУ В КОНЦЕПЦІЇ ОЛЕКСАНДРА КУЛЬЧИЦЬКОГО

Tetiana Honcharuk (Cholach), Nadiya Dzhuhla

ETHNOPSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF UKRAINIAN CHARACTER IN THE OLEXANDR KULCHYTSKYI'S CONCEPT

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.095>

УДК: 159.923 : 964

Творча спадщина Олександра Юліановича Кульчицького (1895 – 1980) виявляє свою вражаючу насиченість духовною аурою епохи ХХ ст. Постійно відчуваючи найгостріші больові точки дійсності, український мислитель зводить, надбудовує всю філософську систему над персоналістським обґрунтуванням “людської гідності” (Г.Марсель), що особливо вактуальне її сьогодні.

Постановка проблеми. Одвічні питання самобутності, індивідуальної долі людини, від якої вона не може звільнитися, навіть якщо б і хотіла, у філософії О. Кульчицького вивчені ще недостатньо, хоча і є оригінальними. Свідоме прагнення до своєрідності однаково згубно відбивається як на окремій особі, так і на цілому культурному або національному русі, якщо останній проходить під цим знаком. “Саме із прагнення до свідомого створення особливого стилю, – вважає П. П. Гайденко, – виникає стилізація; із свідомого бажання бути оригінальним народжується мода. Будь-яке дійсно своєрідне явище – як самобутня людина, так і самобутній народ, і самобутній твір – може існувати лише до тих пір, поки самобутність не стає проблемою, не робиться предметом свідомої турботи, тобто поки воно живе прагненням до чогось більш важливого і піднесеного, ніж воно саме. Своєрідність, самобутність відносяться як раз до тих добродійностей, які гинуть, коли ти їх у собі помітиш” [1, с. 172].

Вочевидь О. Кульчицький, як і Г. Сковорода та Б. Паскаль, готує себе до важливого, ви-

сокого: він навчається жити, вибираючи те, що найбільше до вподоби. Він є, на думку Г. Марселя, “індивідом-провісником” певного “по-слання, в якому закарбована трансцендентна істина” [2, с. 125]. У цьому відношенні українського мислителя доречно порівняти з античними любомудрами, у яких образ життя відповідав філософському образу мислення. Недарма для О. Кульчицького таким близьким був Сократ, хоча й він оригінально втілює у життя концепцію філософської антропології людини М. Шелера (1874–1928) та ідею французького персоналізму Е. Мунье (1905–1950), що становить константу його творчої еволюції. Водночас відомо, що на його професійні ідеї вплинули щонайперше вчення про психічну структуру німецького психолога В. Штерна (1871–1938) та філософія І. Канта (1724–1804).

За аналогією з *персоналістською парадигмою*, яка вважає, що особиста активність індивіда спрямована на досягнення моральних ідеалів, в українському персоналізмі цими ідеалами є *національні*, що відповідають все-людським. Це пояснюється специфікою спря-

мування філософської думки українських мислителів, яка сприяла формуванню національної самосвідомості населення з орієнтацією на проблему людини. Звідси, на думку П. І. Гнатенка, постає антропологічна спрямованість нашої духовності, нашої етнонаціональної культури. Саме ця обставина визначає всі інші риси української філософії і суспільно-політичної думки [3, с. 395].

Історія українського народу – це яскравий приклад того, як у результаті політичного і соціального тиску, примусу наш народ перетворювався у психологічну, духовну провінцію, втрачав свої можливості самоусвідомлення, розуміння свого призначення і місця у світі, ставав байдужим навіть до свого особистісного першопочатку. Все це – негативні наслідки національного поневолення, яке призводить до втрати самоповаги: такий народ “сам від себе відмовляється”, а відтак “відкриваються ворота для всякої підлості” [4].

Проблема “людина – нація”, зі свого боку, започатковує розробку *філософії національної ідеї*, яка не могла пройти поза увагою української інтелігенції. Учасники Кирило-Мефодієвського братства вперше в “Книзі буття українського народу” намагаються сформулювати сутність української національної ідеї: “...голос України не затих. І встане Україна зі своєї могили, і знову озветься до всіх братів своїх слов’ян, і почують крик її, і встане Слов’янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні у Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар. Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов’янським. Тоді скажуть усі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: “От камень, его же не брегоша зиждушии, той бисть во главу” [5, с. 16].

У цьому визначенні привертає увагу присутність ідеї месіанізму, яка була центральною в гуманітарному національному розмаїтті, запропонованому Й. Гердером. Як зазначав О. Бочковський, “романтичний націоналізм XIX ст. ідеологічно ніс на собі тавро “Молодої Італії”, що було зразком для “Молодої Європи”. Дж. Мадзіні освоїв проблематику цього молодого націоналізму, що формувався під впливом ідеологічної тріяди Великої Французької революції (“свобода, рівність, братерство”) і мріяв про визволення всіх народів; стояв на позиціях міжнародного солідаризму; визначав

етичні норми; мовляв, “чиста справа потребує чистих рук” [6, с. 269–270]. Іншими словами, цей націоналізм не мав агресивного імперіалістичного характеру. Він був породжений ідеями визволення народів, пробудження поневолених етносів, намагання вивести їх з історичного забуття. Все це знайшло адекватний відгук в тогочасній Україні. Філософське осмислення історії філософії національної ідеї певним чином завершує процес становлення української культури та філософії як її духовної квінтесенції. Власне мовиться про всі форми рефлексії над ідеєю нації. Національна ідея – це передусім синтетичний погляд на власну націю, поліетнічну спільність, де здійснюється самовизначення людини і водночас її присутність як суб’єкта всесвітнього історичного процесу. Отож національна ідея стає силою, щитом і мечем українства тоді, коли народ помічає свою єдність, свої традиції, власну історію, розглядаючи їх як ґрунт для самовизначення (див. [16]).

Однією із найгостріших проблем, над якою працював О. Кульчицький, також була національна. Тому **метою статті** є обґрунтування та аналіз основних етнопсихологічних та культурно-історичних принципів його філософської концепції.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У характеристиці української людини О. Кульчицький віддав данину всім тим світоглядно-філософським ідеям, які характеризували його час і коло спілкування. Його вкрай хвилює доля української нації. Відтак він шукає причини її поневоленого стану, її поразок, прагне вплинути на виховання почуття національної гордості в українській людини. Розглядаючи українців як людність, цей самотній мислитель аналізує етнопсихологічні та історично-культурні складники українства, беручи до уваги їх духовне коріння, що знаходить відображення у праці “Риси характерології українського народу” (1953). В ній, починаючи від расових і геопсихологічних причин через історичні, соціопсихічні, культуроморфичні та глибинно-психологічні чинники, він простежує позитивні та негативні риси й здобутки формування української душі. Це так званий підхід “генетичного пояснення”, окремі аспекти якого, такі як історичний, соціологічний, культуроморфичний, слушно розглядати як “вияви сформованої психіки в історичному, соціальному, культурному житті” [7, с. 16].

Досить помітними є намагання О. Кульчицького надати гуманістичним ідеям певного соціально-природничого підтвердження. До прикладу, розпочинаючи характеризувати духовність українців, він виділяє етнічно-расові особливості. На його переконання, расова структура українців досить складна, адже до її мозаїки входять дві головні раси України – динарська та східна (остійська). “Відношення двох головних рас у першому десятиріччі цього століття відсотково виражалося так: 44% динарської раси і 22% – східної, решта – мішанці цих рас і численно далеко слабші домішки нордійської і середземноморської рас” [4, с. 709].

Остійську расу філософ порівнює із формою кулі, а її основні риси шукає насамперед у плетиві почуттів не надто значної сили, але досить великої глибини та досить виразної якості (глибина почуттів – це та обставина, внаслідок якої вони цілісно проймають нашу особистість), тобто це є так звані настрої. Через те, що ці настрої (особливо характерні для українців) мають переважно спокійне-сумне забарвлення, тому людину остійської раси виправдано охарактеризувати як “елегійно-ідилічну”. Натомість символ динарської раси становить “ламана лінія зигзагу”, обличчя якої має подібність до драматичної маски, наповненої внутрішніми бурями переживань; цьому відповідає динарська схильність і здатність до театрального мистецтва й музики. Динарський ідеал може виражатися порізному: “від сп’яніння парубоцькою бійкою чи козацьким бенкетом до сентиментальної насолоди мелодійністю зворушливої пісні, від гасла “vivere pericolosamente” до фавстівської (напівдинарець Гете) туги й бажання не залишати ніякої спроможності переживання не здійсненим і не випробуваним” [4, с.710]. Загалом динарську людину О. Кульчицький відносить до типу “почуттєвої особи”, яка визначається особливо великою силою почуттів, тому її ще можна назвати “людиною афекту”, або “лірично-драматичною особистістю”. І те, що в українській психіці відповідає “козацькому ідеалові”, виходить переважно із психічної тенденції динарської раси.

Аналіз геопсихічних причин, які можуть формувати психіку людини, О. Кульчицький здійснював за сучасною психоструктурною побудовою (Е. Ротгакер, Ф. Лерш) та ін., за якою в людській психіці наявні три пласти: соматопсихічний (сміслові відчуття), тимопсихічний (почуття і намагання), поїопсихіч-

ний (мислення і свідомо воля). Причому на перший пласт діє підсвідоме, на другий – якісна і кількісна цілісність природних даних географічного середовища в його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини, причому впливаючи на її світосприйняття, отже й на її ставлення до світу. Ось чому жаркий і вологий клімат ослаблює “біотонус”, життєву енергію людини, а жаркий і вітряний – подразнює її нервову систему. Натомість більше чи менше сонячне освітлення викликає або життєрадісність, або пригніченість. Воднораз вплив на тимопсихічний пласт “краєвидного мотиву” сприяє перебігу “вчування”, яке є складним процесом нашої внутрішньої психічної активності насамперед уяви, котра супроводить сприймання особою всіх форм, зокрема й географічного рельєфу...” [4, с. 710].

І справді, існує “вчування” у форми географічного рельєфу. Скажімо, в українській мові часто вживаються такі мовні звороти, як “гора піднімається”, “долина розлягається”, “струмок в’ється” та ін., це – перенесення уявної, “проекції” у форми рельєфу. Сюди також відносяться реакції на перенесені на об’єкти наші психічні тенденції і стани. Все це впливає, за словами вченого, на переформування та перебудову психіки.

На поїопсихічний пласт діє “якісна і кількісна суцільність природних даностей географічного середовища у його відношенні до потреб, схильностей і настанов людини...” [4, с. 710]. Тут світосприйняття залежить не тільки від особливостей сприйняття людиною довкілля, але і від характеру чи життєвого ритму світу. Тому не випадково, що для Тибету характерні містичні особистості, а для Греції чи Італії – індивідуальності з естетичними нахилами.

Далі вчений аргументує існування в Україні чотирьох різновидів геопсихічного впливу: а) північної низовини; б) лісостепу; в) степової смуги; г) гірського краєвиду. Дія першого пов’язана із меншою діяльністю сонячного світла, більшою хмарністю і кількістю опадів, що сприяє зменшенню життєрадісності, щоправда не до рівня засмучення, а до задумливого настрою. Для мешканців цього типу характерне нещадне змагання за життєвий простір, постійна боротьба за існування. Це сприяє формуванню в них песимістично-позитивістського світогляду.

Лісостепова смуга унааявлює значну кількість сонячного світла, тому відбувається підвищення настрою в напрямку життєрадісності

та оптимізму. Досить велика амплітуда коливань температури повітря не досягається на Правобережжі так явно, як це відбувається на Лівобережжі внаслідок більш різкого континентального клімату. Через це “краєвидний мотив”, який опановує “вчування” у статистичні форми лісостепового українського рельєфу, що складається із чорнозему розташованого м’якими плоскими хвилями, які пливають до виднокола кучерявістю першої ніжної зелені або лагідними хвилями золотистих неозорих ланів, розмежованих у деяких місцях в’юнкими річками і потоками, найкраще передати визначенням “хвилястої м’якості”. Все це може схилити людину до стану небажання докладати зусилля, або обачності, обережності і компромісів. Деколи це зводиться до безтурботності, м’якої поступливості чужому опору, аж до самого зречення, толерантності та схильності комусь і чомусь підкорятися.

Особисте занурення у процеси природи для хліборобської людності чорнозему є “вчуванням у плодючість землі, в її лагідність, щедрість і добрість у подвійному значенні “доброї землі”: в розумінні хліборобської видатності та морально-містичному розумінні “обдарованої любові”, що з нею немов співдіють інші прояви природи: сонце, дощі, вітри. Таким станам відповідають людські реакції – почуття довірливості, релігійної вдячності. Споглядання м’яких форм рельєфу як вислідів і виразів формотворчих сил, що діють на землю, – це вчування у м’якість та лагідність, але і в постійність діяння сил води, вітру, сонця, що разом становлять “дію ерозії” [4, с. 711]. Отож світосприйняття, яке виникає у такому різновиді характеру, накладає свій гармонійний відбиток на зв’язок людини й землі, землі, яку можна описати, перефразовуючи вислів Б. Спінози, “означення “*substantia sive Dea*”, що ні в чім однак не порушує віри в її великого Господаря – персонального Бога” [Там само, 712].

Третій психотип українського характеру формується навколо краєвидного аспекту “безкрайної далечини”. Через те, що степ не має рельєфу, то “вчування” у його форму пов’язане із рухом у безмежність. Це означає, з одного боку, що постає ентузіазм шукання способів недосяжного, а з іншого – рух в нікуди, який заперечує саму потребу руху, і в такій формі переживання відповідає амбівалентним психічним станам – від деякої байдужості аж до повної “апатії” через низку почуттів, подібних до безнадії, розчарування,

включно до розпачу. І більш того, пізнання і переживання степу – це дуже часто переживання пов’язані не тільки з “плодючою Деметрою”, але із нищівною силою дощів і демонів, хуртовин і періодичних посух, які можуть перетворювати океан степового життя на мертве море смерті. Звідси очевидно, що світозорієнтування людини українського степу – це насамперед так звана “ентузіастична настанова”, коли панує такий стан душі, як сп’яніння, заміряність, любов і шаленість. Поруч із цією настановою можлива і протилежна – “нігілістична настанова”, тобто радикальне заперечення всякої цінності й бажаності.

Четвертий різновид характерологічного профілю притаманний тільки для української периферії. Через це він більше психологічно закарбувався на племінних особливостях, ніж на загальнонаціональних.

На формування характерного портрету українця, крім геопсихічних факторів, впливають ще й історичні чинники. Саме на їх значущість указали представники української діаспори [4; 9; 12]. Це О. Кульчицький називає “спільністю історичної долі”, яка залежить від геополітичного положення “межовістю” країни, себто від постійного, невіддільного людського існування й перебування особи на “межах можливостей існування”, “боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті”. Так історично склалося, що “межовість” України була нічим не захищена й одночасно характеризувалася надзвичайним багатством і врожайністю простору, а тому приваблювала завойовницький Захід і степово-хижацький Схід, непомірно збільшувала тиск “межових ситуацій” на кожного праукраїнця. Отож на нашій землі “частіше, ніж деінде, виникало екзистенційне “відштовхування”, тобто залишення нижчого, наставленого на особисте щастя й на задоволення від існування, [проте] як нездійсненого, і до переорієнтування буття з нижчої форми “біотичного”, тваринно-природного, існування на його вищу “екзистенціальну” форму. При цій формі вісню відношення життя стає не воно само, не турбота про саме життя, але щось вище за нього, якась його “трансценденція”, якась ідея чи ідеал, що переступає й перевищує границі життя...” [4, с. 713].

Через це в українців спочатку сформувався дружинницький, а згодом лицарсько-козацький тип людини, підпорядкований ідеалові оборони, честі, волі й віри, географічній формі життя. Характерним для цього типу було те,

що під впливом історичних чинників центр ваги їхнього повсякдення перенісся із турботи про саме життя на збереження лицарської честі, на завдання оборони своєї землі. Таких козаків, як Б. Хмельницький, П. Сагайдачний, козак Мамай, О. Кульчицький називає прикладом козацько-лицарського ідеалу. Але існував й інший тип козаків – авантюрицько-здобичницький, який жив “миттю і насолодою ризику і добичі”, хоча не вони творили традицію та ідеал козаччини, яка дала “образ і подібіє всієї України”. Сила цього ідеалу сягає до часів “козака армії УНР і січового стрільця, непохитно оформлюючи українську психіку. Те, що свого часу назву “козацька нація” вживали в розумінні “українська нація”, є найкращим показником впливу козацької форми життя на нашу етнічну психіку” [4, с. 714].

Але поруч із лицарсько-козацьким типом історичні чинники породили в Україні й інший тип, який народ характеризував своїми влучними висловами: “тихше води, ніжче трави”, “покірне теля дві мами ссе”, “моя хата з краю, нічого не знаю”. Це той тип, який на відміну від першого, старався перечекати несприятливі історичні моменти долі. Найкраще це проявилось як замкненість, звуження зовнішньої життєвої експансії до мінімуму, що О. Кульчицький називає “інтроверсією.”

Отже, історичні обставини не тільки створили два різних стилі життя українства, а й сприяли тому, що перший тип нещадно знищувався, а другий зберігався й поширювався. До того ж історична дійсність впливала на українську людину не тільки шляхом селекційної дії, але й через історичну свідомість спільної історичної долі. Розвій козацької мрії ніколи не зникав. Через це домінанта поразки й даремного, хоч інколи дуже близького до мети зусилля, що взагалі характеризує почини нашої історії, безперечно, могла іноді надавати нашій національній психіці деякого забарвлення “фаталістичного песимізму...” [4, с. 714].

Очевидно, що історичні чинники безпосередньо впливали на формування національної психіки, але ще більшу дію тут мало визначення суспільних форм та умов життя українця. Найбільше спричинили формування його соціальної психіки, на думку О. Кульчицького, по-перше, недостатня диференціація суспільної структури із перевагою в ній класу селян; по-друге, зумовлене історичними обставинами виняткове значення малих груп у соціальному житті українця. І справді, головна

домінантна риса українства – селянськість і отже близькість до землі, що знайшло відображення у змісті й формі української культури, надавши їм особливого народного характеру. Перевага селянства в українській суспільності визначила стиль та обсяг людських взаємин і, зі свого боку, вплинула на формування української душі. Зокрема відомо, що обсяг людської взаємодії у селян сильно обмежений, він значною мірою не ґрунтується на поділі праці. Ось чому в сільських мешканців існує велика залежність від природи, а не від інших людей, а звідси і спрямованість психіки на надмірне самозаглиблення, смиренність, настожене ставлення до світу, недовіру до авторитету і влади. Так, власне, сформувався стиль прихованого життя (“vita minima”). Тому соціетальній психіці нації із селянською домінантою може не вистачати тих особливостей, які виникають із самого поділу праці, тобто через утвердження потужної провідної верстви.

Взаємини в межах селянства зводяться до взаємодії, що пов’язана із організаційними формами невеликих територіальних одиниць, – сіл чи селищ, урешті-решт із їхнім мізерним самоврядуванням. Найчастіше основною формою такої взаємодії є толоки, на яких і зав’язуються дружні товариські контакти. Через це у суспільному житті селян не залишається місця для планування і проведення широкомасштабних селянських рухів, що унеможлиблює широку всезагальну солідарність. Це, з одного боку, явище негативне, але з іншого, оскільки селянський побут сприяє особистим сусідським контактам, збереженню родинних і родових стосунків, приятелюванню та побратимству, все ж стимулює розвиток здатності до приязні, симпатії, “психологічного розуміння” чужого душевного життя, себто відіграє позитивну роль у повсякденні українців. Однак сьогодні селяни не становлять більшість українського загалу, просто серед селянства в основному збереглася українська традиційна культура, фольклор, а міське населення сильно зрусифіковане, і тільки невелика частина народу (переважно інтелігенція) була й залишається національно свідомою (див. [10]).

На формування української душі велике значення має культура. Її також потрібно розглядати з двох сторін. По-перше, культура – це витвір даної спільноти, вираз її душі. По-друге, оскільки кожний член спільноти розвивається у довіклі даної культури, вростає в неї, привласнюючи її цінності, то

вона – одночасно й системотвірна сила душі. При цьому ні одна культура не є і не може бути в цілому витвором єдиної національної спільноти. З одного боку, існують, за висловом О. Кульчицького спільні “культурні кола”, а з іншого – кожна нація вибирає окремі компоненти даного “культурного кола” і перетворює їх через формат власної душі. Національні культура і душа належать до “європейського культурного кола”, до сфери “окцидентальної (західної) духовності, але посідають геокультурно периферійний характер супроти окцидентальної духовної сфери” [4, с. 715].

Так сталося, що історично й культурно Україна знаходиться на перехресті шляхів між Сходом і Заходом. Ця геокультурна особливість позначилась на сприйманні західної духовності. Периферійність України в європейському “культурному колі” веде до природного ослаблення впливів європейського осередку через наближення до периферії як “межової лінії і захисної смуги”. Але одночасно вона не може повністю відмежуватися від впливів, тому якусь їх частку переймає, переробляє, сполучаючи “своє” із “чужим”. Воднораз певна периферійність України спричинила ослаблення дії трьох “хвиль ідей”, які сприяли утворенню “окцидентальної” духовності: католицизму, ренесансу, просвітництва. Так, католицизм діяв “формативно” на психіку європейця як перевтілення римського принципу “ордо”, при цьому спонукав до створення великої кількості філософських термінів і логічної виробленості. Ренесанс же був не тільки відродженням античного світу й людини, пройнятої духом гуманізму, але й “відкриттям світу і людини”, відтак створив основу для розвитку індивідуалізму. Просвітництво, своєю чергою, пройшло шлях розвитку від раціоналізму до позитивізму, “просвітило” усі ділянки життя. Спільно ренесанс і просвітництво породили західну духовність, проявом якої, за словами О. Кульчицького, став “сцієнтизм: примат і культ науки, опертої на досвід, ...з їх дальшими наслідками – технікою і техніцизмом наук...” [4, с. 716]. Іншим проявом ренесансу і просвітництва є персоналізм – “високе цінування своєїрідної психічної цілісності, яку називаємо особою і яка своїм індивідуальним ставленням до цінностей релігійних, етичних, естетичних, соціальних, політичних і економічних стає їх справжнім носієм. Раціонально-активна світонастанова, що творить для окцидентального сцієнтизму і персоналізму психічну основу, – це готовість

до дії, керованої і контрольованої розумом” [Там само].

Вплив католицизму, ренесансу і просвітництва на первісну народну українську культуру ще з часів Трипілля був неоднаковий. Але особливий вплив мало, звичайно, на неї християнство. Це опосередковано пов’язано з тим, що поняття “внутрішнього” (“душевного”) світобачення має давню традицію, є “віссю” специфічності української філософської думки. І тут зазначимо важливість надбань історико-філософського минулого. Саме в ньому, нехай і в “неявній” формі, знаходяться джерела, початкові витoki і складники українського гуманістичного світогляду. Загалом слушно виокремити *три лінії філософування в розвитку передової думки України*.

Перша з них – аристотелева традиція, джерела якої сягають Київської Русі. “Збірник 1073 р.” містив у собі “Філософський трактат”, який подавав опис і тлумачення “Метафізики” цього мислителя. З XVI ст. зростає потяг до збагачення на ґрунті аристотелізму наукових знань про природу, Всесвіт. В українській філософії ця течія репрезентує логіко-раціоналістичну традицію. Завдяки цьому запроваджується термінологія як перша спроба утворення власної філософічної термінології. І хоча цей вплив був невеликий, все ж в українське “культурне оточення” були введені “твори суто філософічного змісту, що мали цікавість... лише для читачів із суто філософським інтересом” [11, с. 28], тобто тих, кого цікавили способи вирішення світоглядних проблем.

Другою лінією у розвитку і становленні гуманізму є ісіхазм. Це релігійно-філософське вчення грецьких богословів Григорія Синаїта і Григорія Палами. Воно теоретично оформилося на Афоні та в Константинополі у середині XIV ст. У цей час поширювалася вчення ісіхазму, набуваючи теоретичного, філософсько-богословського вираження. З XV ст. ісіхазм потрапляє і в Україну. Згідно із цим ученням, Божественна суть (вона об’єднує три іпостасі в єдиносущу Трійцю) міститься поза межами людського осягнення і розуміння, є трансцендентною: “Божественна енергія” проймає і животворить весь земний світ, вона становить проміжну ланку між поза світовою божественною сутністю і світом та людьми. Через осягання нею людина може стати над “матеріальною двоїністю”, досягти “мисленого раю”, “обожитися не лише душею, розумом, але й тілом, стати Богом за благодаттю й осягнути весь світ зсередини” [12, с. 7]. Отож ісіхазм

систематизував стару православну традицію (Василій Великий, Григорій Ниський, Григорій Богослов, Діонісій Ареопігит та ін.), спираючись на пізньовізантійський ґрунт елліністичного християнського містицизму. Він є гуманістичним ученням, адже за ним людина знаходиться у центрі Всесвіту, і все видиме й невидиме Бог створив для людини: не тільки небо, землю, повітря, тварин, але й ангелів. Тільки люди мають можливість робити доступним чуттю, слуху слово і зобразити його матеріальним чином. Тому мета кожної людини – моральне самовдосконалення.

До третьої лінії, яка визначала розвиток українського стилю філософування, потрібно віднести неоплатонізм, поширенню якого у його християнському варіанті сприяло знайомство давньоукраїнського читача із творами Псевдо-Діонісія Ареопігита. У зв'язку з цим Д. Чижевський писав, що для “старої” України “стало доступним” опанування досягненнями західної філософії і, відзначаючи особливу роль теоретизувань Аристотеля, говорить про безпосереднє знайомство української інтелігенції із працями Платона і творами “одного з улюбленіших письменників старої України – Августина” [11, с. 34]. Саме через “книжну мудрість” давньокиївських інтелектуалів відбувається філософська інтерпретація неоплатонізму, в якому найскладнішу “обробку” отримала філософська ідея ірраціонального, котра стала “стрезневою віссю” християнізованої картини світу (див. [13]). Розчарувавшись у раціоналізованому Логосі античних мислителів, освічена людина шукає вихід в ірраціональних засобах відтворення. Це стало причиною виникнення віри в чудо як “надприродний” засіб спасіння від оточуючого світу. Із філософських традицій в цих умовах виявляються придатними тільки містико-ірраціоналістичні елементи, які містяться в ній. Скажімо, в неоплатоніків буття розпадається на світ божественний, досконалий, благий (світ світла) і на світ нижчий, на своєрідну копію вищого. Між цими світами знаходиться “душа”, яка “звернена” “всередину” себе і вже потім – “зовні”. “Душа” – це “іскра божественного інтелекту”, яка, роздроблюючись, утворює космічні сфери і весь матеріальний світ, перебуваючи на “грані” двох світів.

Підкреслимо, що жодна з трьох ліній філософування не повинна абсолютизуватися, ставати “наріжним каменем” чи основою українського світогляду. Ці лінії є всього лише

тенденції, які через призму суспільно-історичних, культурно-духовних умов найбільш співзвучні “світосприймальним настановам” етнічного українця. Через них, як вказує О. Кульчицький, “часто виявлялась виразна конвергенція... тих чинників, що впливали на формацію української душі” [7, с. 16]. У річищі окультуреного пізнання важливою є гуманістична дійсність, що особливо яскраво виразилася у свідомості лицарів українства ХІХ і ХХ ст. Через це Олександр Юліанович підтримує погляди М. Шлемкевича, який називає Т. Шевченка, І. Франка, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Грушевського, С. Томашівського, В. Липинського творцями і носіями світогляду сучасних українців, котрий просякнутий сцієнтизмом, що насичений “етично-релігійними первнями”.

Отож українська культура великою мірою переймає “окцидентальний персоналізм” Західної Європи, але одночасно надає йому дещо іншого напрямку, близького до азіатського світовідчуття: має місце “розбудова особи вглиб, замість експансії вшир”. Ця самобутня культура, виступаючи могутньою силою, формує національну психіку з орієнтацією на Європу і водночас з долученням азіатського ренесансу. В цьому аналітичному вимірі думки О. Кульчицького співзвучні із поглядами І. Лисяка-Рудницького, який указував на два різних джерела спрямовувальних впливів – східне християнство з його візантійськими культурними традиціями і світ євразійських кочівників, номадів. Останній мав подвійний вплив на формування українського національного характеру: по-перше, як гальмівний чинник на шляху нормального поступу країни, по-друге, як та сила, що викликала оборонну реакцію з боку українського народу [15, с. 6]. І все ж ця кочова стихія діяла на український народ ззовні, тому не була “інтерналізована”, не стала складовою українського національного типу.

Другий “великий східний вплив – грецька (візантійська) релігійна й культурна традиція – діяв зовсім відмінним способом: зсередини, формуючи саму духовність суспільства” [15, с. 6]. Вочевидь Києворуська держава “поєднувала переважно східну, грецько-візантійську релігійну й культурну традиції з переважно західною суспільною-політичною структурою” [Там само, с. 8]. Із цього приводу І. Лисяк-Рудницький пише про присутнє прагнення українців до синтезу між Сходом і Заходом. “У релігійній сфері це зробило Україну класичною

країною унійної традиції. Але ця тенденція була притаманна всім українцям, а не тільки католикам східного обряду” [Там само, 9]. Також вона знайшла свій вияв і в мистецтві, у стилі українського (або козацького) бароко, який в оригінальний спосіб сполучав візантійські й західні первні” [Там само].

З’ясування причин формування самобутності української душі буде неповним, якщо не зачепити того моменту, який розглядає глибинна психологія, зважаючи на дефекти психіки кожного поневоленого народу, а саме на *комплекс меншовартості*. Так як українці не спромоглися забезпечити свій суверенітет, а в їхній свідомості ідея державності перетворилася на своєрідну *ultima Thule* – крайню залишається цей комплекс. І не дивно, що “комплексом національної меншовартості”, хоч і різною мірою, перейняті писання В. Липинського [8], І. Мірчука [11], І. Лисяка-Рудницького [12], О. Кульчицького [5]. Саме останній указує на основні причини, які ведуть до його утворення.

Щонайперше, це особливо погані умови життя і розвитку українців, зумовлені несприятливими природними та геополітичними умовами існування. Україна розташована на плодючих чорноземах між ворожим степовим Сходом та експансивним, краще організованим, Заходом, на перехресті шляхів із Азії в Європу і навпаки, тому через це і стала гарним шматком загарбників. Коли до цього ще додати пасивність і байдужість, виключно хліборобський характер українського життя, який не сприяв зростанню ризику, сміливості, енергійності зародження різних починань; особливі “геопсихічні впливи землі й підсоння”, тоді виникнення комплексу меншовартості стає не тільки явищем самозрозумілим, але й закономірним.

По-друге, посилювали цей комплекс і подальші умови життя українців під чужоземним гнітом. “Предмет “панських жартів” аристократичних сусідів, відсунений у сіру закутину менший брат “малорос”, без права на свою національно-правну особовість, не міг спромогтися на адекватну самооцінку. Звідси джерелить народний говір і прислів’я про “покірне теля”, про “мою хату з краю”, про “звеличення” Лиса Микити і т. ін. Боляче проявляється цей комплекс у покірливості українців до насилля з боку чужих, у сплескові агресивності, спертої на дію сили, а то раптово веде або у затишок домашнього вогнища, де підтримується традиція українського запічка,

або в край уяви та відірваної від реалій повсякдення мрійливості.

Приємно констатувати, що О. Кульчицький пропонує протизасоби для подолання комплексу меншості. Насамперед через індивідуальну соціетальну психіку вилікувати й перевиховати українців. “Вдумливий психоаналіз хиб національної психіки повинен стати ґрунтом для цього перевиховання. Потрібно зняти комплекс меншовартості нації за усіма цими проявами “надмірно хитрунської, приниженої, крутарської дипломатії, як і з другого боку, хвалькуватої, наверх тільки самопевної, неприєднаної агресивності, – як тож під нахилом до втечі від завдань громадського життя на запічок родинних обов’язків, чи до відокремлення у вежі із слонової кости мистецького естетизму, абстрактного доктринерства” [5, с. 51]. До того ж несприятливі історичні умови не є вічними. Ще Фрідріх Ніцше говорив, що “історична залізна конечність у ході історії виявляється ані залізною, ані конечною” [Там само, с. 52].

Незважаючи на комплекс меншовартості, українці проявили багато відваги і героїзму, щоб змінити життя на краще, щоб визволитися із-під іноземного панування. Але остаточно цей комплекс наші предки не здолали. Через це О. Кульчицький зауважує: щоб його ліквідувати, не вистачить збільшити свою мужність, потрібно збільшити спільні сили і дії. А для цього треба, щоб кожний член суспільства відчував свій зв’язок із громадою, зміцненою солідарністю, що дає почуття безпеки і сили, знищує корінь меншості і стає запорукою відновлення національної спільноти. Звідси постає головне завдання українців – довершити вказану “духовну онову через психологічний аналіз збірної української душі” [Там само, с. 52].

Смертоносна руйнація українського народу протягом століть створила певні умови виживання – соціопсихологічний і політичний конформізм, який передбачав не лише прислужництво “меншовартої” нації, а й її “задоволення у рабстві”. Це призводить націю до “надвирівняння”, “надолуження”, “надкомпенсації”. Остання як захисний механізм буває різною, наприклад, у надмірному звеличуванні своєї соціальної ролі та у її визначенні. Але “надкомпенсація” часто, за словами О. Кульчицького, розпросторюється лінією “етично-ідилічного мрійництва з його вірою у прихід рахманного царства правди, братерства й вселюдських ідей”. Такі погляди взяли собі

на озброєння українські соціал-ліберали, у яких “надкомпенсація” перебуває в комбінації з “жіночо-мазохістичним компонентом української душі”, витворюючи “ареол страждання”.

Одним із характерних наслідків комплексу меншовартості українства є ворожість, яка об’єктивно спричинена нерівністю сил. Не маючи спроможності її виражати відкрито, носії нації змушені її придушувати. Тому, коли настає слушний момент, українець використовує агресію із особливою наснагою, щоб помститися. І тому нашарування персонального несвідомого негативно впливають на його психіку, порушуючи рівновагу українського індивідуального і збірного соціального життя. Натомість опосередкована дія найглибших пластів “колективного несвідомого” на формування української етнічної психіки цілком позитивна. Так, архетипні актуації як праобрази-уявлення безпосередньо пов’язані з тими типовими колективними переживаннями і ситуаціями, які його породжують. Прикладами таких архетипів у народній творчості є містичні та казкові мотиви демонів, героїв-провідників людських громад, магів-пророків і т. ін. Вони мають у собі велику рушійну психоенергетику, яка здатна впливати на актуалізаційні ресурси людської душі, зворушувати її й керувати нею. О. Кульчицький із цього приводу писав: “Осередком українського колективного несвідомого можна вважати злеліану в переживаннях і життєвих досвідах хлібороба архетипову “magna mater” – добру землю, Деметру..., що в променях її ласки навіть демони перетворюються на дрібних, із гумором змальованих, дещо комічних чортів... Для характерології українського народу має важливе значення те, що архетипова констеляція його “колективного несвідомого” свідчить про добру первісність і первісну доброту найглибшої сфери української психічності” [4, с. 717–718].

Тяжкі історичні випробування, яких зазнав український народ у ХХ ст., не могли не позначитися на його психіці. Найжорстокішим для українців був комуністичний терор. Усе це спричинило зростання їх опору ворогам і водночас актуалізувало спроби націоналістичних течій виховати новий тип вольового українця-патріота. І сьогодні *головним надзавданням української нації* є максимально “зосередитися на культуротворчій роботі і морально-духовному очищенні від антиментальних, передусім чужинських і негуманних, шлаків,

нашарувань, фантомів...” [17, с. 5]. Крім миру й мудрої жертвовності, як пише А. В. Фурман, Україні нині “потрібні не стільки зверхники (їх і так більше, ніж достатньо), скільки *достойники-патріоти, провідники-особистості*, котрі здатні повести за собою у справі українотворення народний загаль і нести повну відповідальність за її уреальнення”. І тут не обійтися без цілющої, духовно і вчинково об’єднувальної, енергетики національної ідеї, яка, будучи персонально прийнята й повсякденно обстоювана населенням країни, “є *духовним щитом та ідейним мечем* величного історичного поступу української нації та побудови нею свого пристойного майбутнього серед небосхилу інших народів” [16, с. 9, 10].

ВИСНОВКИ

1. О. Ю. Кульчицький вказує на слабкість персональної надбудови української психо-соціальної структури, котра, проте, є відносною і значною мірою залежить як від зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Тому зміцнення особистісного осереддя нації можливе в активній соціально-політичній поведінці громадян, у пошуках шляхів демократичної розбудови державності, в переборенні “комплексу меншовартості”, у посиленні регіонально-вольової згуртованості народу і влади, врешті-решт у тих могутніх внутрішніх витоках духовності, котрі глибоко вкорінені в ментальності і характері українців.

2. Зміни у соціетальній психіці українського народу можливі лише за умов перетворення його соціально-політичних обставин (див. О. А. Донченко і Ю. В. Романенко [15]), які сьогодні поступово змінюються у зв’язку із чіткою геополітичною орієнтацією на входження України до Європейського Союзу держав і державне сповідування європейських цінностей, стандартів і норм соціального життя.

3. Духовність українців, на думку О. Кульчицького, впливає із особливих, притаманних лише їй, відмінних від інших народів, психосоціальних рис (чинників), які спричиняють “те, як ми світ сприймаємо і тому яким саме його сприймаємо, яке у нас “зображення цього світу” і що за ним слідує”. У будь-якому разі дедуктивно змайстрований цим відомим психологом-мислителем характерологічний портрет української душі є концептуально завершеним, феноменологічно повним і софійно яскравим та оригінальним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гайденко П.П. *Философия Фихте и современность*. Москва: Мысль, 1979. 288с.
2. Штерн В. *Персоналистическая психология*. История зарубежной психологии (30-60-е гг. XX в.). Москва: Изд. Моск. ун-та, 1986. С.186-198.
3. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. *Идентичность: философский и психологический анализ*. Киев: Арт-Пресс, 1999. 466с.
4. Кульчицкий О. *Риси характерології українського народу*. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Перевидання в Україні: Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1995. Т.2. С.708-718.
5. Кульчицкий О. *Психологія Адлера (вдача, виховання, родина у світлі індивідуальної психології)*. Коломия, 1939. 61 с.
6. Гунчак Т. *Україна першої половина XX ст.: нариси політичної історії*. Київ: Либідь, 1993. 288с.
7. Гончарук Т. *Олександр Кульчицький в контексті світової філософії: монографія*. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 355с.
8. Липинський В. *Україна на переломі. 1657-1659*. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. *Український історичний журнал*. 1992. №4. С.133-147.
9. Донцов Д. *Націоналізм. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці*. Львів: Кальварія, 2001. Т.1. С.245-425.
10. Андреев Д. Л. *Роза мира: метафілософія історії*. Москва: Прометей, 1991. 288с.
11. Мірчук І. *Оцінка про наукову й академічну працю проф. д-ра О.Кульчицького в Українському Вільному Університеті. 1945-1955*. Відбитки.
12. Лисяк-Рудницький І. *Україна між Сходом і Заходом. Історичні есе: в 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т.1. С.1-9.
13. Кульчицкий О. *Психологічна проблема національно-патріотичного виховання. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза*. Серія: Монографія. Мюнхен–Париж: Укр. Вільний Університет, 1985. Ч.42. С.21-36.
14. Гончарук Т., Джугла Н. *Особливості української ментальності як основа національної самоідентифікації. Наукові записки: серія "Філософія"*. Острого: В-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2011. Випуск №8. С.28-36.
15. Донченко О. А., Романенко В. Ю. *Архетипи соціального життя і політика*. Київ: Либідь, 2001. 323 с.
16. Фурман А. В. *Національна ідея – щит і меч українства. Психологія і суспільство*. 2012. №3. С. 6 – 10.
17. Фурман А. В. *Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид.* Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. 168 с.

REFERENCES

1. Haydenko P.P. *Fylosofyya Fykhte y sovremennost'*. Moskva: Mysl', 1979. 288s.
2. Shtern V. *Personalystycheskaya psykholohyya*. Istoryya zarubezhnoy psykholohyy (30-60-e hh. XX v.). Moskva: Izd. Mosk. un-ta, 1986. S.186-198.

3. Hnatenko P.Y., Pavlenko V.N. *Ydentychnost': fylosfskyy y psykholohycheskyy analiz*. Kyev: Art-Press, 1999. 466s.

4. Kul'chytskyy O. *Rysy kharakterolohiyi ukrayins'koho narodu*. *Entsyklopediya ukrayinoznavstva. Zahal'na chastyna*. Perevydannya v Ukrayini: Kyiv: Instytut ukrayins'koyi arkhеоhrafiiyi ta dzhereloznavstva im. M.S.Hrushevs'koho NAN Ukrayiny, 1995. T.2. S.708-718.

5. Kul'chytskyy O. *Psykholohiya Adlera (vdacha, vykhovannya, rodyna u svitli indyvidual'noyi psykholohiyi)*. Kolomyya, 1939. 61 s.

6. Hunchak T. *Ukrayina persha polovyna XX st.: narysy politychnoyi istoriyi*. Kyiv: Lybid', 1993. 288s.

7. Honcharuk T. *Oleksandr Kul'chytskyy v konteksti svitovoyi filosofiyi: monohrafiya*. Ternopil': Ekonomichna dumka, 2005. 355s.

8. Lypyn's'kyu V. *Ukrayina na perelomi. 1657-1659. Zamitky do istoriyi ukrayins'koho derzhavnoho budivnytstva v XX-im stolittyyi*. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*. 1992. №4. S.133-147.

9. Dontsov D. *Natsionalizm. Tvory. Neopolitychni ta ideolohichni pratsi*. L'viv: Kal'variya, 2001. T.1. S.245-425.

10. Andreev D. L. *Roza myra: metafilysofiyya ystoryi*. Moskva: Prometey, 1991. 288s.

11. Mirchuk I. *Otsinka pro naukovu y akademichnu pratsyu prof. d-ra O. Kul'chytskoho v Ukrayins'komu Vil'nomu Universyteti. 1945-1955*. Vidbytky.

12. Lysyak-Rudnytskyy I. *Ukrayina mizh Skhodom i Zakhodom. Istorychni ese: v 2 t.* Kyiv: Osnovy, 1994. T.1. S.1-9.

13. Kul'chytskyy O. *Psykholohichna problema natsional'no-patriotychnoho vykhovannya. Ukrayins'kyy personalizm. Filsofs'ka y etnopsykholohichna synteza*. Seriya: Monohrafiya. Myunkhen–Paryzh: Ukr. Vil'nyy Universytet, 1985. CH.42. S.21-36.

14. Honcharuk T, Dzhuha N. *Osoblyvosti ukrayins'koyi mental'nosti yak osnova natsional'noyi samoidentyfikatsiyi*. *Naukovi zapysky: seriya "Filosofiya"*. Ostroh: V-vo Nats. un-tu "Ostroz'ka akademiya", 2011. Vypusk №8. S.28-36.

15. Donchenko O. A., Romanenko V. YU. *Arkhetypy sotsial'noho zhyttya i polityky*. Kyiv: Lybid', 2001. 323 s.

16. Furman A. V. *Natsional'na ideya – shchyt i mech ukrayinstva. Psykholohiya i suspil'stvo*. 2012. №3. S. 6 – 10.

17. Furman A. V. *Psykhokul'tura ukrayins'koyi mental'nosti: 2-e nauk. vyd.* Ternopil': NDI MEVO, 2011. 168 s.

АНОТАЦІЯ

Гончарук (Чолач) Тетяна Вікторівна, Джугла Надія Володимирівна.

Етнопсихологічні витоки українського характеру в концепції Олександра Кульчицького.

Статтю присвячено висвітленню творчої спадщини українського психолога-мислителя діаспори О. Ю. Кульчицького, а саме питанням самобутності, індивідуальності української людини, свідоме прагнення до своєрідності якої однаково згубно відбивається як на окремій особі, так і на цілому психокультурному та національному русі, якщо останній проходить під цим знаком. Особлива увага приділена етнопсихологічним соціально-історичним поглядам науковця, у засновку

яких перебувають принципи, тематизми і концепти глибинно-системного розуміння української душі і національного характеру. Зокрема обґрунтовано низку особливостей соціетальної психіки українців, механізмів її зародження та розвитку, а також процесів формування її позитивних і негативних форм-властивостей. Подано основні характеристики духовного світу українців, що оприявлені Кульчицьким завдяки реалізації ресурсів структурної психології Е. Ротганера, О. Лерша та ін. А це означає, що в людській психіці виокремлено три пласти або нашарування: соматопсихічний (смаксові відчуття), тимопсихічний (почуття та пов'язані з ними намагання), поїопсихічний (мислення і свідомо воля). Висновується, що зміцнення персональної побудови українців можливе в активній соціально-політичній поведінці громад, у переборенні "комплексу меншовартості", в посиленні регіонально-вольової єдності населення і влади, у тих потужних благородних потенціях, які вкорінені в душі українського народу. Воднораз доведено, що український достойник О. Кульчицький у дедуктивний спосіб створив цілісну та оригінальну концепцію українського характеру, причому він віддав данину всім тим світоглядно-філософським і суто психологічним ідеям, які визначали його час та актуальне поле спілкування.

Ключові слова: *етнопсихологія, нація, українство, духовність, українська душа, національний характер, етнічно-расові особливості, остійська раса, динарська раса, українська національна ідея.*

ANNOTATION

Tetiana Honcharuk (Cholach), Nadiya Dzhuhla.

Ethnopsychological dimensions of Ukrainian character in the Olexandr Kulchytsky's concept.

The article is devoted to the highlighting of a creative heritage of the Diaspora's Ukrainian psychologist-thinker O. Yu. Kulchytsky, namely, the question of identity, an individuality of the Ukrainian person, the conscious desire

for the identity of which is equally detrimental to both the individual and the whole psychocultural and national movement, if the last one goes under this sign. A special attention is paid to the ethnopsychological socio-historical scientist's views, which are based on the principles, themes and concepts of deep-systemic understanding of the Ukrainian soul and national character. In particular, a number of features of the Ukrainians social psyche, the mechanisms of its origin and development, as well as the processes of its positive and negative form-properties forming are substantiated. The basic characteristics of the Ukrainians' spiritual world, which are disclosed by Kulchytsky due to the realization of the resources of structural psychology of E. Rotganer, O. Lersch, and others. And this means that there are three layers distinguished in human psyche: somatopsychic (semantic feelings), timopsychic (feelings and related to them attempts), post-psychic (thinking and conscious will). It is concluded that strengthening of personal forming of Ukrainians is possible in active socio-political behavior of communities, in overcoming the "inferiority complex", in strengthening regional-strong-willed unity of population and power, in those powerful noble potentials that are rooted in the soul of the Ukrainian people. At the same time it is proved that the Ukrainian dignitary O. Kulchytsky in a deductive way created a holistic and original concept of Ukrainian character, and he paid tribute to all those philosophical and purely psychological ideas that determined his time and his communication.

Keywords: *ethno-psychology, nation, Ukrainianness, spirituality, Ukrainian soul, national character, ethnic-racial peculiarities, Ostia race, Dinaric race, Ukrainian national idea.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Москалець В.П.,
д. психол. н., проф. Фурман А.В.**

Надійшла до редакції 25.03.2019.

Підписана до друку 15.10.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Гончарук Т.В., Джугла Н.В. Етнопсихологічні витоки українського характеру в концепції Олександра Кульчицького. Психологія і суспільство. 2019. №3-4. С. 95-105. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.095>

Тамара ЯЦЕНКО, Світлана МАНЖАРА

ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ У ЙОГО АРХАЇЧНІЙ СУТНОСТІ

Tamara Yatsenko, Svitlana Manzhara

SACRIFICE IN ITS ARCHAIC ESSENCE

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.106>

УДК: 169.964

Постановка проблеми. Історичні корені жертвопринесення так чи так пов'язані з релігією. С. Райнах [11], аналізуючи релігію, вказує, що архаїчну релігію (якою вона є) неможливо уявити без жертви та жертвопринесення. Архаїчно релігійні практики завжди включають жертву, яка вважається їжею, призначеною для Богів. Тому жертвопринесення тлумачилося як форма єднання з богами. Е. Дюркгайм [9] вважає, що жертвопринесення було введено для встановлення й оновлення природного зв'язку людей з Богом, який їх першопочатково об'єднував. Справді, як часто ми звертаємося до Бога за умов певних утрат. Релігія синхронізується з феноменом жертвопринесення, яке є її необхідним і важливим складником.

Жертвопринесення, на думку М. Мюллера, є обов'язковим атрибутом будь-якої релігії [10]. Для опису зазначеного факту, він використовує слово "Rita" (санскрит – Rta), яке може мати таке значення, як *закон*, *порядок*, *священний звичай*. Сучасне тлумачення Rta акцентує увагу на позначенні цим словом *закону природного порядку речей*, відповідно до якого відбуваються всі зміни у Всесвіті – це **космічний закон впорядкування**. Нам удалося відкрити характерний для психіки *імпліцитний порядок*, що узгоджується з позицією М. Мюллера, який тлумачить Rita, зважаючи його походження від кореня Ri, що

означає "ритм". Він стверджує, що цей універсальний "порядок – ритм" має розмаїття: "від ритму Всесвіту до ритму людини". Водночас, термін Rita М. Мюллер перекладає також як "жертва", аргументуючи тим, що жертвопринесення в Індії були пов'язані із положенням Сонця (дні жертви передбачали жертвопринесення – "до сходу сонця", та "до повного місяця").

Мета статті: обґрунтування архаїчно-глибинних джерел жертвопринесення як мотиваційного чинника активності суб'єкта життєдіяльності.

Завдання дослідження: охарактеризувати феномен жертвопринесення для розуміння поведінки людини за умов самоактивності, яка блокує можливості оптимальної адаптації та самореалізації її як суб'єкта повсякдення.

Вклад основного матеріалу дослідження. Зазначена тема є дуже широкою. З огляду на мету і завдання пошуку звернемо увагу читача на жертвовність, у якій людина є невідником власних тенденцій самознедолення (стражденності). Інакше кажучи, стаття не торкається жертвопринесення, яке пов'язане з ритуалом співвіднесення з часом (сонцем, місяцем), або ж конкретизацією жертви чи "триманні її перед собою" (живою чи ні). Жертвовність непомітно, себто архетипно, входить у психіку людини, чим втрачається її контрольованість

та видимий зв'язок з архаїзмами. Відсутність усвідомлення вказаного зв'язку не лише з можливою жертвою, але і суб'єкта із самим собою (завдяки низці викривлень захисної системи) пригнічує інстинкт самозбереження. Втрачається також доцільність жертвності як певного взаємозв'язку з Богом-Абсолютом, коли від Нього були очікуваними блага. Адже історично акт жертвопринесення пов'язаний з різними формами підношення. В сучасному світі маємо справу не лише з тенденціями перетворення когось у жертву, а й з тим, що розвивається тенденція до саможертвності, зумовленої психодуховними проблемами самої людини.

Експлікація *жертвопринесення* – одна з *важливих констант архаїзмів*. Важливо згадати слова О.Ф. Лосева про те, що “весь людський і тваринний світи є суцільною жертвою” [1]. Є підстави не погоджуватися з такою позицією, тому що тотальність вказаного поняття елімінує саму жертву через відсутність її протилежності. Крім того, жертвність має свої чинники, які є вкрай важливими у глибинному контексті розуміння проблеми, а тому її тотальна присутність у суб'єктному житті людини є істотним спрощенням реальної ситуації. Що стосується часових параметрів, визначених в глибинно-аналітичному вимірі, то вони зорієнтовані на пізнання неусвідомлюваних або темпорально нефіксованих, детермінант (нагадаємо, що несвідоме існує “поза часом”).

Звичайна людина далека від розуміння того факту, що *тенденція до жертвності може бути задана її ж психікою*, вона шукає причини назовні, що і є однією з форм захисного маскування через механізм проєкції. Зрілій особі завжди видається, і *вона щиро вірить, що обирає найкраще з можливого*. Тому вона швидше віднесе невдачу до випадковості, аніж до типового для себе стилю поведінки. Поширеним є також і поняття “жертв цивілізації” (аварії, крадіжки, наркоманія, алкоголізм тощо). Представники академічної психології (С. Єрмаков, Д. Гаврилов) вважають, що жертва неможлива на користь *чогось*, а лише *когось*; жертва передбачає передачу прав іншому на володіння чимось; жертва не можлива поза дискурсом комунікації. *Прийнятною визначається жертвність, адресована захисту батьківщини, рідних тощо*. Глибинно-психологічний формат бачення проблеми жертвності далекий від випадків жертви запеклого гравця, або ж аналізу жертв, подібних до вирішення ет-

нічних проблем й усього того, що подібне до антикваріату. В сучасному світі жертвність перестає бути модною, вона швидше нагадує окуляри для персонажу з байки.

Етимологічно “жертва” – не християнське поняття, а язичницьке. Хоч історія християнства також починалася із жертвопринесень (Іоан Хреститель, Ісус Христос). Жертвність Христа сприймається неоднозначно: як жертва Бога самому собі і як жертва себе заради людей. Водночас термін “жертва” все-таки переважно наповнюється змістом крізь призму *відповідальності* за інших людей (образ Ісуса Христа), а не як вияв персональної богобоязні. *Тому в жертвності присутнє не стільки Я, скільки Ми*.

Архаїчний світ самодостатньо цілісний, що є визначальним для глибинного погляду на жертвопринесення. Саме в такому просторі “Бог є любов!”, що й вирізняє архаїчність сприйняття Бога від сучасних “богів”, які привласнюють фінансові блага самі собі і в жертвність занурюють народ або народи. У політиці немає жертв, є комбінації обмінів, а це вже зовсім про інше. Жертва – не гра, це метакомунікація з поколіннями, це квінтесенція смислу, пов'язаного з *іншою сферою* психіки – несвідомим, яка синтезується з позаісторичним першочасом; це *метакомунікація з древніми поколіннями*. Жертву неможливо вмонтувати в готовий формат смислу – вона сама задана сенсом минулих поколінь і сама в собі обіймає з-мисл.

З поняттям жертви архаїчно пов'язана *кров*. На наш погляд, це і є центральна ланка першосмислу жертвності. Останнє дає змогу вийти на архаїчний спадок, який задає у психіці конкретної людини жертвність, пов'язану з “табу на кровозмішування” (комплекс Едіпа). Наші дослідження показують, що каталізатором архаїзму вини є едіпальні залежності. Вина у побутовому вжитку – явище більш поширене, ніж життєва подія Едіпа. Вина історично набула здатності демаркуватися від образу Едіпа, що створює видимість її автономії, чим затуманюється її самобутня заданість комплексом Едіпа.

Наближення суб'єкта до моралі дає змогу зняти навантаження Табу, відтісняючи Його [Едіпа] у світ неіснуючого, чим нівелюється дієвість проблеми кровної єдності, яка нами означена категорійним поняттям “едіпальна довершеність” (“кровна” причетність дитини до табуйованих первинних об'єктів, тобто батьків. Водночас історична канва тотемізму

як форми соціального становлення племен (з розмаїттям їхніх табу) незмінно пов'язана з обмеженням на кровне єднання (аж до смертної кари), що мало помітний вплив на появу феномену жертви, який близький до понятійного визначення смерті.

Сучасна цивілізація характеризується високим ступенем віртуальності, що дає змогу уникати чинника “крові” як беззаперечного атрибуту табуїзованості. У цьому можна вбачати бажання людини вислизнути з канви історично тривалого тягаря едіпальних проблем, пов'язаних з обмеженням свободи, почуттям провини, самопокаранням, самодепривуванням тощо. Очевидно, що словами важко адекватно охопити проблему жертвовності, адже вона охоплює чуттєвий складник життя людей, тому наповнюється для кожного своїм смислом. Імовірно, Ф. Тютчев мав рацію у своєму твердженні: “мысль изреченная есть ложь” [3].

Саме тому фарватер розвитку психодинамічної парадигми пов'язаний з увагою до пізнання глибинних джерел архаїзмів і передбачає задіяння візуалізованих (об'єктивних) засобів у досліджуваній процес. Результати аналізу багаторічної практики глибинного пізнання психіки спричинили зосередження свідомості на тенденціях, які незмінно підтверджуються емпірично (але суперечать тенденції самозбереження): самоімпотування психіки, самодепривування задоволення власних потреб (бажань), що набувало ознак самопокарання й актуалізації тенденції до психологічного (емоційного) змертвіння [6–8]. Тому лейтмотивна мета розробленого методу АСПП полягає в оптимізації функціонального перебігу психіки учасника глибинного пізнання, що потребувало вивчення позадосвідних утворень, пов'язаних із певними деструкціями та дисфункціями психічної активності, заданими архаїчними чинниками.

Розуміння латентної заданості самодеструктування психіки суб'єктом вимагає висвітлення факторів, які перебувають за межами його індивідуального досвіду (“позадосвідні” формування). Конкретизуємо сказане такою гіпотезою: за психічними деструкціями психіки індивіда криються не лише онтологічні детермінанти, а й архаїчно зумовлені тенденції, серед яких помітними є ті, що **зорієнтовані на власне жертвопринесення, яке суперечить інстинкту самозбереження.**

Важливим видається вивчення передісторії семантично-емоційних передумов **жертво-**

принесення. Архаїзми зумовлюють той факт, що спадкові змістово-сміслові, латентні чинники поведінки суб'єкта можуть вирізнятися інваріантністю, що маскується мінливістю зовнішньої поведінки. *Людина може не помічати, що її долю зумовлює тенденція до самопокарання, за якою прихована неусвідомлена вина, котру первинно актуалізують батьки, або ж їхнє заміщення – бабуся, дідусь, вчитель, релігійний авторитет.*

У вказаному контексті інтерес становить стенограма психоаналітичної роботи з респондентом М., який у початкових класах пережив емоційну депривацію з боку вчительки. Постійна неприязнь учительки зумовила нездорові (фантазійні) відступи від реальності, які блокували в подальшому розвиток його адаптаційних можливостей. Садистські нахили вчительки мимоволі сформували мазохістські порухи самоактивності М., який став неординарно вдягатися та насолоджуватися специфічно скептичною увагою людей до нього. Матеріал психоаналізу переконливо вказує на важкі наслідки фіксацій психікою М. витісненої енергії мортідо, яка невидимо та неочікувано “оживає” у тенденціях самопокарання, що є невідконтрольними Я і не піддаються свідомому регулюванню. Тенденції, закладені ще з першого класу школи, сутнісно набули форми самопокарання. Садистські та мазохістські вияви зливаються в єдине річище, яке у процесі психоаналітичної роботи з М. сформульовані однією тезою: “Я найбільше винен сам перед собою”. Особливо це помітно в аспекті емоційного змертвіння, що для першокласника було рятівним, щоб вижити в крижаній психологічній атмосфері, яку задала вчителька.

Подаємо стенограму діагностико-корекційного процесу психолога з М. (бакалавр-психолог, м. Черкаси, 2019 р.), якому було запропоновано намалювати або підібрати репродукції картин до “Тату вина” й окремо – до “Власного тату” та розставити їх у порядку емотивної значущості для нього.

Психокорекційна робота з респондентом М.

П.: Які відчуття викликає в тебе цей малюнок (рис. 1), який ти не малював, але обрав (із наявних) у визначеності “Тату вина”?

М.: Не знаю, це відчуття певної енергії, радше агресивної, але водночас такої, що стримується з усіх чотирьох сторін.

П.: Чи відіграє для тебе роль те, що серце неначе розтягується у різні боки?

Рис. 1. Тату вини

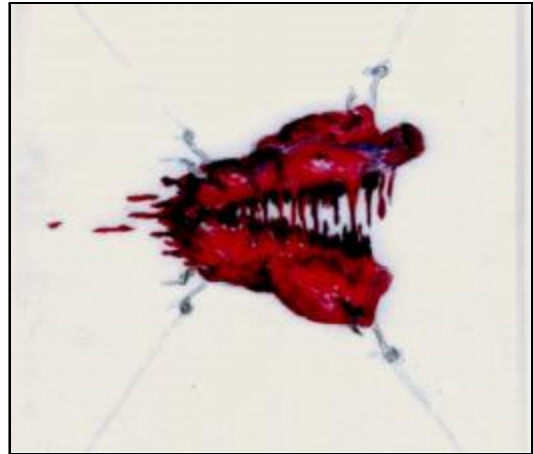

Рис. 1а. Тату вини

М.: Почнімо з того, що я не бачу серця, для мене це – щелепи (повертає рис. 1). На малюнок треба дивитися, поклавши його горизонтально (рис. 1а). Оце і є моє “Тату вини”.

П.: Навіть якщо це щелепи, то моє питання все одно не знімається, адже вони розтягуються у чотири боки.

М.: Ці “розтяжки” (у чотирьох напрямках) для мене є запобіжниками, щоб агресія не розвивалася до нескінченності, це ніби стримання. Якщо уявити, що це щелепи тварини, то ці гаки усталені і стримують їх, щоб вони не могли здійснювати ніяких рухів.

П.: Мабуть, для цих щелеп (рис. 1а) таке стримання є не дуже бажаним?

М.: Напевно, у випадку, якщо рот відкритий – він же лютує!

П.: Він може бути відкритий і через натяжки канатів?

М.: Можливо, але мені здається, що “він” намагається закрити щелепи. Тут багато крові, адже йому боляче, він прагне до спокою, якого не має.

П.: Якщо це “Тату”, то воно щось означає для тебе?

М.: Так!

П.: Чи означає це те, що ти щось таке переживав? Бачив або був присутнім і співпереживав?

М.: Це може означати стримання певної внутрішньої агресивної енергії.

П.: Тоді це натяк на твоє самостримання?

М.: Так.

П.: Хоч канати – це щось зовнішнє, але для тебе це є самостриманням. А це значить, що ці гаки (стримувачі), які наявні тут (рис. 1а), упродовж життя могли виробитися тобою самим, або хтось їх задавав із близького оточення?

М.: Так, вірно – це задано ззовні! Інші діти, школа, вчителька. Перша вчителька багато привнесла і не лише тоді в школі, а й в усе моє життя!

П.: Але, судячи з того, про що ми говорили, то не в гарному світлі вимальовується образ цієї вчительки у твоїй уяві. Якщо вона причетна до рис. 1а, то навіщо тобі “така вчителька на все життя”?

М.: Вона знущалася, обзивала мене, це був перший і другий класи. Вона виводила мене на середину класу і при всіх мене ображала. Я був малий і не міг нічого вчинити, тільки плакав. У мене з часом з’явилася недовіра до людей і замкнутість, я ніби став очікувати такого ставлення від інших.

П.: Садистські тенденції навіть у шкільній ситуації можуть бути зрощені з мазохізмом: те, що ти плакав – мазохізм, а її поведінка – садизм. Та ситуація з учителькою дала тобі, очевидно, щось і позитивне?

М.: Так, сформувала внутрішній стрижень. Зараз навряд чи хтось мені може сказати щось образливе. А якщо так станеться, то я відповім – почну захищатися (можливо, й не агресивно), буду показувати своє Я. В цьому вона мене загартувала. Будь-який досвід дає нам щось на майбутнє. З кожного досвіду беру для себе щось позитивне. Бо я не був би нині таким, яким я є, якби не випрямився після пережитої травми.

П.: Був би більш уразливим?

М.: Можливо.

П.: У тебе зараз підвищена чутливість?

М.: Ні. Можливо, якби такого не сталося, то я був би щирим, відкритим для всіх, а так у мене наявна психологічна селекція.

П.: Відступати від себе – не кращий варіант, щирість чи нещирість – важлива відповідність: “місце – міра – момент”.

М.: Я більше не про щирість, а про відчуття, більше про любов у вказаному сенсі. Щирим, вочевидь, треба бути завжди – із собою, з людьми, з будь-ким.

П.: У нас такого немає, що треба бути таким чи таким. Найперше – варто бути адаптивним до ситуації. Якщо є відступ від реальності, то він має працювати на нас, а не на когось. Пропоную виконати вправу: учасники групи скажуть тобі щось із “перчиком”, а ти спонтанно та невимушено відповіси.

Уч. гр. 1: М., ти дуже дивний, це мені не подобається.

М.: Це ж я, і можу бути таким, яким хочу.

Уч. гр. 2: М., ти часом досить зухвало одягаєшся.

М.: Така сама відповідь, як і першому учаснику групи.

Уч. гр. 3: Мені іноді здається, що тобі байдуже до враження, яке ти справляєш на інших людей.

М.: Буває й так.

Уч. гр. 4: Ти досить своєрідний зі своїм баченням світу, і це мені подобається, але ти не завжди поводишся доречно до ситуації.

М.: Мабуть, у тих ситуаціях я хотів так поводитися – так і вчиняв.

Уч. гр. 5: М., тобі важливо звертати на себе увагу інших людей?

М.: Так і є. В дитинстві я звертав на себе увагу, якщо робив щось *не те*, або ж коли хворів, а коли став старшим, то захотів звертати на себе увагу красою, внутрішнім світлом, одягом.

Уч. гр. 6: Навіщо тобі така увага, тобі бракує уваги до самого себе?

М.: У мене щодо цього дисонанс. Мені бракує того, щоб на мене дивилися, ось я так і одягаюся, і я від цього кайфую, бо раніше мене “ніби не бачили”.

П.: Тобі не важливо, чи ця увага з плюсом чи мінусом?

М.: Так. Просто помічають, що я є, адже батьки часто не помічали.

Уч. гр. 7: М., мені здається, що ти нещирий з іншими людьми.

М.: Якщо людина мені не близька, то я не буду з нею цілком щирим, і це справді так.

П.: Мені здається, що до цього часу над тобою домінує та вчителька, яка залишила слід, і тоді ти не сам на сам, а разом із нею?

М.: Так, я про це думав. З одного боку, я ніби це пропрацював, з іншого – в мене зберігається неприязнь до цієї вчительки. Я бачив її три роки тому, десь в автобусі, і виявив, що ненависть усе одно залишилася.

П.: Продуктивно відповідав. Коли ми носимо в собі таку велику, фіксовану енергію мортідо, то вона нам не є помічником. Ця енергія буде сама собою накопичуватися і поширюватися й на інші сфери життя. Вчителька зумовила домінанту, що завжди має посилення субдомінантами. Ми так влаштовані, якщо в душі є фіксований осередок мортідо, то він має тенденцію розростатися поза нашою волею і контролем. Тому ти можеш невинувато поводитися, і люди, яких ти мало знаєш, можуть потрапляти “під роздачу”. Це треба знати.

М.: Я це розумію, у мене за великим рахунком немає ненависті ні до кого, окрім тієї вчительки, причому в моїй свідомості, а інше мені невидиме, я можу щось не розуміти.

П.: Проговори до вчительки про те, яка вона взагалі нещасна зі своїм мортідо, яке вона так нерозумно екстраполювала на дітей. Їй можна поспівчувати, тому що мортідо руйнує душу. “*Нещасних*” не треба так глибоко пускати у свою психіку, бо ти сам будеш перетворюватися на такого нещасного.

М.: Так, я згоден.

П.: Треба розуміти, що те, що було, вже минуло. Наш світ так влаштований, що є незворотність. Але чому така “зворотність” притаманна психіці, що травма живе вічно? Чому в нас так оживає мортідо, наче це було вчора? Бо є така складова в нашій психіці, як *фіксація, сліди* – залишкова енергія певних подій. Такі *слідові ефекти* дуже сильні, тому що вони фіксовані, і треба мати велику мужність і компетентність, щоб це знейтралізувати. Такі сліди несуть погану службу, постійно оживаючи в житті. Ця позиція задає такий елемент повсякдення, що “я не лише живу, я ніби граюся з цим життям, адже раніше мені “там” було не до ігор, бо хтось занурював мене у “психологічну смерть”: прийшов до школи вчитися, а виявилось, що весь у полоні сліз (деструкцій)”. Важливо, якими є ми самі для себе вже в подальшому житті. Щоб не було такого, що вчительки давно вже немає, а ти продов-

Рис. 2. Психомалюнок іншого учасника групи АСПП

жуєш її “темну” справу сам із собою та й із іншими людьми, і цим знедолюєш себе. Важливо навчитися розпізнавати, де це заявляє за себе, і вчитися діяти інакше. Лише таким шляхом можна вивільнитися від руйнівної енергії мортідо. Що стосується тебе на наступному малюнку (рис. 2)?

М.: На рис. 2 мою увагу привернуло двоє очей – закриті та відкриті.

П.: Закриті вимушено пов’язкою. Це означає, що людина багато чого не бачить.

М.: Закриті очі візуальні, а внутрішнє око бачить більш абстрактні речі, відчуває їх, воно відкрите. Акцент зроблений на тому, що сам зовнішній вигляд сприймається не таким важливим, а важливішим є *третє око, внутрішній світ. Так є для мене.*

П.: Тоді до тебе можуть наблизитися лише окремі люди.

М.: Так, це вірно – я їх обираю сам.

П.: Так і є? За всім тим, що ти говориш, я прочитую смисл, адже лише окремі люди можуть наблизитися, яких підпустить твоє “око”. Вони мають збагнути, що ти такий неординарний, особливий...

М.: Так, я помітив також людей знизу, вони або лізуть до дерева, або його спалюють, або ж із нього злазять. Судячи з того, що тут троє різнокольорових, а інші – чорні, то, ймовірно, ці чорні люди вже мертві, вони лежать, а ті – ще живі.

П.: Що для тебе означають ці різні люди? Чи є там щось твоє?

М.: Не знаю, але на малюнку вони підтримують життя у цьому дереві. Вірніше, мертві, можливо, підтримують, а живі – напевно, іншими засобами.

П.: Як ти сам малював би? Ти зобразив би тих людей трохи інакше, більшими чи ближчими до дерева? Чи тебе так влаштує?

М.: Я не малював би їх такими кольорами. Кольорових людей я намалював би білим кольором.

П.: Білими, ніби прозорими?

М.: Більше не як прозорими, а як *чистими, морально чистими*.

П.: Тому що вони близькі до цієї фігури, то вони будуть чистими?

М.: Ні, просто тому, що хочеться, щоб вони були чистими, чистими душею, адже вони оберігають це дерево, життя в ньому. Тому вони мають бути щирими і чистими. Якщо перенести на моє життя, то дерево – це, напевно, я, а ці люди – навколишні, від яких я беру певне натхнення.

П.: Щось корисне?

М.: Так, певний досвід.

П.: Якщо дерево – це ти, то ця фігура з третім оком також ти?

М.: Можливо, не впевнений, але хотілося б, щоб було так.

П.: Чи це певний ідеал для тебе?

М.: Ймовірніше – *“друга половинка”, або ж мати*. Акцент на око. Тому що ця людина із закритими очима цінує мене *внутрішнім чуттям, тобто відчуває мене, а не лише бачить “оболонку”*!

П.: Тобто мати перекриває травми, які нанесла та вчителька?

М.: Так, вона відчуває себе винною, що не захистила. Спочатку мати мені не вірила, адже вчителька їй казала, що я дурний та відсталий, а мати не розуміла, адже я все вдома читав, розумів, а в школі – не відповідав, не міг говорити. Спочатку вона мене за це винила, а потім зрозуміла, що вчителька мене психологічно “топила”, я не міг відповідати. “Після вчительки” я ще довго перебував у ступорі, коли мене викликали відповідати. І потім мама просила вибачення у мене за те, що тоді не повірила.

П.: А ти в сім’ї один?

М.: Ні, нас троє. Старший брат, молодша сестра, а я – середня дитина.

П.: Ніхто з дітей не потрапляв до такої вчительки, окрім тебе?

М.: Ні. Після другого класу я перейшов до іншої школи разом із братом, але в нього все було добре з його вчителькою, а сестра тоді ще до школи не ходила, пішла вже одразу до іншої.

П.: Чи не допомогла та вчителька твоєму зближенню з мамою?

М.: Не знаю, як це було тоді. У мене майже все видалилося з пам’яті, ніби самозахист, а коли мама попросила вибачення за те, що вона мені не довіряла, то, напевно, так – з’явилося більше відчуття того, що мама мене розуміє та відчуває, стала близькою.

П.: Чомуś не фігурує батько.

М.: Із батьком стосунки добрі, але не такі чуттєві, як із мамою. Він може надавати чоловічу підтримку, але з мамою у мене значно більший контакт.

П.: Батько це позитивно сприймає? Чи є ревності?

М.: Ні, все добре. В мене батьки – як друзі.

П.: Пов’язка на очах (рис. 2) була прийнята тобою як реальна, тому що так трапилося з мамою: вчителька

Рис. 3. Автор і назва невідомі

“зав’язала” їй пов’язку, мати довго не бачила ту реальність, яку треба було бачити. Шпилька на губах також підтверджує те, що ти не відповідав, не говорив.

М.: Я спочатку не міг зрозуміти, що то шпилька.

П.: Чи не виникають у тебе певні труднощі у пошуку своєї “половинки”?

М.: Так. Важко знайти людину, яка мене відчувала б. І з часом, після декількох дівчат, я став більш перебірливим, і не хочу опускати планку нижче. Я буду один, або ж із людиною, з якою мені комфортно.

П.: Думаю, тепер ти будеш більш реалістичним у пошуку та влаштуванні особистого життя, знаючи те, про що ми з тобою сьогодні говорили, про ті слідові фіксації, “подаровані” вчителькою. Ті страхи та реакції, які задаються згаданими слідовими ефектами, можуть ще бути присутніми у поведінці. На наступному малюнку (рис. 3) ми бачимо, що людина замість того, щоб плисти в море й отримувати задоволення від води, чомусь вирішила “плисти” в пісок і тягти за собою воду?!

М.: Мені здається, людина плавала у воді, а потім потрапила на сушу і пішла на прорив. Або просто людині забракло води, і вона вирішила розширити водний простір.

П.: А чого бракувало людині?

М.: Простору.

П.: Простору у воді? То людина сама собі (рис. 3) чомусь дуже звузила простір.

М.: Але водночас можна повернутися, а простір буде ще більшим, вона його розширить.

П.: Для чого? Якщо море безмежне.

М.: Так цікавіше: не брати готове, а робити щось своє, окреслити свій напрям. Потім цей простір буде ще розширюватися і з’являтимуться люди, які будуть ділити зі мною цей простір і спрямування зусиль, робити його більшим і більшим. Так з’явиться океан.

П.: Можна обрати шлях, який матиме більше успіхів і буде швидшим, оперативнішим і результативнішим? А ця людина поривається у те, “де уже нікого не буде, а я буду”?

М.: Для мене це не важкий шлях, складно лише в нашій голові, свідомості. Немає нічого неможливого – **все можливо, що ми можемо уявити**. Це для мене *не важкий шлях*, а мій власний, оригінальний.

П.: Що значить “усе можливо, що ми можемо уявити”?

М.: У прямому значенні: все можливо, що ти хочеш!

П.: Наша уява взагалі нескінченна. І найголовніше треба знати, що для психіки уявне та реальне – це *одне і те ж саме*, і тому є велика небезпека у самореалізації. Метод АСПП спрямований на те, щоб людина стала *реалістичнішою*, щоб вона могла зіставляти свої сили з можливостями і бути оптимальною та мати успіхи за менших витрат зусиль. Тут (рис. 3) у неї проблема. Якби хтось стояв на березі і побачив людину, котра пливе піском, у нього розширилися б очі від подиву побаченого?

М.: У плавця в процесі опанування піску змінилася б свідомість, бачення світу. Ця людина не могла такого очікувати від себе, уявити, а тут – відчула результат.

П.: А навіщо тобі так дивувати себе і світ?

М.: Є потреба змінити світ. Кожна людина – це світ, і добре, якщо це відбувається!

П.: Тебе не вистачить на кожну людину. А на самого себе?

М.: Я буду робити своє діло для себе, але водночас розуміти, що люди це бачать, чомусь навчаються й у такий спосіб і змінюються самі. Я не буду докладати зусиль для того, щоб їх змінити, вони самі будуть змінюватися, дивлячись на мене.

П.: Таке враження, що ти хочеш бути поміченим, хочеш зробити щось, щоб бути персоною не лише для себе, а й для людей. Ти хочеш бути нестандартним і небуденним, прагнеш щось оригінальне робити і таке, що навіть важко повторити. Люди б знецінювали твою оригінальність, про яку йдеться?!

М.: Саме тому мені навіть малюнки було важко обрати. Я шукав малюнки, які мені подобалися, мали нестандартний вигляд, або які ще ніхто не обирав до мене. Інші малюнки мені просто не подобаються. А ці чимось вирізняються серед інших.

П.: Цікаво, що часто трапляється така драматична ситуація, яку ти пережив (думаю, там ти поведився нестандартно, не так як усі діти, і був покараним). Коли людина виростає, набирається сили, то навдивовижу спрацьовує закон, відкритий З. Фройдом, а саме *закон “вимушеного повторення”*. Але це повторення є специфічним – усе “так”, однак “я вже є таким, що з мене треба брати приклад”. Тобто присутня соціальна високість, а це протилежне тому, що було у школі. Важливо зрозуміти, що тобою керує – пережита у школі травма, адже там ти *відчув слабкість, міг лише плакати*. Тепер ти хочеш пережити неймовірну силу, на яку нездатні інші люди й очікуєш їхнього захоплення і підтримки.

М.: У мене є реалістичне бачення світу, але водночас я розумію, що те, що я захочу, зможу зробити! І *якби це мені не подобалося – в цьому була б проблема, однак мені це подобається*. І навіть якщо в мене нічого не вийде, то мені це буде подобатися, адже головне не *фініш (результат)*, а *сам процес*.

П.: Розумієш, процес – це справді добре, і в нас акцент зроблений на його перебіг, але все-таки процес існує не заради процесу (бо це замкнуте коло), а заради результату. Якщо ми відриваємо одне від одного (процес і результат), то тим самим втрачається сенс. Якщо ми націлені на результат, але не забезпечуємо процес, то його не буде: “Людина, яка йде – подуває дорогу, але за умови обрання правильного напрямку”.

Рис. 4. Дж. Варрен. Ласкаво просимо до Америки. Назва респондента – “Моє тату”

Останнє співзвучно з реалістичністю твого бажання перемогти. Треба себе поставити на місце, не когось, а самого себе, бо так у процесі можна загубити свої дарування, можливості. Адже тепер, коли ти відчуваєш силу, то діє закон “*вимушеного повторення*” драми. У цьому малюнку (рис. 3) присутнє і самопокарання. Лише батько може бути причетним до цієї води, а ти хочеш для себе пробити свою водяну доріжку. Вода за архетипом – жіночий образ, то ти хочеш пробити “свою воду”, але із “материнським відтінком”. Отож твоя дівчина має бути наповнена тими духовними чеснотами, які має мати.

М.: Так, це все вірно, інакша дівчина поруч зі мною не буде.

П.: Підтекст такий: найбільша вина у тебе – “**перед самим собою**”, бо ти несеш залишки шкільної травми, несеш також прекрасну і високу любов до матері-жінки, і за це себе у такий спосіб (рис. 3) караєш, і через самопокарання ти єдиний з матір’ю. Тенденція до самопокарання і вина лише перед самим собою.

М.: Я намагаюся все це вирішити, бо така залежність від матері мені заважає і буде заважати у майбутньому. Тому я маленькими кроками все вирішую. Це малюнок власного тату (рис. 4), але я хотів би, щоб це був чоловік, а не жінка.

П.: Ми не звертаємо увагу на статі, будемо вважати, що це чоловіче обличчя, але в різних іпостасях, так?

М.: Так.

П.: Розкажи про це. Наскільки ця “*потрійність*” тобі заважає і коли ти її відчуваєш?

М.: Це, мабуть, образ мене у плані різнобічності, нестандартності та широти бачення світу, дивлюся на нього з різних боків.

П.: Якби ти зараз спробував подивитися на себе з різних боків, що ти побажав-проговорив би? Спробуй висловитися спонтанно та невимушено.

Рис. 5. Р. Магрітт. Закохани

М.: Мені все подобається.

П.: Якщо ти вказуєш, що є різні боки, то які з них міг би виокремити?

М.: Щирість або неординарність, можливо, характеризує мій творчий бік, позицію у житті. Багато чого мені майже все подобається.

П.: Що тобі заважає у такій позиції?

М.: Відсутність концентрації. Адже я дивлюся на все і відразу, та не можу сконцентруватися на чомусь одному. В житті я більше думаю за те, що буду робити у майбутньому, і тому незібраний у тому, що відбувається біля мене наразі. Треба жити теперішнім, майбутнє – то мрії, минуле – спогади. Моя проблема полягає в тому, що я намагаюся швидше все зробити заради того, щоб у майбутньому мені було добре, але водночас я втрачаю життя тут і нині.

П.: Можливо, це теж залишкове явище, що колись у школі тобі було погано; хотілося, щоб воно швидше минуло, щоб потім тобі було краще, і ти про це мріяв.

М.: Може бути.

П.: Дивлячись на цю постать (рис. 4), можна сказати, що їй важко виокремити щось основне, тому що, очі розвернуті в різні боки. На нас завжди впливає багато чинників, а ми маємо виділяти основні. На руці чорні рукавиці. Що це означає?

М.: Це елемент елегантності, строгості, відчуття стилю.

П.: Рука чоловіча. Чи не відчував ти у собі поєднання чоловічого та жіночого?

М.: Є, звичайно, від батьків, напевно. Від тата я взяв музичність, творче написання віршів, текстів, від мами – любов до малювання, ставлення до роботи з душею. Наступний малюнок (рис. 5) я обрав, бо він такий “кіношний”. Сама актуальність малюнка – це не те, що “ти ховаєшся від когось”; він вказує, що неважлива зовнішність, важливіше те, що всередині людини – відчуття, певні емоції, переживання.

П.: Все-таки ти ж обрав її (дівчину) не тому, що вона ходила з “мішком на голові”?

М.: Я обрав більше за внутрішній світ. Але якби мені не подобався її внутрішній світ і характер, то я з нею не спілкувався би навіть по-дружньому.

П.: Є відтінок едіпальної залежності. Важливо враховувати, що едіпальна залежність може обмежитися лише духовним єднанням, тому що на чутте-

вість існує табу. Тому ти робиш акцент на духовності. Ми бачили зав’язані очі і є лише третє око душі (рис. 2).

М.: Не зовнішність робить внутрішній світ, а внутрішній світ робить мою зовнішність.

П.: Спостерігається табу на чуттєвий вибір, він зводиться до духовності. Це відтінок залежності від матері. Остання фраза теж вказує на внутрішню єдність з матір’ю, що й визначає зовнішнє.

М.: Наступний малюнок (рис. 6) я обрав, бо тут зображений кіт, а у віддзеркаленні – лев. Тим більше, що я за знаком зодіаку – Лев. Можливо, і з молодших класів є пригнічення внутрішньої енергії. З віком я зрозумів, що треба себе захищати. У школі я сварився з учителями, які погано до мене ставилися, постійно відстоював власну думку.

П.: Коли ти був таким маленьким і беззахисним (кошеня, рис. 6) і відчував, що в школі тебе ніби занурюють у “калюжу”, вже тоді хотілося сили лева? І тоді ти заявляв за себе, що ти не маленьке кошеня, а лев?

М.: Так, я намагався протистояти.

П.: Бачимо (на рис. 7) обірвані пуповини (зверху) і фігуру, яка є змертвою, дерев’яною. Проте її проблема не в тому, що вона зроблена з дерева, а в тому, що вона прагне “сердечності” як власної, так і, очевидно, від когось.

М.: Вона прагне бути живою – ось це основне! Хочє себе оживити!

П.: Вона намагається сама себе оживити? Що саме для тебе розкриває цей малюнок?

М.: Цей малюнок із тих, які мені не дуже подобаються, але я вирішив його взяти. Це ніби маріонетка, яка була до чогось прив’язана. Вона понад усе хоче бути живою, відчувати. У цьому проблема – немає чутливості, ніби мертвяк.

П.: Якщо ти обрав такий малюнок, то, можливо, відчуваєш, як інколи сам себе виснажуєш суперечками, утриманням іміджу, боротьбою за майбутнє...

М.: Мене втомлює беземоційність, потреба стримувати себе серед людей, адже на це витрачається

Рис. 6. Автор невідомий. Сміливі мрії про велич

Рис. 7. А. Борда. Назва невідома. Назва респондента – “Моє самооживлення”

Рис. 8. М. Періх. Святий Сергій Радонезький

велика кількість енергії. Коли я приходжу додому, то постійно відчуваю себе виснаженим. У соціумі я займаюся тим, що стримую себе, роблю із себе наче неживого для того, щоб там бути в оптимумі поведінки.

П.: Треба над собою працювати, адже залишки того, що тобі довелося змертвляти агресію на вчительку, коли ти був ще маленький і безсилий. Той лев (рис. 6) був левом, але не живим, він оживав лише у своїх агресивних порухах помсти. Це приносить тобі те, що ти сам залишаєшся у такому стані (рис. 7). Треба збагнути, що це залишкові відчуття. Вже минув той час, коли тебе могли принижувати морально чи інтелектуально. Це все залишкові аспекти, які породжують тривогу, і ти щось робиш, але даремно, подібно до плавця (рис. 3).

М.: Так! Якщо все життя відбувається боротьба, то і життя немає, воно так і мине.

П.: Рис. 5 якось пов'язаний із рис. 7?

М.: Так, я також про це думав. Малюнки схожі тим, що відсутнє обличчя, адже там (рис. 5) одягнутий мішок.

П.: А цій маріонетці (рис. 7) потрібні зовнішні побудження для того, щоб вона ожила? Вона хоче, щоб все налагодилося само собою чи кимось? Він же хоче, щоб руки могли підніматись, адже вони ніби обірвані?

М.: Можливо, він їх сам обірвав, водночас розуміючи: якщо обірве, то буде самостійним, незалежним, буде оживати. Але він не може бути таким, бо він маріонетка і майже нічого не може.

П.: Пуповини (мотузки), згідно з архетипною символікою, це натяк на залежність від матері, котра здатна енергетично живити!

М.: Так, вона мене підтримує.

П.: Треба набувати підтримку у самому собі.

М.: Цей малюнок я обрав миттєво (рис. 8).

П.: Чим він тебе привабив?

М.: Мені подобається стиль малюнка, саме зображення.

П.: Тут є декілька планів.

М.: Деталі.

П.: Людина – велика, вагома, висока, більша за будівлю, можливо, вона дуже далеко. Де ти є, що на малюнку стосується тебе?

М.: Я – ця людина, я це відразу зрозумів, я хочу такої “високості”!

П.: У тебе не виникало думок, якщо ти в житті не досягнеш того, що хотів, то готовий піти в духовність чи до монастиря?

М.: Так, ближче всього мені буддизм. Мене це цікавить, духовне збагачення, монах – це чудово для мене!

П.: Будемо сподіватися, що це в тебе мине, там чекають великі обмеження твого життя, можливостей їхньої реалізації! Все-таки ти волелюбний, хочеш свободи, адже тобі мало того моря (рис. 3) – ти прориваєшся далі, розширюєш простори, долаючи пісок. Енергія лібідо і моргідо – це два боки однієї медалі. Коли ти вивільнишся від тих темних (моргідних) слідів, особливо “від учительки”, то твоя творча енергія (лібідо) одразу буде збільшуватися. Що цей святий тримає у руках?

М.: Капличку, можливо, оберігає духовну цілісність, збагачення.

П.: На голові – німб високої духовності?

М.: Так, гарно, німб просто так не з'являється.

П.: Якби мама це почула, то у неї виникли б які почуття?

М.: Вона це знає і вона це цінує в мені, підтримує!

П.: Знає і спокійно ставиться до твоїх намірів?

М.: Це не значить, що я там буду жити до кінця життя, я там пожив би років п'ять, очистився б, знайшов би щось живильне для душі, їй так потрібно оживати.

П.: Розумієш, нічого безслідно не минає. Якщо тобі зараз важко у цьому світі, то через п'ять років у цей світ повертатися тобі буде ще важче. Світ за цей час зміниться, а ти не будеш готовим сприйняти ці зміни.

М.: Нічого, повернуся назад після набуття спокою душі, ось що для мене важливо!

П.: Будемо сподіватися, що глибинна психокорекція тобі допоможе у твоїх намірах набуття гармонії душі, можливо це здійсниться і поза монастирем.

М.: Дякую за цікаву роботу. У мене з'явилось відчуття ясності і впевненості у власних перспективах! Я радий, що мав змогу глибинно подивитися на свій внутрішній світ. Зрозумів велику роль учительки в тих особистих проблемах, які я маю сьогодні, зрозумів смисл прагнення до оригінальності, яка водночас суперечить моїм "монастирським" намірам. Дякую, відчуваю, що це допоможе мені віднайти самого себе, відшукати спокій та енергію душі.

ВИСНОВКИ

Стенограма психоаналітичного діалогу з респондентом М. ілюструє силу архетипу **Матері**, який архаїчно має дуалістичне навантаження: з одного боку, це "Захисниця", а з іншого – "Баба Яга", відьма, зла "господиня", що викликає не лише страх, а й внутрішнє душевне змертвіння, яке засвідчує виконана психологічна робота. Цікавим є перекодування М. проблем душі в малюнках. Емпіричний матеріал доводить значущість активаційних моментів у становленні психіки М., як і будь-якої дитини. Змертвіння душі М. стабілізувалось у серйозну доленосну проблему взаємин із іншими людьми. Перенесення подібних почуттів і страхів поширилося на "весь світ", тобто на людей загалом, що пояснює його прагнення жити "у лісі" чи піти "до монастиря". Провідний внесок у стан його психіки зробила сама вчителька, що підтверджує стенограма. Архетип *Злої матері* знайшов притулок в образі *злої вчительки*, у якої, вочевидь, були власні особистісні проблеми, котрі вона екстраполювала на хлопчика-першокласника. Ми вимушені залишити за кадром оцінку професіоналізму вчительки, тому що в центрі уваги персонально є психіка М., який вказував на наслідкові ефекти мортідних інтроєктів об'єктних відношень з учителькою. Останні зумовили власну жертвовність – омертвіння внутрішнього світу, який він сподівається оживлювати у Монастирі, в ізоляції від "злих" людей, які занурювали його в "темін" власних почуттів. Такого гатунку "надбання" мають тенденцію переносів на стиль життя у соціумі, якому він апріорі схильний кидати виклик. Це ускладнює життя М., задає в його поведінці хибне коло. Все це загалом знайшло виявлення у специфіці одягу, оригінальності (нестандартності) поглядів на все, що створює переконливий для нього ефект його незалежності від світу, від людей. Так він долає травму залежності від учительки.

Наміри піти до монастиря є натяком на тенденцію повернення до лона матері (згідно з архетипною символікою). Внаслідок депривованості психіки М. обмежений тенденцією змертвіння взаємин із навколишніми. Під впливом пережитої травми він не здатний до сенситивності у розумінні потреб інших людей, зокрема у виборі інтимного партнера.

Жертвопринесення дітей нерідко зумовлюються їх власними батьками, або ж навпаки батьки декларують жертвовність через присвяту себе і свого життя дітям. Поза таким скрупульозним аналізом може видаватися, що жертвопринесення – це той феномен, який відійшов у минуле. І справді, демонстративно-ілюстративну форму ініціації жертвопринесення, яка була характерною для первісних поколінь [4], важко віднайти в сучасному цивілізованому суспільстві, та й в окремих, ще існуючих племенах, що все ж набуло певних видозмін. Воднораз *жертвовність* у наш час активно *набуває латентних відтінків, особливо в сімейному форматі взаємин. У соціальних же аспектах це почасти може варіюватися жертвовністю кримінального забарвлення: викрадання людей для перетворення їх на рабів або для продажу; використання їхнього "каліцтва" для експлуатації як жебраків (отримання милостині); жертви сексуального насилля та жертви-раби у трудовій експлуатації; еміграції; сексуальне рабство; тероризм; жертви-донори; жертви фізично-агресивного домінування чоловіків (а інколи й жінок) у сім'ях; хвороблива корисливість, що може перетворити людину на саможертву через жадібність до грошей, їжі, влади, потурання та приниження інших людей.*

Тому нас і цікавить динаміка механізмів формування тенденцій *жертвопринесення у психіці конкретної людини*, які формуються у процесі соціалізації. Пояснення досліджуваного феномену пов'язано з тим фактом, що психіка кожної людини обтяжена як *базальним конфліктом "життя – смерть"*, так і *позадосвідними утвореннями*. Останні незмінно балансують між Еросом і Танатосом. Так, якщо взяти до уваги сновидіння, то *"вбивство і задоволення"* становлять ні що інше, як садистський сексуальний акт, який об'єднує і те і те [Ерос і Танатос]. Таку єдність здатний виразити **архетипний** символ.

Отже, жертвовність є не лише зовнішньо стимульованою формою поведінки, а й заданою внутрішніми механізмами, сформованими у ранньому дитинстві, що мають позадосвідну

(архаїчну) природу. Вона сигналізує про внутрішнє неблагополуччя, за яким, як уже вказувалося, стоїть базальний конфлікт “життя – смерть”, формування якого незмінно пов’язане із впливом на психіку первинних лібідних об’єктів (батько/мати).

Пропоноване дослідження не обмежене лише вербальними засобами (словом), що ускладнює пізнання феномену глибинної, зокрема довербальної детермінованості психіки архаїзмами, адже, як указує Ф. Ніцше: “Мова існує для того, щоб збивати з пантелику себе й інших” (цит. за: [5, с. 123]). Водночас він указував, що ми відчуваємо полегшення, коли користуємося уявленнями, які можуть бути художньо візуалізовані (як “продукт сублімації”). *Художня творчість дає змогу подати індивідуалізоване в типовій формі.* Образно-символічна форма художньої презентації уявлень допомагає знівелювати тенденцію ідентичності й розширює перспективу актуалізації емоційного відгуку, що стимулюється символами. Відмінність таких емотивних імпульсів пояснюється як полізначністю символів психомалюнка, так і неповторністю переживань кожної особи. Художній образ творця дає змогу тому, хто його сприймає, екстраполювати на репродукції картин власні відчуття з їхніми індивідуалізованими акцентами. Звідси впливає психологічна специфіка сприйняття та каталізації художнім твором процесу глибинного пізнання. Не менш важливою є художньо-тематична самопрезентація особи. За цих умов до виконаного власноруч тематичного психомалюнка респондент *добирає репродукції художніх полотен, що сприяє більшій ефективності розкриття латентних змістів психіки шляхом “подвійної опосередкованості”*.

Оригінальністю роботи є те, що метод АСПП, який базується на психодинамічній методології, використано з метою пізнання залежності психіки людини від архаїзмів, котрі здатні візуалізуватися. Стаття контекстно звертає увагу на дієвість таких архаїзмів, як комплекс Едіпа та вина, які є взаємопов’язаними. Емпіричний матеріал доводить віртуозність архетипів у перекодуванні ідеальної (психічної) реальності в матеріалізовану (малюнкову) із збереженням інформаційних еквівалентів. Подана у роботі феноменологія конкретного практичного фрагменту АСПП доводить латентно-мотиваційний потенціал аналізованих малюнків, що заданий архаїзмами.

Відтак пізнання суб’єктом глибинних аспектів психіки спроможне ослабити архаїчно-сміслові мотиваційні чинники, які можуть посилювати актуалізацію жертвовно-драматичного аспекту його життєдіяльності і тим самим блокувати реалізацію власного особистісного потенціалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Акімова Л. Жертвоприношение: Ритуал в культуре и искусстве от древности до наших дней. Москва, 2000. 536 с.: ил. (Язык. Семиотика. Культура).
2. Першин Ю. Ю., Ахмадишина В. И. Архаическое сознание и религиозность человека: очерки по археологии религии. Омск, 2012. 469 с.
3. Тютчев Ф. И. Полное собрание стихотворений. Ленинград, 1987. 360 с.
4. Фрейд З. Тотем и табу. Санкт-Петербург, 2017. 320 с.
5. Шпильрейн, С. Психоаналитические труды. Пер. с англ., нем. и фр. под науч. ред. С.Ф. Сироткина, Е.С. Морозовой. Ижевск, 2008. 466 с.
6. Яценко Т. С. Глибина психологія: діагностика та корекція тенденції до психологічної смерті. Ялта, 2008. 204 с.
7. Яценко Т. С., Глузман А. В., Мелоян А. Э., Туз Л. Г. Агрессия: психологическая теория и феноменология. Киев, 2010. 271 с.
8. Яценко Т. С. та ін. Самодепривація психіки та дезадаптація суб’єкта. Київ, 2015. 280 с.
9. Durkheim E. The Elementary Forms of the Religious Life. Translated by Joseph Ward Swain. N. Y.: Free Press, 1967. P. 38, 336, 340.
10. Muller M. F. Lectures on the Origin and Growth of Religion. L.; Bombay: Longmans, Green and Co., 1901. P. 2–14, 56, 66, 82, 245–250.
11. Reinach S. A General History of Religions. N. Y.: G. P. Putnam’s Sons; L.: W. Heinemann, 1909. P. 52.

REFERENCES

1. Akimova L. (2000) *Zhertvoprynosheniye: Rytual v kulture i iskusstve ot drevnosti do nashykh dnei*. Moscow [in Russian].
2. Pershin Yu. Yu., Akhmadyshyna V. Y. (2012) *Arkhaycheskoe soznanie i relihioznost cheloveka: ocherky po arkheolohyyi relihyi*. Omsk [in Russian].
3. Tiutchev F. Y. (1987) *Polnoe sobranie stykhotvoreny*. Leningrad [in Russian].
4. Freud S. (2008) *Totem i Tabu*. St. Petersburg [in Russian].
5. Shpylreyn S. (2008) *Psykhooanaliticheskiye trudy*. Izhevsk [in Russian].
6. Yatsenko T.S. (2008) *Hlybynna psykholohiia: diahnostyka ta korektsiia tendentsii do psykholohichnoi smerti*. Yalta [in Ukrainian].
7. Yatsenko T. S., Gluzman A. V., Meloyan A. E., Tuz L. G. (2010) *Agressiya: psihologicheskaya teoriya i fenomenologiya*. Kyiv [in Russian].
8. Yatsenko T. S., Bondar V. I., Evtushenko I. V., Kononova M. M., Maksymenko O. G. (2015) *Samodepryvatsiia psykhyky ta dezadaptatsiia subiekta: monohrafiia*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Durkheim E. (1967) *The Elementary Forms of the Religious Life*. N. Y. [in English].
10. Muller M. F. (1901) *Lectures on the Origin and Growth of Religion*. L.; Bombay [in English].
11. Reinach S. (1909) *A General History of Religions*. N. Y. [in English].

АНОТАЦІЯ

ANNOTATION

Яценко Тамара Семенівна, Манжара Світлана Олегівна. Жертвопринесення у його архаїчній сутності.

Стаття розкриває вплив архаїзмів на мотиваційний потенціал психіки. В ній доводиться, що посеред архаїзмів (Едіп, вина, рабоволодарювання / рабопідкореність тощо) жертвопринесення (жертвність) відіграє синтезуючу роль. Передусім є підстави констатувати взаємозв'язок цих категорійних визначень з Едіпом (комплексом Едіпа), що знаходить виявлення в універсальності образу: "без вини винний" (Ісус Христос). Відомо, що таким же безневинно стражденним виявився й Едіп, який сам себе прирік на смерть (виколовши собі очі та відмовившись від їжі), що є ближчим до концептуальних засновків авторських пошукувань. Психодинамічна парадигма (яка формувалася групою дослідників упродовж останніх сорока років) надає теоретико-методологічні передумови дослідження архаїзмів, серед яких особливо виділяється жертвопринесення. Провідний висновок досліджень у рідчій глибинній психології полягає в тому, що мотиваційно-смысловий потенціал суб'єкта у його архетипній сутності є центральною проблемою психології, яка об'єднує бінарність поглядів на психічне в життєвому і науковому, академічному і прикладному, традиційному і глибинному його розуміннях вимірах. Розгляд питання про мотиваційний потенціал архаїзмів (які заявляють про себе в архетипній символіці) охоплює подвоєні змісти, притаманні людині від народження, які мають не лише індивідуально-особистісну (онтогенетичну), а й філогенетичну природу. Матеріал статті висвітлює основні архаїчно-динамічні тенденції психіки, а саме комплекс Едіпа, вина, жертвність, рабоволодарювання тощо. Особлива увага приділяється методам глибинного пізнання психіки в контексті виявлення мотиваційного впливу архаїзму жертвопринесення на психіку суб'єкта. Доводиться, що процес розвитку людства пов'язаний із *просоціальними обмеженнями*, що зумовлюють не свободу реалізації природних інстинктів, які задають спонтанну активність психіки. Архаїчний спадок людства подається у розрізі результатів дослідження можливостей пізнання цілісності психічного, його мотиваційно-смыслового потенціалу. Аргументована значуща роль архаїзмів в особистісному становленні індивіда з характерним для нього відтінком минулого, яке синтезується в категоріях "стражденність", "жертвопринесення". Пропоноване дослідження подає не лише науково-оглядовий матеріал за заявленою проблемою, а й стенограму діалого-аналітичної роботи з респондентом, яка засвідчує схильність його психіки до власної стражденності (жертвності) через некоректне обходження з ним чи то батьків, чи то вчителів. Окрім того, розкриваються можливості зліквідування у процесі АСПП деструкцій психіки з перспективою психічного новостворення завдяки розширенню самоусвідомлення, котре пробуджує інстинкт самозбереження. Останнє відкриває загати нівелювання суб'єктом тенденцій до самопокарання, самоїдства та самодепривації.

Ключові слова: архаїзми, активне соціально-психологічне пізнання (АСПП), глибинна психокорекція, жертвність, жертвопринесення, психіка, самоусвідомлення.

Tamara Yatsenko, Svitlana Manzharо. Sacrifice in its archaic essence.

The article reveals the influence of archaisms on the motivational potential of psyche. The article proves that among different archaisms (the Oedipus complex, guilt, slaveholding / slaveconquerness etc) sacrifice (self-sacrifice) plays a synthesizing role. There are some grounds to state the interconnection of all these categories with the Oedipus complex, finding its display in the universality of the image: "guilty without guilt" (Jesus Christ). Like Jesus Christ Oedipus turned to be an innocently suffering person who had destined himself to death (having put out his eyes and having refused to eat).

Psychodynamic paradigm (formed by the group of researchers for more than forty years) gives theoretic-methodological prerequisites to explore archaisms, the most prominent of which is sacrifice. The leading conclusion of the research concerning depth psychology is *that a person's motivation-meaningful potential in its archetypical essence is the central problem of psychology, uniting binary of views on psychic in the living and scientific, academic and applied, traditional and depth understanding of it.* Consideration of the issue on the motivational potential of archaisms (expressing themselves in the archetypical symbolism) comprises **doubled contents, which are inherent for a human from birth, that have not only individual and personal (ontogenetic) nature, but also phylogenetic one.** The article is fixed on the basic archaic-dynamical tendencies of the psyche, namely: the Oedipus complex, guilt, self-sacrifice, slaveholding etc. A special attention is paid to the methods of the psyche depth cognition in the context of detecting the motivational influence of the self-sacrifice archaism on the person's psyche. The process of the mankind development is connected with *prosocial restrictions, causing unfreedom to realize the natural instincts*, which set the spontaneous activity of the psyche. The archaic heritage of the mankind is presented concerning the research's results of the possibilities to cognize the integrity of psychic, its motivation-meaningful potential. The article proves a considerable role of the archaisms in the individual's personal development with his characteristic tint of the past that is synthesized in the category "suffering", which accompanies with self-sacrifice.

The article does not only give scientific and fact-finding material on the mentioned problem, but also a short-hand record of the dialogic-analytical work with a respondent, that proves a tendency of his psyche to his own suffering (self-sacrifice) due to his parents' or his teachers' incorrect treating him. The article shows that in the process of ASPC it is possible to nullify the destructions of the psyche, having the prospect of the psychical re-establishment due to the expansion of self-realization, evoking the self-preservation instinct. The last one opens the prospect of nullifying the tendencies to self-punishment, self-criticism and self-deprivation.

Key words: archaisms, ASPC (active social-psychological cognition), depth psycho-correction, self-sacrifice, sacrifice, psyche, self-realization.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Карпенко З.С.,
д. філол. н., проф. Кузнецов Ю.Б.

Надійшла до редакції 30.08.2019.
Підписана до друку 08.10.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Яценко Т.С., Манжара С.О. Жертвопринесення у його архаїчній сутності. Психологія і суспільство. 2019. №3-4. С. 106-117. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.106>

Анатолій А. ФУРМАН

ІНТЕНЦІЙНІСТЬ ЯК СУТНІСНА ОЗНАКА СМИСЛОЖИТТЄВОГО БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ

Anatolii A. Furman

INTENTIONALITY AS AN ESSENTIAL FEATURE OF THE PERSONALITY'S MEANING-LIFE EXISTENCE

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.118>

УДК: 159.923.2

Постановка проблеми й актуальність дослідження. У напрацюваннях психологічної науки завжди актуальними залишаються питання постановки засадничих віх людського життя. До прикладу, В.А. Роменець, як зазначає П.А. М'ясоїд, вважав, що оскільки “життя вміщує у собі всі психічні явища – від найпростіших до найскладніших, то саме воно має бути предметом психології, взятим у процесі розвитку...” [11, с. 433]. У будь-якому разі особистісний світ людини вміщує систему основних активаторів вчинення, що скеровують її як суб'єкта до реалізації власного Я в навколишньому довкіллі, продукують персоніфіковані сенси, цінності і смисли та визначають наскрізний вектор життєтворчого самоздійснення. Цими мотиваторами постають *інтенції* як усвідомлені спонуки в обранні конкретної життєвої мети, що надалі здійснюються у вчинку як актуальному акті реалізації ресурсів і потенціалів особи з подальшою рефлексією скоєного на рівні осмислення можливих наслідків. Звідси закономірно, що особистісне зростання є діяльним процесом самотворення, коли людина бере на себе відповідальність за власне життя, соціокультурний і суб'єктний шляхи свого зреалізування, засновком чого постає *інтенційність* як серцевинна особливість людської свідомості бути спрямованою на вирішення нагальних питань свого буттєво-

го призначення-уприсутнення. Саме інтенційне й одночасно пристрасне пережиття задіяних в орбіту індивідуального існування суспільно вагомих смислоформ означає самісні психодуховні надбання особистості. Тоді вона усвідомлює об'єктивне значення подій, що стосуються її самої, і водночас вудіяльнених взаємообмінах зі світом їй розкривається персональний сенс-призначення життя. Відтепер, як власне особистість, вона має “пройти через *індивідуалізм*, подолати його і підвестися до *вселюдського*”, при цьому “залишитися сама собою”. Це – “*натхненна особистість, цінністю якої є вчинкове діяння*, через нього вона об'єктивує свою творчу сутність, виявляє неповторну природу, реалізує *покликання*. Вона переживає всю гаму ставлень до світу й осягає можливість відкрити для себе *смысл буття*” [11, с. 446].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психології накопичений значний обсяг знань про особливості постановки ціннісно-сислової сфери особистості як засновку людської екзистенції, про що свідчать напрацювання К.О. Абульханової-Славської, М.Й. Боришевського, Е.О. Вілсона, З.С. Карпенко, Д.О. Леонтьєва, Г.К. Радчук, В.В. Рибалки, М.М. Рубінштейна, В. Франкла, В.Е. Чудновського та ін. (див. цит. літ.). З рефлексивних позицій постановки особистості у просторі ковітальної взаємодії варто зазначити, що людина керу-

ється при визначенні вектору свого самоздійснення *системою інтенцій* (задумів, помислів, прагнень, домагань), котрі, своєю чергою, актуалізують її пізнавальні, адаптаційні, емоційні та креативні процеси, поведінкові акти і вчинкові дії, тому уможливають досягнення нею головних, стратегічних життєвих цілей (Г.О. Балл, Ж.П. Вірна, А.Г. Маслов, В.П. Москалець, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко, А.В. Фурман та ін.).

Однак залишаються невирішеними питання *емпіричного вивчення інтенційності* як здушевленої спрямованості свідомості людини на сприйняття й пізнання світу, що є наслідком упорядкування умоглядних образів зовнішнього світу у виявах потенційного, можливого (тобто мінливої, відкритої для змін і тому недосконалої матерії) та актуального, дійсного (зреалізованого, здійсненого, завершеного, досконалого). Інтенційність – це засаднича функція й атрибутивна ознака свідомості і формовияв інтелектуальних зусиль людини, сутність якої полягає в розумній організації сприйняття, осягнення, тлумачення і конструювання дійсності з подальшою мобілізацією особистісних ресурсних можливостей у широкому внутрішньому просторі вчинкової активності.

Мета статті: в контекстах психологічного теоретизування і філософського методологування реінтерпретація інтенційності у формовиявах трансцендентної здатності свідомості до саморефлексії й у низці емпіричних ознак усталеної інтегральної риси-якості особистості. **Завдання дослідження:** аналітично окреслити еволюцію змістового наповнення понять “інтенція” та “інтенційність”; висвітлити ті диспозиційні властивості особистості, які відображають її цільову спрямованість, життєві домагання і смисложиттєве зорієнтування; обґрунтувати емпіричний інструментарій вивчення свідомісних ознак-властивостей особистості, котрі актуалізують емпірику інтенційності, передусім її споглядальні психодуховні показники, маркери і форми оприявлення.

Еволюція понятійних умістовлень інтенції та інтенційності

Духовність і смислова заданість буття у філософсько-психологічних пошуках описується різноманітними інтелектуальними традиціями: світ ідей Платона, логос Аристотеля, субстанція Фалеса і Б. Спінози, архетипи Філона і К.Г. Юнга, праобраз світу А. Августина,

монади Піфагора і Діогена Лаертського, Дж. Бруно і Г.В. Ляйбніца, “річ у собі” І. Канта, світовий (абсолютний) дух Г.В.Ф. Гегеля. Всі ці надбання – це спроби рефлексивно витлумачити універсальні начала світоустрою, які об’єднані наскрізним задумом самого Творця. Центральним поняттям, що консолідує всі ці науково-світоглядні пошуки, особливо починаючи від праць Е. Гусерля, є *інтенційність* як космологічний упорядник (наскрізна свідомісна субстанція-властивість) усього суцього, єдиний закон організації буття.

Розвиваючи вчення Аристотеля про форму та матерію, Т. Аквінський вважав першоосовою світового порядку *інтенцію* (намір, задум) – здушевлену спрямованість свідомої живої субстанції на сприйняття й пізнання світу. Мислитель розрізняв два вияви інтенцій: 1) *понятійні уявлення*, що сформовані розумом на основі осягнення реальності; 2) *дефініції* – ті утворення, що сформульовані з допомогою мисленневих аналітико-синтетичних операцій, об’єктом яких є розум, логічний закон чи сама думка. Воднораз А. Августин висловив ідею про головну роль *волі як “інтенції душі”* у складній природі свідомості, чим ідейно започаткував волюнтаристський та інтроспективний напрями наукового пізнання внутрішнього світу людини [24].

Інтенція у вимірах людського ества – це намір, задум, прагнення, цільова настанова, наскрізна ідея, спрямованість думки чи свідомості, або ж така собі ідеально сконструйована свідомою здатністю план-карта дій і вчинків особистості. Причому це не просто спонука чи неусвідомлений потяг, а наскрізний замисел або ж з-мисл подальших життєвих звершень особи. Інтенція опосередковується духовними, ідеальними чи матеріальними, об’єктивними чинниками, особистою чи загальноприйнятою, індивідуальною або психосоціальною причинами, але завжди організується рамковими умовами одиничних або сукупних спонук чи мотивів суб’єкта. Натомість *інтенційність* постає стійкою характеристикою людини, що першочергово пов’язана із зосередженістю думки, її центрацією на об’єкті (предметі) пошукового інтересу, глибоким розумінням особистої націленості і сутнісним осмисленням власних життєвих домагань.

Спрямування людських помислів керується не лише раціонально-прагматичним позиціонуванням власного Я стосовно світу, а й спричинюється суспільно-моральними наративами довколишнього загалу, що в тандемі станов-

лять горизонти (за М. Гайдеггером) людського екзистенціювання. Саме інтенційність як наскрізна якість свідомості, за свідченнями Е. Гусерля, розпросторюється за межі монадного Я, виявляється у його самісній своєрідності і віддзеркалюється у внутрішньому світі особистості, породжуючи онтичний смисл, буттєвий змислопотік через індивідуальнісний “ландшафт” цього світу. Присутність позасуб’єктивних смислів у полі свідомості людини є передумовою осягнення і змістовного розуміння сенсу як персоніфікованого відношення до дійсності, який організується, формовивляється і реалізується через вчування [6].

В науковий обіг *поняття інтенційності*, як відомо, ввів Ф. Brentano, відокремлюючи його як сутнісний критерій (показник) розрізнення ментальних і фізичних феноменів [3]. Будь-який психічний акт скеровується певним спрямуванням свідомості й самоорганізаційно постає модусом бажаності, селективності, аспектуальності, зацікавленості суб’єкта у розгляді конкретного об’єкта (речі, процесу, події) дійсності. Тож спрямованість будь-якого пошукування як онтофеноменального акту споглядання-розпізнання-відображення опосередковується інтенційністю свідомісних здатностей особи як психодуховним складником і внутрішнім рушієм пізнання і перетворення нею світу й урешті-решт самої себе.

Е. Гусерль вважав інтенцію не лише відчуттям-переживанням, наділеним змістом і/або спрямованим на сприйняття дійсності, а й уявленням (аналогом) свідомості. На його переконання, інтенційність – це наскрізна, себто атрибутивна, риса-якість свідомості загалом, яка в акті свого безпосереднього вчування, уможливує відшукання особистістю сенсу. Інтенційна сутність людського ества виявляється в *феноменологічній редуції*, коли задум (замисел, з-мисл) прямує від зосередженості на об’єктах навколишнього світу до концентрації уваги (через канал рефлексії) на суб’єктивному досвіді, тобто на самих переживаннях різних станів потоку свідомості (психічних актах, умовах функціонування свідомісної здатності чи саморефлексії). Інтенційність розглядається філософом як атрибутивна духовна сила, котра координує і синтезує найрізноманітніші акти усвідомлення, що перебувають у засновках конституювання онтичних смислів [6].

Р. Мей аналізує інтенційність і волю до тотальної самості у формах самоактуалізації, самоздійснення, самотворення. Тому інтенцій-

ність розуміється ним не як тотожність окремих інтенцій-намірів, а як окремий свідомісний вимір, що перебуває у їх основі, окремісний простір суб’єктивності, що пронизує й уміщує в себе як свідомість, так і несвідоме, як мимовільне пізнання, так і довільне спонтанне творення. Саме вона є особистим підґрунтям зважених і зрілих учинків, що постають живильною силою, системою чітко усвідомлюваних сенсів і смислів [26]. Французький філософ М. Мерло-Понті поділяв думки Р. Мей і стверджував, що інтенційність – це не тільки сутнісна риса свідомості особистості, а й усталена атрибутивна характеристика людського ставлення до світу в цілому [17].

Слідом за феноменологами та екзистенціалістами В. Франкл використовує поняття *інтенційної дуги* як рефлексивного акту деперсоналізації особистості й об’єктивації її відносин зі світом (зовнішнім і внутрішнім). Так, при надмірному мозковому напруженні, ця “дуга” натягується, внаслідок чого у людини настає перезбудження (гіпертонус), що супроводжується неадекватними стеничними реакціями; надалі вона може “розірватись”, що сформує симптомокомплекс маячення, або ж виснаження (вигорання); при низьких показниках мисленнєвої активності (за слабкої інтенційності) навпаки породжується гіпотонія свідомості, яка супроводжується кататонічними (млявими) формами поведінки і діяльності [14]. Тож важливо гармонізувати (увагомити) вияви інтенційності для створення оптимальних умов людського життєздійснення. Цю зважену (збалансовану) психодуховну енергію замислу можна порівняти з натягнутою тягивою, що є ефективним інструментарієм “запуску стріли думки в ціль” істинного покликання особистості як співучасника буття [25].

Філософська думка категорійні вияви інтенційності розпросторює на поняття *наскрізного мотиву вчинення* як цілком усвідомленого, осмисленого діяння з чітким визначенням його цільового призначення, мети-місії, змістонаповнення і сенсовибору. Тож інтенційність є сутнісною, універсальною характеристикою свідомості, яка організує й оптимізує взаємини зі світом свого носія – конкретної особистості як творця свого повсякдення [19]. Як властивість свідомості бути спрямованою на деякий об’єкт інтенційність постає стратегічною *стрижневою рисою-якістю особистості*, що й визначає її *головне смисложиттєве зорієнтування*.

Інтенційність як усталена диспозиційна властивість особистості

Інтенційність постає узвичаєним диспозиційним атрибутом особистості, котрий виявляється у стійкій схильності до таких переживань, думок, дій і вчинків, що відображають цільову спрямованість, життєві домагання та визначають її смисложиттєве зорієнтування. Вона виконує функцію об'єктивації "свідомості" (М.К. Мамардашвілі [9]), коли интенційована свідомою здатністю особистість керується у своїй пізнавальній діяльності та вчинках системою сенсів і смислів як засадничою віхою осягнення дійсності і власних взаємин зі світом. Перш ніж розглядати интенційність у просторі взаємопов'язаних із нею рис-якостей особистості, визначимо її структурно-функціональні складові та детально зупинимося на їх експлікації і психологічному описі [13; 17].

Рефлексивний аналіз літературних джерел [5; 7; 8; 18; 29] показав, що интенційність характеризується (утримує складники): 1) загальною установкою на цільову спрямованість особистості в реалізації намірів, задумів, прагнень, життєвих домагань (*установчий компонент – Уст*); 2) системою усвідомлених думок, міркувань, суджень, що визначають цільові настанови людини та її призначення загалом (*когнітивний компонент – Ког*); 3) специфічними емоційними переживаннями, що відображають відносини особистості з зовнішнім довкіллям і внутрішнім світом та мотивами вчинення смисложиттєвого зорієнтування (*емоційно-мотиваційний компонент – ЕМ*); 4) формами дій, поведінки, діяльності, вчинків, що націлені на реалізацію особою своїх планів, помислів, поривань і рішень (*поведінковий, конативний або вчинковий компонент – Пов*).

Для детального вивчення сутнісних характеристик смисложиттєвої сфери особистості у контексті врахування її свідомісної спрямованості (інтенційності) в дослідженні використано модифікований *метод розміщення себе на шкалі*. Дана процедура є варіацією методики Т.В. Дембо та С.Я. Рубінштейн [4] і призначена для *вивчення самооцінки*. Простота підходу дозволяє застосовувати її як вельми достовірний інструмент для розпізнавання характеристик интенційності (в авторській модифікації). Пропонований варіант методики діагностує чотири показники (шкали) интенційності: шкала I – установчий компонент

(Уст); шкала II – когнітивний складник (Ког); шкала III – емоційно-мотиваційний компонент (ЕМ), шкала IV – поведінковий або конативний складник (Пов). Значення загального вияву интенційності відповідає середньоарифметичним даним чотирьох вихідних показників интенційності. Стимульний матеріал методики містить: а) адаптовану інструкцію, б) предмет оцінювання – описи кожної шкали для самооцінки та в) бланк, на якому зображено відрізки прямих, кожен з яких являє собою вертикальну лінію довжиною десять сантиметрів із позначеними полюсами (максимальним і мінімальним) складників интенційності як усталеної свідомісної характеристики особистості.

Першочерговим завданням емпіричного пошукування було всебічне вивчення цілісного смисложиттєвого патерну особистості, який розкривається психологу-досліднику в картинних упредметненнях життєвого шляху останньої. Картина життя в даному разі постає продуктом пізнання (знанням), а смисложиттєве зорієнтування організується як наслідок осмислення (рефлексивної оцінки) особою власного буттєвого призначення. Головними вимогами до стимульного матеріалу тут є чіткість, простота і зрозумілість для респондентів.

Шкала I – *установчий* компонент (Уст) засвідчує наявність у свідомості особистості сталих програм і форм сприймання та взаємодії зі світом, схильність до формування позитивних ціннісно-смилових орієнтирів, наявність таких ідей, інтересів, переконань, котрі сприяють зваженому обранню найпотрібніших для людини повсякденних пріоритетів діяльності, бажанні відстоювати власну життєву позицію. Індивідуальна психологія засвідчує, що людській свідомості притаманна *функція установки*, котра програмує сенс і стиль життя особи, закладає загальну модель аперцепції подій повсякдення і переоцінки власного ментального досвіду. Даний рівень интенційності характеризується долученням особистості до традиційних цінностей і норм суспільства, організується персональними життєвими приписами і принципами, враховуючи досвід минулого, запити сьогодення, цілі майбуття, та постає мірилом її соціокультурної обізнаності.

Шкала II – *когнітивний* складник (Ког) визначає центрацію думки особистості на певний об'єкт дійсності, формує її цільові запити, утримує знання про світ та особливості взаємодії з ним, встановлює принципи і закономірності своєї життєактивності. Даний компонент слугує вільному вибору особою персонального

буденного шляху, розумінню свого буттєвого призначення, самісної причетності до універсуму.

Шкала III – *емоційно-мотиваційний* компонент (ЕМ) інтенційності віддзеркалює відношення особи до зовнішнього довкілля і внутрішнього світу, оцінку власних емоційних станів, життєвих спонук та мотивів учинення, котрі переживаються нею відповідно до часопростору свого самоздійснення у вимірах смисложиттєвого зорієнтування. Розуміння персональних афективних станів, відчуття загальної задоволеності чи незадоволеності життям впливають на ідейність нових зрушень, формують еталонні уявлення про значуще і невагоме, бажане і належне. Для продукування нових інтенцій особистість потребує постійного “зворотного зв’язку” як суб’єктивного переживання продуктивності самоздійснення, персонального задоволення самореалізацією, адже досягнення буттєвого покликання визначається як перспективними цілями, планами, програмами, так і ретроспективно оціненими (на почуттєвому рівні) досягненнями.

Нарешті, шкала IV – *поведінковий, конативний або вчинковий* компонент (Пов) характеризується реальними (дійсно скоєними людиною) або потенційними (ті, які вона готова здійснити) діями, котрі спрямовані на прояви цільової активності у ситуації, що потребує смисложиттєвого зорієнтування. Даний складник організується цілісною програмою життєдіяльності і вчинення, містить подієве узмістовлення суб’єктивної картини життєвого шляху особи з подальшою рефлексією скоєного. На рівні реалізації і наступного розумінневого досягнення власних життєвих запитів (інтенцій) систематизуються значущі для особистості події, факти, явища дійсності, осмислюються індивідуальні запити і домагання, усвідомлюються суб’єктивні пріоритети, формується своєрідно вособистісна ієрархія цінностей.

Обґрунтування вибору методик дослідження властивостей особистості, що супроводжують прояви інтенційності

З рефлексивних позицій психологічної науки пошук співвідношення показників інтенційності з рисами особистості, які супроводжують її індивідуальні прояви та реалізуються у повномірному вчинку самотворення найкраще здійснювати з допомогою *психодіагностичних методик*, що спроможні сутнісно пояснити пріоритетність буттєвих домагань

прагнень респондентів. Тоді очевидно, що отримані дані спроможні прояснити організацію внутрішнього світу особистості, змістовно охарактеризувати модуси її психодуховної активності, витлумачити особливості сприйняття нею явищ навколишнього світу та передбачити її подальші дії і вчинкові способи взаємин з оточенням.

Методика “*Шкала психологічного благополуччя*” (Scales of Psychological Well-being) розроблена К. Ріфф [27; 28], яка розглядала *психологічне благополуччя* як базовий суб’єктивний конструкт, що відображає сприймання й оцінку людиною власного функціонування з позицій можливості повномірної реалізації свого кращого природного потенціалу. Науковиця виокремила основні елементи даного явища, котрим притаманний своєрідний ступінь вияву, що й визначає унікальність пережиття блага кожною конкретною людиною. У дослідженні була використана методика К. Ріфф в адаптації П.П. Фесенко, Т.Д. Шевеленкової [23; 28], за допомогою якої можна діагностувати такі показники: позитивні стосунки (ПС), автономію (Ав), керівництво (управління) середовищем (КС), особистісне зростання (ОЗ), цілі в житті (ЦЖ), самоприйняття (Спр), баланс афекту (БАф), осмисленість життя (ОЖ), людину як відкриту система (ЛВС) та визначати загальний індекс психологічного благополуччя (ІПБ).

Питання рефлексії життєвого простору самозреалізування пов’язані з людською ідентифікацією і розвитком власного Я як унікальної одиниці дійсності, котра володіє самосвідомістю. Загалом поняття “ставлення” є одним з основоположних у поясненні віхових рис-якостей (характеристик) особистості. Воно утверджується на перетині когнітивної (оцінкові судження), мотиваційної (спонуки, заохочення) та емоційної (почуття, переживання) сфер і постає невід’ємним складником свідомості і засновком регуляції діяльності [22]. Ставлення людини до самої себе укорінюється в її характері, кристалізується у цінностях соціальної взаємодії та цільових домаганнях, тим самим визначає горизонти й воднораз межі людського саморозвитку і самовдосконалення.

“*Тест-опитувальник компонентів асертивності (ТОКАС 1)*” (автори О.П. Саннікова, О.І. Санніков, Н.М. Подоляк) дозволяє визначати психологічні особливості людини, що виявляються в міжособистісному спілкуванні [2]. Підставою для вибору цієї методики слугував аналіз літератури, у якій інтенцій-

ність виявляється у самостійності особи при ухваленні рішень, упевненості у собі і власних силах, здатності конструктивно реагувати на критику й умінні відстоювати свою позицію. Серед основних характеристик асертивності виокремлюються такі: майстерність людини впевнено та з гідністю обстоювати свої права, не порушуючи при цьому повноважень інших; уміння налагоджувати ефективну взаємодію з довкіллям, відкрито висловлювати свої почуття, бажання, думки; спроможність протистояти зовнішнім впливам і домагатися своїх цілей у значущій ситуації життєздійснення. Методика діагностує п'ять якісних показників (шкал) асертивності: шкала I – афективний компонент (AcE), шкала II – когнітивний складник (AcK), шкала III – конативний або поведінковий (AcP), шкала IV – контроль-регулятивний компонент (AcKP) і визначає загальний рівень розвитку асертивності (AcZar).

“Самоактуалізаційний тест (САМОАЛ)” (в адаптації А.Ф. Лазукіна і Н.Ф. Каліної [15]) створений на основі “Самоактуалізаційного тесту” (Personal Orientation Inventory – POI) послідовника А.Г. Маслоу – Е. Шострома. Методика діагностує показники самоактуалізації: прагнення до самодостатності, орієнтації у часі, цінності, погляди на природу людини, потреби у пізнанні, креативність (творчі спрямування), автономність, спонтанність, саморозуміння, автосимпатію, контактність, гнучкість у спілкуванні. Специфіка самоактуалізації як досліджуваного феномену, характер самого тесту і зокрема семантична складність його основних суджень вимагають серйозного психологічного осмислення як респондентом, так і дослідником, який обробляє та інтерпретує отримані результати.

Поняття самоактуалізації синтетичне, тому що змістовно відображає всебічний і безупинний розвиток природного, творчого потенціалу людини, максимальну реалізацію всіх її можливостей, адекватне сприйняття соціального довкілля, навколишнього світу і свого місця в ньому, багатство емоційної сфери і чуттєвого життя, високий рівень психічного здоров'я, моральності і культури стосунків з іншими [16]. Тож актуалізація особистості – це реалізація програми самовдосконалення, що базується на адекватних, далекоглядних перспективах (планах-задумах, прогнозах) людської діяльності, осягненні особою своїх смисловитих і ціннісних орієнтацій, відповідальності за скоєні вчинки і жазі власного духовного збагачення. Самоактуалізація – це

процес максимального самовираження людини у світі, а сутнісною характеристикою цього психодуховного дійства, індикатором можливої реалізації особистістю своїх ресурсних задатків, здібностей та обдарувань постає інтенційність як основоположний чинник спрямованості її свідомості до обріїв повновагомого самоздійснення.

Співвідношення інтенційності з набором особистісних рис-якостей за результатами емпіричних пошукувань

Загальна картина інтенційності за результатами модифікованої методики розміщення себе на шкалі відзначається взаємодією усіх її компонентів, що вказує на постійну динаміку (видозміни і трансформації) реалізації особистістю програми свого життєвого покликання. Процес формування смислових настанов в опитаних здійснюється з урахуванням їх ситуаційної значущості, коли актуальні мотиви і прагнення особистості утворюють єдину систему повномірного розкриття свого вродженого потенціалу, через що вона спроможна швидко долати перешкоди на шляху до власного повсякденного самотворення. Для більшості респондентів характерний значний рівень усвідомлення життєвих пріоритетів самовдосконалення, притаманна висока особистісна активність, інтенсивна аналітична (розумова) робота, мисленнєво-рефлексивна гнучкість у сприйнятті себе і довкілля. Стратегії самореалізації тут базуються на зваженій життєвій позиції і вдалій (об'єктивованій) диференціації самотавлення, оцінці соціокультурного спадку, ментальних засновків, персональних здобутків і вособистісних пріоритетів на шляху до пізнання світу-буття. Рефлексивна позиція особистості стосовно власної інтенційності виявляється у таких категоріях, як розуміння, осягнення, осмислення, що споглядається в інтеркореляційних зв'язках показників інтенційності (*табл. 1*).

Аналіз цифрових даних таблиці засвідчує існування досить тісних зв'язків між усіма показниками інтенційності. Ці результати, з одного боку, підтверджують цілісність досліджуваного феномену, а з іншого – демонструють відсутність чітких розмежувань між структурними складовими вказаного психологічного конструкту. Вочевидь у подальшому слід задіяти більш досконалі інструментарії для діагностики і диференціації особливостей прояву інтенційності як засади-індикатора

Матриця інтеркореляцій показників інтенційності ($n = 174$)

Показники інтенційності	Показники інтенційності			
	Уст	ЕМ	Ког	Пов
ЕМ	376**			
Ког	315**	588**		
Пов	280**	656**	461**	
Заг	548**	847**	693**	793**

Примітка. Тут і далі: 1) нулі і коми опущені; 2) позначення * – $\rho \leq 0,05$; ** – $\rho \leq 0,01$; 3) умовні позначення показників інтенційності: Уст – установчий компонент; ЕМ – емоційно-мотиваційний; Ког – когнітивний; Пов – поведінковий; Заг – загальний показник інтенційності.

смісловиттєвого зорієнтування особистості, проте, імовірно, на її загальну композитну оцінку цей факт не впливатиме.

Розглянемо детальніше взаємозв'язки інтенційності з показниками, унааявленими за методикою “Шкала психологічного благополуччя”. Термін “психологічне благополуччя” постає одним з центральних в екзистенційно-гуманістичній психології К. Ріффа і змістовно пов'язаний із суб'єктивним переживанням цілковитого осмислення особою власного життя, тобто із чітким розумінням нею задалегідь наміченого задуму (інтенції) стосовно вищої мети буття – блага. Описані основні інтегративні складові психологічного благополуччя вміщують увесь спектр різноманітних теорій і концепцій самоздійснення особистості: індивідуальності, самості, повнофункціональності, самоактуалізації, еґо-інтеграції, особистісної конгруентності тощо (К.Г. Юнг, А.Г. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, Е. Еріксон). Аналіз літератури дає змогу співвіднести це поняття зі сферою афективних переживань, суб'єктивних станів людини, що слугують їй позитивному сприйняттю світу і самої себе та подальшому рефлексивному досягненню власної особистісної екзистенційності. Психологічне благополуччя – це передусім повнота самоздійснення особи в конкретних життєвих умовах, віднаходження симбіотичного зв'язку між запитами соціального довкілля і розвитком своєї індивідуальності [17]. Тому таке благополуччя постає поєднувальною ланкою між емоційно-мотиваційною й іншими складниками інтенційності як інтегральної свідомісно-особистісної властивості, котра слугує смісловиттєвому спрямуванню людини до обривів індивідуального зростання, духовних звершень,

благісних відносин зі світом та суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволенні власним життям і собою. Аналізована шкала покликана дослідити актуальне психологічне благоденство (нагальний стан усвідомлення власної життєвої втіхи) на відміну від благополуччя потенційного (перспективного), що плекається гуманістичною традицією психологічної науки та має більш умоглядний характер [27]. Пропонований методикою емпіричний зріз дозволяє визначити рівень безпосереднього осмислення саме насущного моменту людського життя, особистісної спрямованості на неодмінні цілі свого буттєвого призначення (*табл. 2*).

Якісний аналіз кількісних величин таблиці дає підстави стверджувати, що респонденти демонструють наявність доволі неординарних зв'язків. Так, установчий показник інтенційності (Уст) додатно виражений лише у співвідношенні з такими шкалами психологічного благополуччя, як автономія (Ав), людина як відкрита система (ЛВС) на рівні 0,5 % та зі шкалою осмисленості життя (ОЖ) на рівні 1 %. Неочікувані, цікаві й однакові за значущістю від'ємні зв'язки ($\rho \geq 0,01$) відзначені між показниками когнітивного (Ког) й емоційно-мотиваційного (ЕМ) компонентів інтенційності, з одного боку, та показниками за шкалами цілі життя (ЦЖ), самоприйняття (СПр), осмисленість життя (ОЖ) – з іншого. Ці результати потребують додаткових досліджень, тому що вказують на наявність протилежних тенденцій: на емоційному і когнітивному рівнях функціонування інтенційність супроводжується слабкими проявами осмисленості життя, невиразними домаганнями, незадоволеністю собою. Підсумкове значення інтен-

Таблиця 2

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками інтенційності та психологічного благополуччя (n = 164)

Показники психологічного благополуччя	Показники інтенційності				
	Уст	ЕМ	Ког	Пов	Заг
ПС				188*	243**
Ав	179*				191*
ОЗ	299**				178*
ЦЖ		-250**	-300**		-163*
СПр		-235**	-222**		
БАф			154*		
ОЖ		-237**	-181*		-181*
ЛВС	179*				

Примітка. Тут і далі показники психологічного благополуччя: ПС – позитивні стосунки, Ав – автономія, ОЗ – особистісне зростання, ЦЖ – цілі в житті, Спр – самоприйняття, БАф – баланс афекту, ОЖ – осмисленість життя, ЛВС – людина як відкрита система, ІнПБ – індекс психологічного благополуччя (інтегральна чи композитна оцінка).

ційності демонструє аналогічний (від’ємний) зв’язок із загальним осмисленням життя. Це може бути результатом низької планки прояву зазначених показників інтенційності саме у даної вибірки обстежуваних (164 особи), що супроводжується маркітністю (невдоволеністю, сумуванням), розчаруванням, браком адекватного самоприйняття, відсутністю життєвих перспектив і чіткого планомірного цілепокладання. Інші зв’язки мають додатний знак, що вказує на самостійність (автономію) опитаних, позитивізм у взаємодії з довкіллям і бажання духовного збагачення.

Результати, отримані за допомогою кількісного аналізу, виявили загальні для вказаної вибірки тенденції. Саме тому в орбіту дослідження задіяно метод *асів і профілів* (на рівні якісного аналізу), який дозволяє виділити зпоміж респондентів окремі групи осіб з явними перевагами у значеннях показників інтенційності, достеменно дослідити специфіку їх розуміння власного психологічного благополуччя та порівняти ці групи між собою. Розглянемо цю процедуру більш ретельно.

Вивчення індивідуально-психологічних проявів інтенційності нами здійснено з позицій диференційно-психологічного аналізу. Для

цього, по-перше, було згруповано обстежених за якісно-кількісним поєднанням показників інтенційності (за допомогою методу “асів” [13]), по-друге, досліджувалася специфіка проявів рис особистості, котрі притаманні представникам виділених (явних) типів інтенційності. Водночас при доборі представників груп з різною специфікою інтенційності, попередні “сірі” бали переводилися у процентилю. Таким чином розподіл значень наближався до нормативно прийнятного [1]. Це уможливило виокремлення груп осіб з високими (четвертий квартиль розподілу – від 75 до 100 процентилю) і низькими (перший квартиль розподілу – від 0 до 25 процентилю) значеннями кожного показника інтенційності.

Отже, аргументовані типи інтенційності – це якісно-кількісне поєднання її чотирьох показників, а саме когнітивного, емоційно-мотиваційного, поведінкового та загального значення. Нами проаналізовані “мономодальні” типи [13], з переважним домінуванням одного з показників інтенційності – когнітивного (n = 34), емоційно-мотиваційного (n = 39), поведінкового (конативного чи вчинкового) (n = 48) та загального (композитна оцінка: n = 43). У вибірці обстежених не вдалося виявити пред-

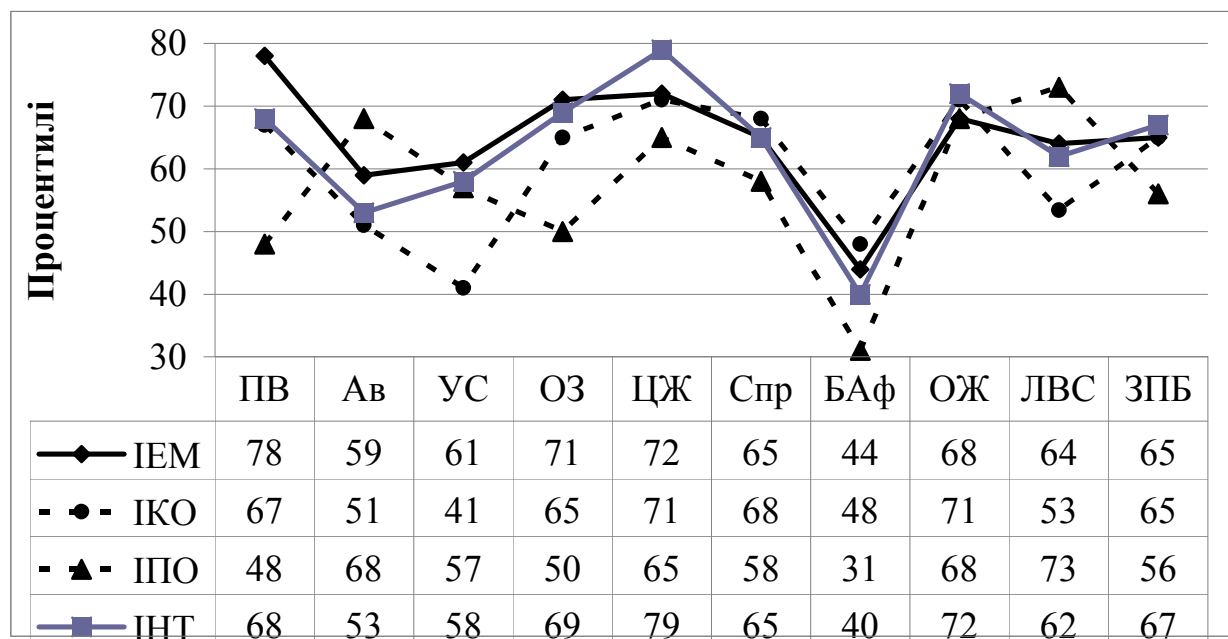

Рис. 1.

Профілі психологічного благополуччя груп осіб із різним типом інтенційності.

Примітка. Тут і далі за текстом позначення: ІЕМ — група “емоційно-мотиваційного” типу інтенційності, ІКО — “когнітивного”, ІПО — “поведінкового”, ІНТ — група “інтенційних” осіб.

ставників із “чистим” установчим типом (наявність високих значень цього показника на фоні низьких значень інших), що засвідчує тісний зв’язок установки як стану схильності суб’єкта до певної шаблонності поведінки в конкретній ситуації з іншими вагомими для особистості сферами її психічної та діяльнісної активності.

Загалом для мономодальних типів особистісної реалізації найбільш характерною є фіксація свідомості на одному з домінуючих психологічних конструктів, що організує певну модель поведінки і впливає на вибір особою чіткої позиції у ситуаційному плині життя. Так, когнітивний тип завжди керується у виборі форм сприймання і взаємодії з дійсністю сформованими на основі власного досвіду принципами, що продукує його безапеляційну позицію стосовно реалій повсякдення; емоційно-мотиваційний переймається спонуками контекстного характеру (певного нужденного розряду – від прагматичних до духовних, але часто непоєднаних між собою); конативний утверджує себе у результативності діяльності та нерідко не зважає на задоволення від самого процесу практикування. Загальні показники інтенційності у зв’язку зі сформованим (установленим) розумінням свого благополуччя засвідчують можливість респондентів доладно

організувати свій життєвий простір у гармонії із собою і суспільним довкіллям.

Далі розглянемо профілі показників психологічного благополуччя представників груп із вказаними типами інтенційності (рис. 1). На осі абсцис (ОХ) містяться показники психологічного благополуччя, на осі ординат (ОУ) – їх числові значення, що подані у процентилях. Зона від 0 до 25 процентиля відповідає першому квартилю розподілу, що інтерпретується як вкрай низький рівень вираженості відповідного показника. Натомість зона від 75 до 100 відповідає четвертому квартилю розподілу, що засвідчує дуже високі значення показника. Середня лінія ряду проходить через позначку 50 на осі абсцис. Координати кожної точки на графіку є середньоарифметичним значенням конкретного показника, що отримали всі представники кожної групи. Аналіз та інтерпретація профілю відбувається з урахуванням відхилень значень показників від середньої лінії ряду [1]. Саме тому профілі аналізуються на основі попереднього рангування найбільш виразних показників за кожною складовою інтенційності і психологічного благополуччя з урахуванням їх відхилення від зазначеної середньої лінії ряду. Зауважимо, що інтерпретація профілів тут і далі здійснювалася з опорою на теоретико-

прикладні напрацювання кожної методики, яка створена розробником тесту в межах авторського розуміння змісту конкретного досліджуваного показника феноменального поля інтенційності.

Констатуємо, що майже всі отримані нами профілі розташовані переважно у просторі додатного полюсу значень, що засвідчує наявність загального психологічного благополуччя в осіб, які підпадають під типологію “інтенційних”, крім показника БАФ-. Розташування значень цього показника у просторі від’ємного полюса вказує на впевненість респондентів у собі і власних силах, позитивну самооцінку, цілковите прийняття свого Я з усіма недоліками і перевагами, схвальне ставлення до всіх сторін-проявів власної особистості, особливо здатності налагоджувати та підтримувати довірливі стосунки з навколишніми. Загалом респонденти високої думки про власні можливості і свій рівень компетентності в керуванні повсякденними справами, мають усталені почуття самоповаги і самодостатності.

Представники *когнітивного типу* інтенційності характеризуються як цілеспрямовані особи (ЦЖ+), здатні відчувати і створювати умови й обставини, що можуть задовольнити особисті потреби; сьогодення та минуле сприймаються ними осмислено; мають переконання, що визначають їх цільові домагання і сенс життя, позитивно оцінюють повсякдення (ОЖ+); сприймають себе автентично (Спр+). Цей тип характеризується особистим курсом на незалежність, тверду волю, самоконтроль при низькій вагомості таких чеснот, як толерантність і чуйність, адже особи цього душевного складу зорієнтовані на цінності егоцентричного гатунку.

Представники групи *емоційно-мотиваційного типу* прагнуть до навчання, саморозвитку, переймаються реалізацією особистісного потенціалу (ОЗ+). Їм притаманна здатність до співпереживання, афіліація (жага до спілкування), гнучкість у взаємодії з довкіллям, уміння досягати компромісу в проблемних ситуаціях, хист до встановлення довірливих стосунків з іншими (ПВ+), наявність усталених життєвих намірів і цілей (ЦЖ+), безпосередність і природність переживань, цілісний, реалістичний погляд на життя. Даному типу також властива постійна аналітична робота над визначенням вагомості (сила мотиву) і привабливості (емоційна складова) виконуваної діяльності, котра має нагальну значущість у даний момент часу (АВ+). Саме

система суперечливих мотивів відображає внутрішній стан людського напруження (БАФ-, ОЖ+), постійної боротьби між актуальними і потенційно бажаними цільовими настановами. Проте всі ці різнопланові сили не завжди чітко усвідомлені чи осмислені, але щомиті спонукують особу до дії, обрамлюючи упредметненою потребою її вчинки. При цьому зв’язок між окремими силами і спонукками людини опосередкований складною системою внутрішньо узгоджених каузальних взаємодій, у результаті чого вона може на різних етапах свого життєздійснення по-різному реагувати на однакові впливи з боку довкілля.

Представники групи *поведінкового типу* інтенційності здатні до нестандартної поведінки та мислення, оцінюють себе, виходячи з власних уподобань (Ав+), незалежні, не бояться відстоювати свою думку (навіть якщо вона суперечить переконанням більшості), впевнені у власних силах, високо характеризують свої можливості, доладно організують повсякденні справи (БАФ-). Крім того, вони мають цілісний, реалістичний погляд на життя, відкриті новому досвіду (ЛВС+), але схильні спочатку діяти аніж думати, в цілому задоволені власним життям (ОЗ+), володіють достатніми ресурсами, що можуть стати передумовою до особистісних трансформацій. Особи цього типу керуються в обранні смисложиттєвих горизонтів самоздійснення системою усталених операційних технік і методів, хоча на його перебіг впливає сукупність патернів як множини стереотипних (шаблонних) послідовних дій і поведінкових реакцій на тиск зовнішнього середовища (Ав+, ЦЖ+). Поведінка і діяльність постають зовнішнім виявом особистісної активності, тобто у зіставленні з об’єктивними вимогами дійсності (ЛВС+), нормами суспільної етики, моральними імперативами і соціокультурою загалом.

Профіль групи “інтенційних” осіб (Інт) узагальнює майже всі характеристики попередніх типів. Його представники ефективно реалізують власний природний потенціал у безпосередній взаємодії з дійсністю через: 1) адекватність і повноту уявлень про обраний стиль поведінки, ступінь усвідомлення, стійкість і чіткість цільових настанов (Ав+); 2) продуманість і, як наслідок, прогностичність результатів діяльності та їх узгодженість з життєвими намірами загалом (ЦЖ+); 3) глибоку вмотивованість як набір стійких спонук у досягненні конкретних життєвих цілей (ОЗ+); 4) долучення до нових форм активності при адекват-

Таблиця 3

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками інтенційності та асертивності ($n = 178$)

Показники		Інтенційність				
		Уст	ЕМ	Ког	Пов	Заг
Асертивність	АсЕ		223**			175*
	АсК		326**	207**	184*	273**
	АсП		186*			
	АсКР		158*		163*	
	АсЗаг	-171*	199*			

Примітка. Тут і в наступних таблицях за текстом умовні позначення показників (компонентів) асертивності: АсЕ – афективний, АсК – когнітивно-смісловий, АсП – конативний, АсКР – контрольно-регулятивний, АсЗаг – композитна оцінка асертивності.

ній оцінці швидкоплинних обставин повсякдення (ПС+); 5) рефлексивність як здатність об'єктивно оцінювати ситуацію й успішно вибудувати стратегію подолання перешкод на шляху до реалізації своїх цілей (ОЖ+); 6) гнучкість (лабільність) застосування способів і прийомів взаємодії із довкіллям (ЛВС+). Отож, аналізуючи вищезначене, висновуємо, що всі особи, котрі схильні до інтенційності, мають високий рівень психологічного благополуччя, великий інтерес до життя, що виявляється в орієнтації на особистісне зростання і саморозвиток, у позитивній самооцінці, цілеспрямованості, здатності приймати самостійні рішення і нести за них персональну відповідальність.

В авторській трактовці розробників методики ТОКАС (див. [2]) асертивність розглядається в контексті проблем життєдіяльності людини, її стратегічних орієнтирів та особистісних домагань. Структурні компоненти асертивності пов'язані з сукупністю психологічних властивостей особи, що визначають горизонти її поведінки і вчинків та виявляються у впевненості при прийнятті зважених рішень у критичних, мінливих умовах нагального повсякдення. Афективний компонент відповідає за прийняття думок інших, толерантність, емпатію, впевненість у собі, віру у власні сили; когнітивно-смісловий складник відзначається адекватною оцінкою дійсності, плідним подоланням проблемних ситуацій, гнучкістю мислення, усвідомленням ціннісних і смислових засновків людського життя; конативний компонент виявляється в незалежності, відповідальності, наполегливості, готовності до

ризиків та конструктивній принциповості в обстоюванні власної життєвої позиції; призначення контрольно-регулятивного складника центрується довкола рефлексивної оцінки наслідків своїх дій і постає, за словами А. Бандури, виявом персональної відповідальності за скоєне, помислене, заплановане та є важливим індикатором самоефективності.

У співвідношенні показників асертивності й інтенційності (за результатами емпіричних даних відповідних методик) кореляційні зв'язки вказують на те, що загальний рівень у відстоюванні власної позиції обернено пропорційний установкам і соціальним запитам (показники АсЗаг, Уст), але має пряму залежність з емоційно-мотиваційним компонентом, котрий, своєю чергою, позитивно корелює з усіма проявами (складниками) асертивності. З поведінковим компонентом інтенційності на рівні значущого взаємовпливу співвідносяться контрольно-регулятивний і когнітивно-смісловий складові асертивності, останній з яких також позитивно корелює з когнітивним і загальним виявом інтенційності (*табл. 3*).

Спираючись на опис показників асертивності, що надані в роботах авторів методики [2], охарактеризуємо кожену групу респондентів із певним типом інтенційності окремо, потім порівняємо їх між собою (*рис. 2*). Представники когнітивного типу характеризуються хорошою орієнтацією в соціальній ситуації та зважено об'єктивованим її розумінням, здатністю передбачати результати власної асертивної поведінки, вмінням орієнтуватися в очікуванні суспільного загалу, усвідомленням своїх потреб, адекватною оцінкою власних

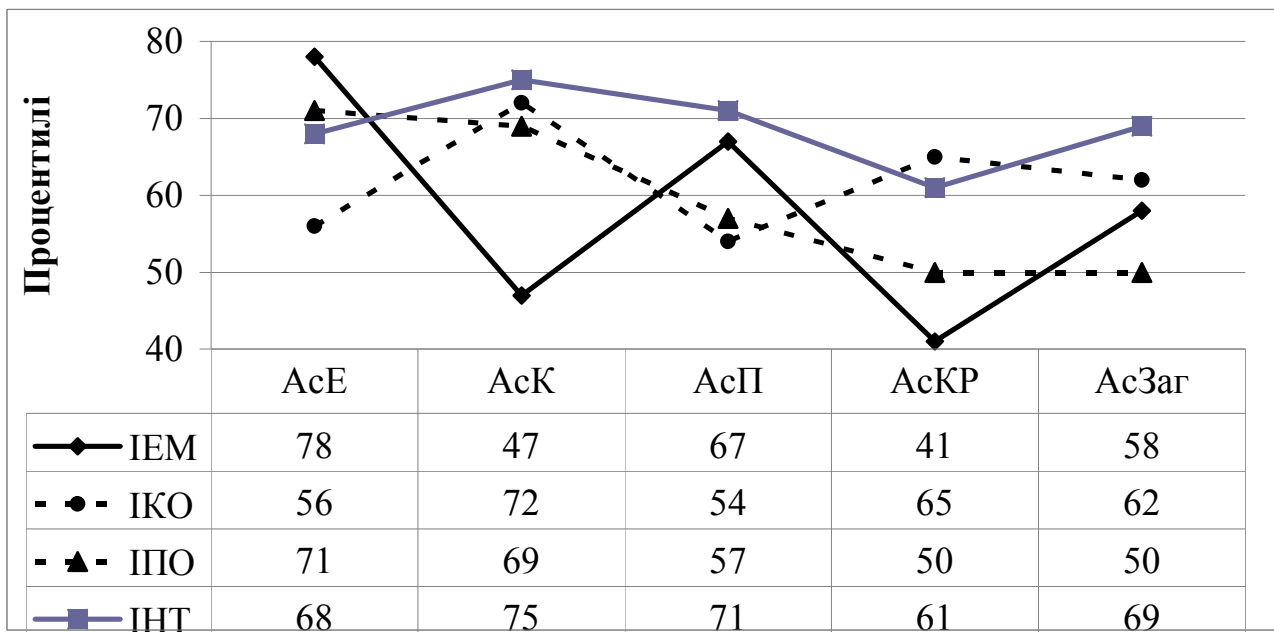

Рис. 2.

Профілі показників асертивності в групах осіб з різним типом інтенційності

Примітка. Тут і далі за текстом позначення показників асертивності: AcE — афективний компонент асертивності, AcK — когнітивно-смісловий, AcP — конативний компонент асертивності, AcKP — контрольно-регулятивний, Ac3ag — композитна оцінка асертивності.

сил і можливостей при постановці мети і доборі влучних засобів для її досягнення (AcK+). Особи цього типу відзначаються відповідальністю за скоєні вчинки, наполегливістю у відстоюванні та захисті своїх прав, думок, переконань, навіть якщо це пов'язано з певними бар'єрами чи труднощами, вони здатні самостійно приймати рішення, не дослухаючись до апеляцій з боку інших (AcKP+).

Репрезентантам групи *емоційно-мотиваційного* типу інтенційності притаманна нервово-психічна стійкість (стресостійкість), спонтанність емоційних реакцій, відсутність тривоги, почуття впевненості (AcE+); готовність до дій, спрямованих на досягнення мети без пограння прав інших людей; здатність керувати своїм життям, психологічна готовність до дій, що потребують конструктивного підходу і негайної активності, а за потреби і прояв агресивності (AcK+). Цим особам також властивий принцип реверсії (мінливості, переключення або зворотності) між протилежними мотиваційними стилями, що організує специфічну панораму в осмисленні і поясненні власних виборів-уподобань. Констеляції (взаємне розташування і взаємодія різних емоцій і спонук) мотивів особистісного самовияву постають засновками стратегічної лінії їх життєдіяльності.

Це означає, що різноманітні ситуації, фактичні здобутки чи прогностичні сподівання формують вектор людських домагань, часто протилежної модальності чи розбіжного характеру: основоположна сутнісна якість людини полягає у її динамічності, що певною мірою робить її заручником внутрішніх протиріч чи колізій. Наслідком даних суперечливих процесів є унікальність людського Я як живої психодуховної енергії самотворення.

Представники групи *поведінкового* типу інтенційності виявляють самоприйняття та підтримують інших, причому навіть у не вигідних для себе ситуаціях, їм притаманне почуття міри, відсутність тривоги, спонтанність емоційних реакцій, невимушеність поведінки і позитивне ставлення до світу, впевненість у собі тощо (AcE+); вони добре орієнтуються в соціальній ситуації та адекватно її оцінюють; спроможні передбачати наслідки обраної моделі поведінки, здатні орієнтуватися в соціальних очікуваннях, усвідомлюють свої потреби та потяги (AcK+). Людина цього типу вбачає у самій процедурі здійснення діяльності найвищу насолоду і возвеличує її у ранг людського призначення, а її смисложиттєві орієнтації окреслюють горизонти особистісної екзистенції. В окремих випадках комунікації у безпосе-

Таблиця 4

Значущі коефіцієнти кореляцій між показниками інтенційності та самоактуалізації ($n = 178$)

Показники самоактуалізації	Показники інтенційності				
	Уст	ЕМ	Ког	Пов	Заг
Са1			211**		
Са2	216**		179*		212**
Са3		141*			210**
Са4	249**		262**		155*
Са5		196**		219**	145*
Са6			188**		
Са7	-154*	199**		145*	
Са8			197**		140*
Са9	151*	246**			
Са10	-149*			217**	198**
Са11				201**	

Примітка. Умовні позначення показників самоактуалізації: Са1 – орієнтація у часі, Са2 – цінності, Са3 – погляд на природу людини, Са4 – потреба в пізнанні, Са5 – прагнення до творчості (креативність), Са6 – автономність, Са7 – спонтанність, Са8 – саморозуміння, Са9 – автосимпатія, Са10 – контактність, Са11 – гнучкість у спілкуванні.

редньому часопросторі міжособової взаємодії активізують сенсоформи на основі кооперації з довкіллям, задаючи у такий спосіб ритміку подальших перетворень психодуховної сфери особистості у смислові конструкти соціокультури.

Профіль асертивності групи осіб, схильних до загальної інтенційності (Інт+), знаходиться вище середньої лінії ряду, що відповідає значенням третього та четвертого квартилів розподілу. Саме тому представникам даного загалу властиві всі характеристики асертивності, що зосереджені у додатних полюсах кожного її показника. Іntenційно насажені особи виявляють ознаки поведінки, що поєднує внутрішню силу та ввічливість у стосунках із суб'єктним довкіллям, вони опікуються глобальними цілями самовдосконалення, мотивацією духовного розвитку, ціннісними орієнтаціями гуманістичного гатунку, відзначаються здатністю до усвідомленої регуляції власної поведінки та стійких форм асертивної стратегії як у типових ситуаціях, так і в ситуаціях невизначеності. Ці особи ініціативні в соціальних контактах, схильні до самопрезентації, мають адекватне уявлення про прийняті у суспільстві способи реагування на критику та інші зовнішні подразники, здатні виробляти власні норми конструктивної (або

деструктивної) поведінки. Їм властиве відстоювання своїх прав, повага до думок і переконань інших та готовність брати на себе відповідальність за власну поведінку і вчинки.

Показники самодостатності постають категорійним мірилом автентичності особистості, її конгруентності і міри життєвого самореалізування. Тест-опитувальник САМОАЛ (адаптована А.Ф. Лазукиним і Н.Ф. Каліною методика САТ Е. Шострома) [15], ґрунтується на теорії самоактуалізації А.Г. Маслоу, концепціях психологічного сприйняття дійсності і свого буттєвого призначення суб'єктом життєдіяльності Ф. Перлза і Р. Мея, а також на ідеях повнофункціональності К. Роджерса та інших теоретиків екзистенційно-гуманістичного напрямку психології [10; 12; 26]. Кореляційні зв'язки між складовими інтенційності і самоактуалізації дозволяють утверджувати їх сутнісну спорідненість і спільну генезу (табл. 4).

Установчий компонент має додатні зв'язки з цінностями, потребами у пізнанні, автосимпатією та від'ємні зі спонтанністю і контактністю, що засвідчує усталеність оцінок дійсності та особистих суджень, але стриманість і консерватизм у налагодженні контактів на рівні диспозицій. Емоційно-мотиваційний складник

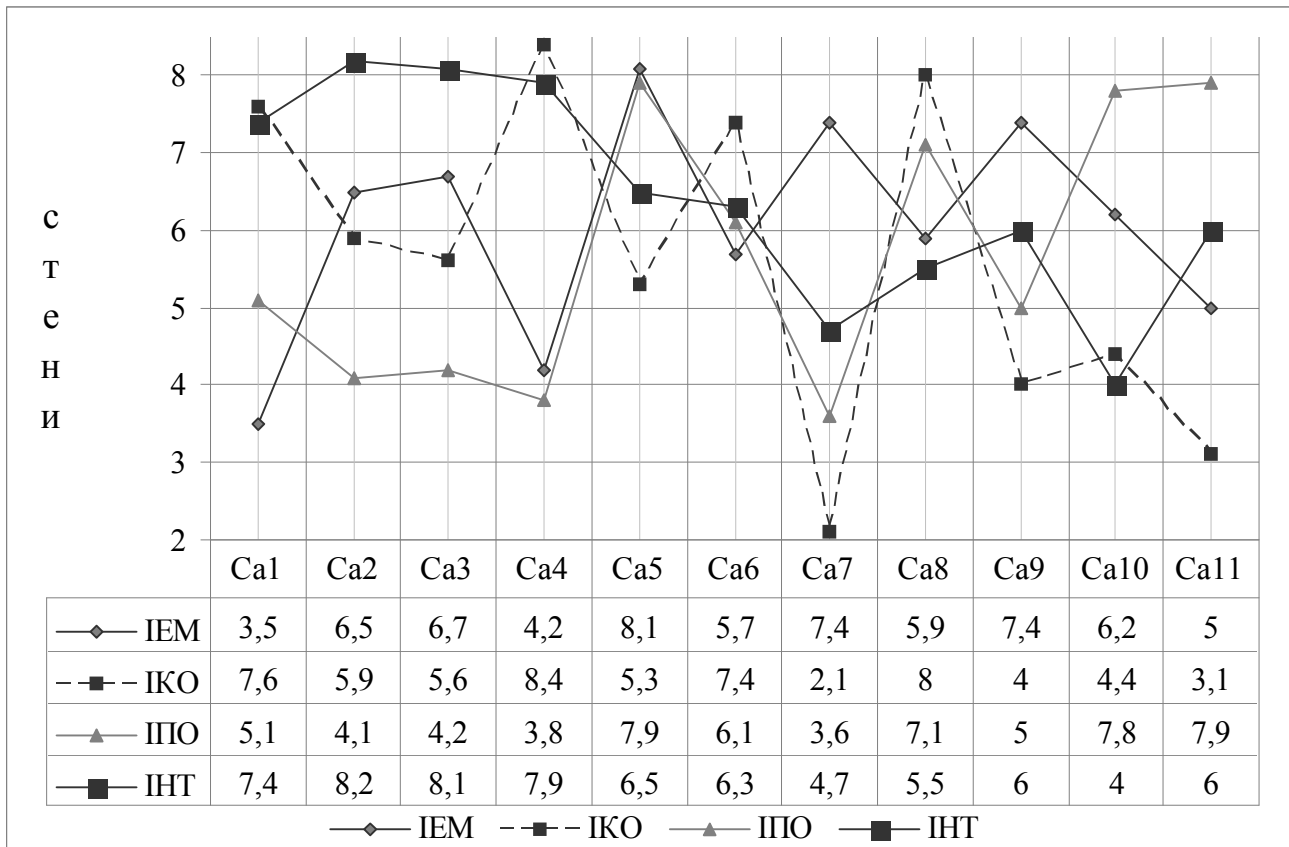

Рис. 3.

Профілі показників самоактуалізації у групах осіб з різним типом інтенційності

Примітка. Умовні скорочення показників самоактуалізації: Ca1 – орієнтація у часі, Ca2 – цінності, Ca3 – погляд на природу людини, Ca4 – потреба в пізнанні, Ca5 – прагнення до творчості (креативність), Ca6 – автономність, Ca7 – спонтанність, Ca8 – саморозуміння, Ca9 – автосимпатія, Ca10 – контактність, Ca11 – гнучкість у спілкуванні.

інтенційності взаємопов’язаний з поглядами на природу людини, креативністю, спонтанністю й автосимпатією, когнітивний позитивно корелює з орієнтацією у часі, вартостями, пізнавальними потребами, автономністю і саморозумінням, що цілком закономірно. Поведінковий компонент співвідноситься з показниками креативності, спонтанності, контактності і гнучкості у спілкуванні, а загальний вияв інтенційності має додатні зв’язки з шістьма з одинадцяти шкал самоактуалізації, що вказує на їхню взаємну детермінацію й інтеграцію.

Докладніше розглянемо профілі показників самоактуалізації у зв’язку з раніше виділеними типами інтенційності (рис. 3). На осі абсцис (OX) містяться показники самодостатності, на осі ординат (OY) – їх числові значення, що надані у стенах. Середня лінія ряду проходить через позначку 5,2 на осі абсцис. Координати кожної точки, зображеної на графіку, є се-

редньоарифметичним значенням відповідного показника, отриманого усіма представниками певної групи. Аналіз та інтерпретація профілю відбувається з урахуванням відхилень значень показників від середньої лінії ряду [1].

Майже всі профілі розташовані переважно у площині додатного полюсу значень, що свідчить про високий рівень прагнення респондентів до самоактуалізації, окрім поведінкового типу інтенційності, що має від’ємні значення за шістьма показниками самодостатності і як наслідок певну дезадаптованість у стосунках з довкіллям. Адже сприйняття природи людини як негативної, низький рівень усвідомлення цінностей суспільства, дискретність минулого, теперішнього і майбутнього, надмірна продуманість дій, а не спонтанний вияв власних спонук, вказують на проблемність взаємодій зі світом. Деякі негаразди у відносинах з оточенням притаманні когнітивному типу (чотири від’ємні показники само-

актуалізації), які виявляються в шаблонності комунікацій, сутужності у налагодженні близьких довірливих стосунків, упередженості в обранні стилів поведінки, низькій самооцінці, що деструктивно позначається на становленні особистості у вирі взаємин зі світом.

Когнітивний тип інтенційності характеризується високою зумовленістю поведінки від напруженої інтелектуальної роботи, консервативністю, критичним ставленням до традиційних укладів і принципів життя. Діяльність респондентів даного типу першочергово зорієнтована на пізнання як на базову умову існування та зумовлена пріоритетом звернення до таємниць і загадок світобудови. Основне завдання їх пізнавальної активності полягає не лише у витлумаченні, а й передбаченні, прогнозуванні й, особливо, у пошуках шляхів до керування власними психічними явищами, процесами, станами. Генерація нових ідей, кмітливості і допитливості допомагають представникам даного профілю поетапно (але не завжди оптимально) вибудовувати стратегію життєдіяльності, реалізуючи свої ресурсні можливості.

Емоційно-мотиваційний тип переважно орієнтується на потяги, потреби чи цінності, котрі дозволяють повномірно відчувати кожну подію життя. Стратегії самореалізації цих осіб базуються на чіткій рефлексії своїх афективних станів і загального продуманого ставлення до глобальних цілей самоздійснення. Процес мотивації особистості піддається як внутрішній, так і зовнішній детермінації, а кожен спонукальний стан як реакція на ситуаційну обов'язковість діяти певним чином виникає з основоположного бажання дотримуватися внутрішніх смислових настанов і співвідноситься із загальною програмою (стилем) взаємодій з дійсністю. Кожен мотив на правах внутрішнього контексту сприйняття ситуації впорядковує планомірність людських дій. Саме планова динаміка – уточнення нагальної значущості потреб і трансформація мотивів різного ґатунку, рангу, сили – постає істотною ознакою унікальності особистості, через яку реверсивна теорія мотивації Г. Гекхаузена витлумачує постання всіх життєвих домагань особистості [22]. Приймаючи (осмислюючи) різні рівні емоційно-мотиваційної складової власної активності, особистість вибудовує своє повсякдення, визначаючи міру і вагомість життєвих завдань, що й зорганізовує часопотік її конкретних буттєвих звершень.

У процесі діяльності людські домагання відформатовуються відповідно до реальних

вимог життя, а справи і вчинки визначають сутнісні характеристики особистості. Однак при наявності невиразних життєвих запитів особа здатна виконувати лише механічні дії, переймаючись кінцевим продуктом як результатом певних операцій, не отримуючи при цьому насолоду від самої роботи. Так, при описі *поведінкового* типу інтенційності доречно згадати афоризм Ф. Енгельса про працю, яка з мавпи зробила людину, але орієнтація лише на вмиле оперування певними предметами (мисленнєве в тому числі) обмежує можливості повномасштабної реалізації людського потенціалу. Даний особистісний профіль характеризується низкою неоднозначних особливостей: за наявності у свідомості задумів нижчого ґатунку (інстинктивні потяги, споживацькі потреби, примітивні бажання) людина керується ідеалами прагматизму, а при надмірній вираженості “високих” життєвих домагань схильна до нівелювання повноцінної взаємодії зі світом, існує у власноруч створеному мікрокосмі без урахування об'єктивних запитів навколишньої (зокрема суспільної) дійсності.

Респондентам із *загальною* (комполитною) інтенційністю властива опора на загальнолюдські цінності, незалежність суджень, нонконформізм, орієнтація на власні принципи віднаходження смислових пріоритетів, високий рівень комунікабельності при налагодженні взаємин з довкіллям тощо. Даному типу притаманний високий рівень розуміннево-смислового осягнення своєї буттєвості, що спонукає опитаних до повномірної екзистенції з урахуванням універсальних (усезагальних) законів-принципів реалізації свого людського покликання. На вчинковому рівні особистість цього типу занурюється у світ перш за все як діяч, співучасник і творець життя, через життєдіяльність розкривається багатство її потенційних можливостей: глибини роздумів, мрій і переживань, вияву здібностей та обдарувань, характерологічних і вольових рис-якостей.

У результаті емпіричних пошукувань висновуємо, що інтенція виявляється в ноезі як прожиття і самої свідомості, поза всілякої причетності до предметного формовияву буття. Воднораз інтенційність співвідноситься з ноемою як змістовленою здатністю особистості мислєдіяльно долучатися до світу, тобто є тією атрибутивною психічною властивістю, що організує її буденне вчинення. З огляду на наукові здобутки академіка В.А. Роменця, інтенція постає засновком усвідомлення значущості

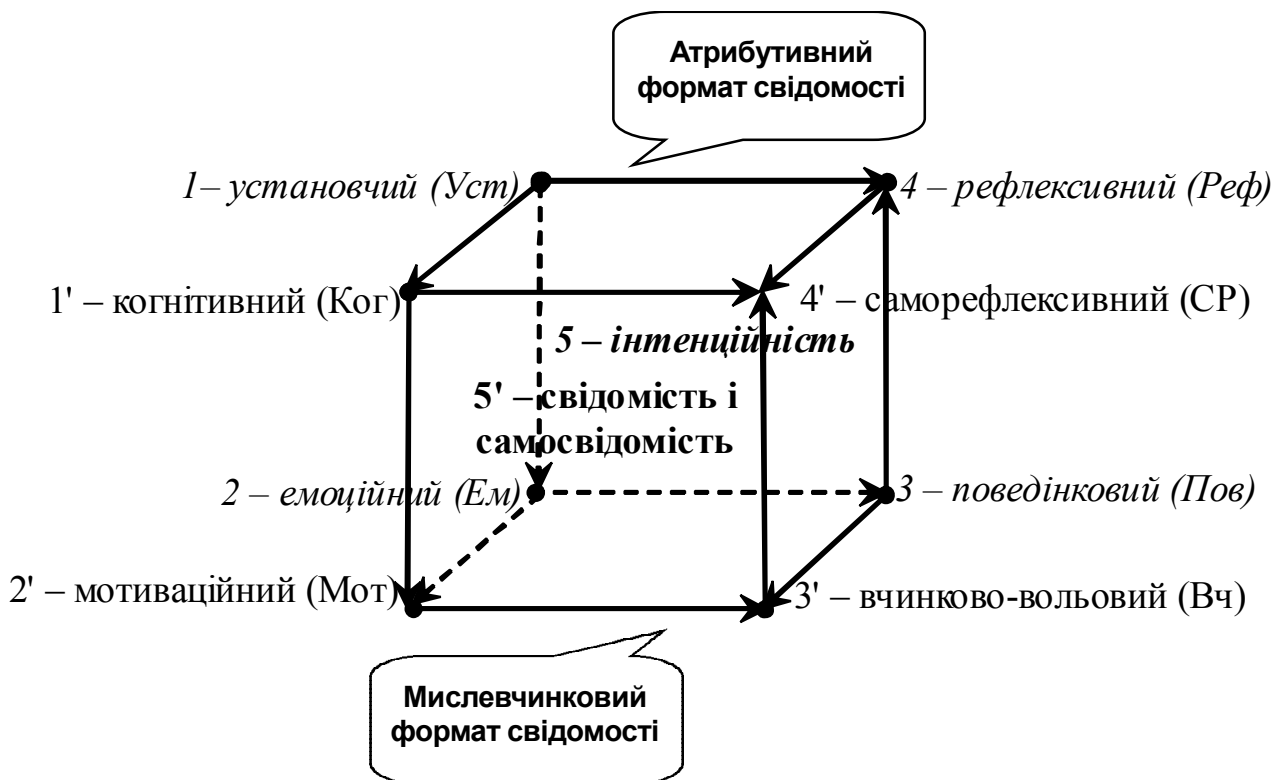

Рис. 4. Структурні компоненти особистісної детермінації інтенційності як атрибутивної ознаки свідомості і самосвідомості та внутрішньовчинкового чинника відповідального смисложиттєвого зорієнтування людини

(ситуація-мотивація) обраних способів життєдіяльності, а інтенційність становить основний нерв переходу особи до діяння й далі до післядіяння, співвідноситься із зростаючою рефлексивною позицією стосовно скоєного, адже саме глибоке осмислення нею наслідків своїх учинень спроможне пояснити складно-організовану сув'язь цільових життєвих домагань людини без редукації їх змістонаповнення. Тут учинок постає медіатором особистісної психіки та її об'єктивним корелятом стосовно світу. Тож інтенційність як атрибутивна властивість свідомості та сутнісна ознака особистості найбільш розлого описується й конструюється *циклічно-вчинковим підходом* до постання людини як осередку повноцінної присутності духовності в її внутрішньому світі (рис. 4). Іншими словами, мовиться про органічне взаємодоповнення двох четвертинних груп діалектично пов'язаних структурних компонентів особистісного спричинення-детермінування інтенційності, що організовані у вигляді наборів атрибутивних і мислевчинкових форматів самобутнього життя свідо-

мості. Саме циклічно завершене учинення як онтофеноменологічне підґрунтя життєвої активності особистості організує плідність і перспективність осмислення нею засновків власного життя та визначає горизонти можливої повномірної самореалізації в екзистенційному просторі її буття.

Феномен (ноеза) інтенції постає основною, цілісною і достовірною одиничною величиною того, що можна виокремити у людській свідомості. Ноуменальна (ноемна) ж інтенційність здобувається послідовно, у результаті чіткої роботи мислення та потребує планомірних, зважених кроків особистісної самоорганізації. Феномени слугують об'єктами пізнання як безпосередньо надані свідомості змістовлення інтенційного акту, а ноумени постають одиницями-функціоналами персоналістичного бачення світу. Двоїстий характер функціонування інтенції-інтенційності першочергово виявляється в тому, що перше – це часопотік думок, який актуалізує чуттєві складники оприявного світу й особистісного засвіту, а друге виявляється у процедурі мисле-

охоплення свідомістю сутності предмета чи поняття, що містить залежно від ситуаційно унагальненої значущості, різні досвідні, ідеальні та смислові утворення.

Активна позиція дослідника, його персональне бажання долучитися до субстанційного (ідеального, ноуменального) простору мислення породжує програму конструювання власного осмисленого життя і свідомісного вчинення. А рівноважне поєднання усіх складників інтенційності як здатності свідомості людини долучатися до буття на правах його співучасника і співтворця та як усталеної риси якості особистості, що сутнісно виявляється в рефлексуванні світу і себе в ньому, уможливорює оптимізацію її взаємодій з дійсністю і реалізацію свого сутнісного земного призначення чи буттєвої місії.

ВИСНОВКИ

1. Стрижневою властивістю й індикатором осмислення життя людиною постає *інтенційність як сутнісна риса-якість свідомості й усталена особистісна характеристика*, котра координує і синтезує різноманітні психічні акти, слугує план-картою в обранні людиною стратегічних віх свого самоздійснення. Вона постає стійкою інтегральною характеристикою людського розуму, що пов'язана з глибоким розумінням і рефлексією особистих поривань, з екзистенційним осягненням власних життєвих домагань. Інтенційність розглядається як психологічний конструкт й узвичаєна психічна властивість особистості, котра виявляється у стійкій схильності до таких переживань, думок, поглядів і переконань, які визначають її смисложиттєве зорієнтування і буттєвий горизонт присутності у світі загалом.

2. Для пошуку співвідношення показників інтенційності у складі установчого, когнітивного, емоційно-мотиваційного і конативного складників-компонентів (за результатами модифікованої методики Т.В. Дембо та С.Я. Рубінштейн) з рисами особистості, що супроводжують її індивідуальні прояви та реалізуються у повномірному вчинку самотворення, обрано психодіагностичні методики вивчення благополуччя, асертивності та самоактуалізації, що спроможні сутнісно пояснити пріоритетність тих чи інших буттєвих домагань-прагнень респондентів. Отримані дані дозволяють окреслити та зрозуміти специфіку внутрішнього світу особистості, якісно охарактеризувати атрибути її психодуховної активності, пояс-

нити особливості сприйняття нею явищ навколишньої дійсності та спрогнозувати її подальші вчинки, стиль і спосіб життя.

3. У результаті емпіричного пошукування вибірка розподілилась на чотири групи, що утворили своєрідні *типи інтенційності*: когнітивний відзначається цілеспрямованістю, осмисленістю, автентичним самосприйняттям, здатністю до задоволення власних потреб і бажань, позитивною оцінкою життя в цілому; представники емоційно-мотиваційного типу прагнуть до саморозвитку й самоосвіти, спрямовані на реалізацію своїх природних обдарувань, здатні до співпереживання, лабільні у взаємодії з довкіллям, майстерні у встановленні довірливих стосунків з іншими, мають реалістичний погляд на життя; поведінковий профіль характеризується здатністю до нестандартної поведінки та мислення, незалежністю, реалістичністю домагань, самовпевненістю, відкритістю новому досвіду; представникам "загальної осмисленості життя" (або ж смисложиттєвого зорієнтування) властива опора на загальнолюдські цінності, нонконформізм, орієнтація на власні принципи віднаходження вартісних пріоритетів, вони ефективно реалізуються у безпосередній взаємодії зі світом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 688 с.
2. А. с. Тест-опитувальник компонентів асертивності (ТОКАС) / О. П. Саннікова, О. І. Санніков, Н. М. Подольк. № 49766; заяв. 15.04.2013; реєстрац. 19.06.2013. 76 с.
3. Брентано Ф. Избранные работы. Москва: Дом интеллектуальной книги, 1996. 176 с.
4. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Киев: Наукова думка, 1989. 198 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / ред. В. В. Бычков, П. П. Гайденко, М. Н. Громов и др. Москва: Изд-во "Наука", 2000. 495 с. (Серия "Памятники философской мысли")
6. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Санкт-Петербург: Изд-во "Владимир Даль", 2004. 400 с.
7. Гуссерль Э. Картезианские размышления. Санкт-Петербург: Наука; Ювента, 1998. 315 с.
8. Кант И. Рефлексії до критики чистого розуму. Київ: Юніверс, 2004. 464 с.
9. Мамардашвілі М. К. Проблема свідомості і філософське покликання. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 19–27.
10. Маслоу А. Г. Новые рубежи человеческой природы. Москва: Смысл, 1999. 428 с.
11. М'ясоїд П. А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 558 с.

12. Роджерс К. О становлении личностью. Психотерапия глазами психотерапевта / пер. М. М. Исениной, под ред. Е. И. Исениной. Москва: Изд-во "Прогресс", 1994. 256 с.
13. Санникова О. П. Феноменология личности: Избранные психологические труды. Одесса: СМІЛ, 2003. 256 с.
14. Франкл В. Человек в поисках смысла / общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.
15. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва: Изд-во Института Психотерапии, 2002. 490 с.
16. Фурман А. А. Концепція особистості в аксіологічній психології: контури сутнісної евристики. *Психологія і суспільство*. 2016. № 4. С. 89–103.
17. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
18. Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
19. Фурман А. В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. № 3–4. С. 13–50.
20. Фурман А. В., Фурман О. Є., Шандрук С. К., Гірняк А. Н. та ін. Методологія і психологія гуманітарного пізнання: колективна монографія. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 998 с.
21. Фурман А. В., Фурман О. Є., Шандрук С. К., Гірняк А. Н. та ін. Вітакультурна методологія: антологія. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана: колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ. 2019. 980 с.
22. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2-х т. / под ред. Б. М. Величковского. Москва: Педагогика, 1986. Т. 2. 408 с.
23. Шевеленкова Т. Д., Фесенко Т. П. Психологическое благополучие личности. *Психологическая диагностика*. 2005. № 3. С. 95–121.
24. Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX века: учеб. пособ. Москва, 1996. 416 с. – 391
25. Frankl V. E. *Der Wille zum Sinn*. Bern: Huber. 1982. 272 p.
26. May R. *Man's Search for Himself*. New York: W. W. Norton & Co., Inc. 1953. 281 p.
27. Ryff C. D. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. P. 719–727.
28. Ryff C. D. Psychological Well-Being. *Encyclopedia of Gerontology*. 1996. Vol. 2. P. 365–369.
29. Furman A. A. Personal world as the basis and factor of self-improvement of the human: Collection of scientific articles. Psychology. Pedagogy and Education. *Scientific journal innovative solutions in modern science*. Dubai, UAE. 2017. № 4 (13). 140–153.
- [in Russian].
2. Sannikova, O. P. & Sannikov, O. I. & Podoliak, N. M. (2013). *Test-opytuvalnyk komponentiv asertyvnosti [Assertion Component Test Questionnaire]*. Copyright certificate [in Ukrainian].
3. Brentano, F. (1996). *Izbrannyie raboty [Featured works]*. Moscow: Dom intellektualnoy knigi [in Russian].
4. Burlachuk, L. F. & Morozov, S. M. (1989). *Slovar-spravochnik po psihologicheskoy diagnostike [Dictionary reference book for psychological diagnostics]*. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
5. Hegel, G. (2000). *Fenomenologiya duha [The phenomenology of the spirit]*; Byichkov, V. V. & Gaydenko, P. P. & Gromov M. H. (Eds.) Moscow: Izd-vo "Nauka" [in Russian].
6. Gusserl, E. (2004). *Krizis evropeyskih nauk i transtsendentalnaya fenomenologiya [The crisis of European sciences and transcendental phenomenology]*. Sankt-Peterburg: Izd-vo "Vladimir Dal" [in Russian].
7. Gusserl, E. (1998). *Kartezianskie razmyshleniya [Cartesian Reflections]*. Sankt-Peterburg: Nauka, Yuventa [in Russian].
8. Kant, I. (2004). *Refleksii do krytyky chystoho rozumu [Reflections on the critique of pure reason]*. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
9. Mamardashvili M. K. (2015). Problema svidomosti i filofske poklykannia [The problem of consciousness and philosophical vocation]. *Psykhohihiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 19–27 [in Ukrainian].
10. Maslow, A. G. (1999). *Novyie rubezhi chelovecheskoy prirody [New frontiers in human nature]*. Moscow: Smysl [in Russian].
11. Miasoid, P. A. (2016). *Psykhohihichne piznannia: istoriia, lohika, psykhohihiia [Psychological knowledge: history, logic, psychology]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
12. Rodzher, K. (1994). *O stanovlenii lichnostyu. Psihoterapiya glazami psihoterapevta [About becoming a person. Psychotherapy through the eyes of a psychotherapist]*; Isenina, M. M. (Trans.), Isenina E. I. (Ed.). Moscow: Izd-vo "Progress" [in Russian].
13. Sannikova, O. P. (2003). *Fenomenologiya lichnosti: Izbrannyie psihologicheskie trudy [Phenomenology of personality: Selected psychological works]*. Odessa: SMIL [in Russian].
14. Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskah smysla [Man in search of meaning]*; Gozman, L. Y. & Leontiev, D. A. (Eds.). Moscow: Progress [in Russian].
15. Fetiskin, N. P. & Kozlov, V. V. & Manuylov, G. M. (2002). *Sotsialno-psihologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malyh grupp [Socio-psychological diagnosis of the development of personality and small groups]*. Moscow: Izd-vo Instituta Psihoterapii [in Russian].
16. Furman, A. A. (2016). Kontseptsiia osobystosti v aksiolohichnii psykhohihii: kontury sutnisnoi evrystyky [The concept of personality in axiological psychology: contours of essential heuristics]. *Psykhohihiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4. 89–103 [in Ukrainian].
17. Furman, A. A. (2017). *Psykhohihiia smylozhyttievoho rozvytku osobystosti [Psychology of the meaning-life personality development]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
18. Furman, A. V. (2016). *Ideya i zmist profesiynogo metodologuvannya [The idea and content of professional methodologization]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

REFERENSES

1. Anastazi, A. & Urbina, S. (2001). *Psihologicheskoe testirovanie [Psychological testing]*. Sankt-Peterburg: Piter

19. Furman, A. V. (2018). Metateoretychna mozaika zhyttia svidomosti [Metatheoretical mosaic of the life of consciousness]. *Psykhohohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3–4, 13–50 [in Ukrainian].

20. Furman, A. V. & Co (2019). *Metodohiia i psykhohiia humanitarnoho piznannia [Methodology and psychology of humanitarian cognition]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

21. Furman, A. V. & Co (2019). *Vitakulturna metodohiia: antohiia. [Viticulturnal methodology: an anthology]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

22. Hekhaufen, H. (1986). *Motivatsiya i deyatelnost [Motivation and activity]*. Velichkovskiy, B. M. (Ed.). Vol. 2. Moscow: Pedagogika [in Russian].

23. Shevelenkova, T. D. & Fesenko, T. P. (2005). Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti [The psychological well-being of the individual]. *Psihologicheskaya diagnostika – Psychological diagnosis*, 3, 95–121 [in Russian].

24. Yaroshevskiy, M. G. (1996). *Istoriya psihologii ot antichnosti do serediny XX veka [The history of psychology from antiquity to the middle of the XX century]*. Moscow [in Russian].

25. Frankl, V. E. (1982). *Der Wille zum Sinn*. Bern: Huber [in German].

26. May, R. *Man's Search for Himself* (1953). New York: W. W. Norton & Co. Inc. [in English].

27. Ryff, C. D. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 69, 719–727 [in English].

28. Ryff, C. D. (1996). Psychological Well-Being. *Encyclopedia of Gerontology*. Vol. 2, 365–369 [in English].

29. Furman, A. A. (2017). Personal world as the basis and factor of self-improvement of the human: Collection of scientific articles. *Psychology. Pedagogy and Education. Scientific journal innovative solutions in modern science*. Dubai, UAE. Vol. 4 (13). 140–153 [in English].

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Анатолійович.

Інтенційність як сутнісна ознака смисложиттєвого буття особистості.

Стаття присвячена проблемі вивчення інтенційності як осереддя становлення смисложиттєвих орієнтирів, соціокультурних поривань і прагнень індивідуально-духовного зростання особистості. Інтенційність як серцевинна особливість людської свідомості бути спрямованою на об'єктивні засновки-маркери буття спонукає особу до віднаходження й осягнення власних мотивів діяльності та передумов учинення в екзистенційному просторі самоздійснення. Смисложиттєве зорієнтування постає мірилом особистісного розвитку, котре засвідчує безмежні горизонти можливої повноцірної самореалізації людини, а організація і систематизація її спрямувань опосередковується інтенційністю як віховою атрибутивною характеристикою психіки, що унапрямує і зосереджує її думки та помисли на певних фактах об'єктивної реальності з урахуванням персональної причетності до них, породжуючи тим самим їх глибоке розуміння і сутнісне осягнення у вимірах власного відповідального прожиття. Так дося-

гається особистісний рівень, стиль чи спосіб життя, коли людина свідомо вибудовує своє повсякдення, керуючись власним розумінням бажаного й належного, визначає виднокрай холистичного бачення світу, себе в ньому, що розкривається через свідомісне охоплення своєї життєвої позиції, водночас опосередковуючись її духовно-практичним ставленням до дійсності. Іntenційність як засаднича й одночасно домінантна функція свідомості тут постає як формовивяз інтелектуальних потуг і сутнісних сил людини, особистісний вектор яких центрується на розумній організації, відповідальному усуб'єктненні і свідомісному розширенні горизонтів буття. Для повноцінного емпіричного дослідження смисложиттєвої сфери особистості як теоретичного конструкту, світоглядної універсалії і феноменальної плероми (тобто повноти, множини) використана низка методик (вивчення благополуччя, асертивності, самоактуалізації), що дає змогу визначити їх взаємозв'язок зі складниками інтенційності (установчим, когнітивним, емоційно-мотиваційним і поведінковим компонентами) як багатопараметричного індикатора смисложиттєвого зорієнтування людини. Отримані дані дозволяють рефлексивно оцінити змістовні риси-якості внутрішнього світу особистості, якісно охарактеризувати атрибути психічної активності на суб'єктно-індивідуальнісному рівні її життєдіяльності, витлумачити особливості сприйняття нею явищ навколишньої дійсності та спрогнозувати її подальші вчинки, стиль її спосіб життя.

Ключові слова: *буття, особистість, асертивність, благополуччя, інтенція, інтенційність, самоактуалізація, свідомість, смисложиттєве зорієнтування особистості.*

ANNONATION

Anatoliï A. Furman.

Intentionality as an essential feature of the personality's meaning-life existence.

The article is devoted to the problem of the study of intentionality as a basis for the formation of meaningful life-orientations, socio-cultural desires and aspirations of the person's individual-spiritual growth. Intensity as a core feature of the human consciousness is directed at the objective foundations of being motivates the person to find and understand his own motives for activity and prerequisites for committing self-fulfillment in the existential space. Meaning-life orientation is a measure of personal development, which attests to the infinite horizons of possible full self-realization of the person, the organization and systematization of his directions is mediated by intentionality as an eddy attributive characteristic of the psyche. It directs and focuses his thoughts on certain facts of objective reality taking into account personal involvement in them, thus giving rise to his deep understanding and essential understanding in the dimensions of his own responsible life. In this way the personal level, style or way of life is reached, when a human consciously builds his daily life, guided by his own understanding of the desired and proper, determines the horizon of a holistic vision of the world, of himself in it, which is revealed through the comprehension

of his life position, while at the same time mediating his spiritual and practical attitude to reality. Intentionality as a fundamental and at the same time dominant function of consciousness appears here as a formulation of the intellectual efforts and essential forces of human, whose personal vector is centered on the rational organization, responsible personification and conscious expansion of the being horizons. For a full empirical study of the meaning-life sphere of personality as a theoretical construct, world-view universalities and phenomenal pleroma (that is completeness, multiplicity) a number of techniques is used (the study of well-being, assertiveness, self-actualization), which allows to identify their relationship with the constituents of intentionality (constituent, cognitive, emotional and motivational, behavioral components) as an indicator of person's meaning-life orientation. The obtained data allow us to reflexively evaluate the substantive traits-

qualities of the person's inner world, to qualitatively characterize the attributes of mental activity at the subject-individual level of his life, to interpret his perception peculiarities of the surrounding reality phenomena, and to predict his further ways and styles of life.

Keywords: *being, personality, assertiveness, well-being, intention, intentionality, self-actualization, consciousness, meaningful orientation of personality.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Москалець В. П.,
д. психол. н., проф. Шевченко М. Ф.,**

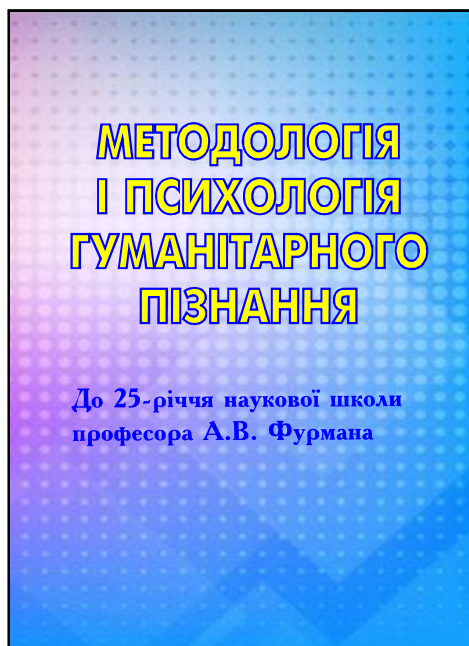
Надійшла до редакції 15.08.2019.

Підписана до друку 20.10.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.А. Іntenційність як сутнісна ознака смисложиттєвого буття особистості. Психологія і суспільство. 2019. №3–4. С. 118–137. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.118>

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

МЕТОДОЛОГІЯ І ПСИХОЛОГІЯ ГУМАНІТАРНОГО ПІЗНАННЯ. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 1000 с.

Пропоноване монографічне дослідження – це фактично другий том колективних напрацювань засновника та учнів першого кола наукової школи проф. Фурмана А.В., у якому із міждисциплінарних позицій системно висвітлюються актуальні питання програмного розвитку та рефлексивного конструювання методології і психології гуманітарного пізнання. У першому інтелектуальному вимірі тривалих пошуків здійснено посферне обґрунтування методології як науки про форми, методи, засоби та інструменти компетентної мислєдїяльності і професійного методологування і як вчинкового задїяння найпродуктивнішого свідомісного каналу постановки і розв'язання різноманітних проблем, а саме архітектоніки парадигмальних досліджень, ресурсів циклічно-вчинкового підходу, онтологічного базису і гносеологічних горизонтів психологічного осягнення дійсності, способів узмістовлення теорії розвитку професійних творчих здібностей, засобів ціннісно-орієнтаційного збагачення вчинкової буттєвості особистості, у другому – зреалізовано похідні наукові проекти методологічно досконалого упрозорення дослідницьких зразків найскладніших

психологічних упредметнєнь: ігрового моделювання життєдїяльності суб'єкта в умовах невизначеності, стратегій взаємодоповнення особистісної адаптованості та економічної поведінки людини у рамках психокультури, рефлексії як здатності, стану, процесу, властивості й водночас особистісної рефлексивності, покомпонентної структурно-функціональної організованості персональної толерантності, модульно-розвивального навчального комплексу як інструменту освітньої взаємодії.

Для методологів і науковців, гуманітаріїв та управлінців, теоретиків і практиків й усіх, хто обрав шлях рефлексивної мислєдїяльності та прагне істотно розширити смислові горизонти власної проблемно-діалогічної свідомості.

Андрій ГІРНЯК

ПСИХОЛОГІЧНА ДІАГНОСТИКА МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЗАСОБАМИ СОЦІОМЕТРИЧНОГО ОПИТУВАННЯ

Andrii Hirniak

PSYCHOLOGICAL DIAGNOSTICS OF INTERPERSONAL INTERACTION BY MEANS OF SOCIOMETRIC SURVEY

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.138>

УДК: 159.9.072.432

Постановка суспільної проблеми. Соціальні дистанції між людьми у сучасному глобалізованому постіндустріальному світі все більше зростають, що зумовлює втрату причетності до спільної справи, виникнення відчуття ізольованості, екзистенційної маргіальності. Соціальна дистанція, наголошує Я.Л. Морено, яка не співвідноситься з близькістю, спричинює символізм, номіналізм, врешті-решт, соціальну нереальність [3, с. 115].

Кожна людина, взаємодіючи з різноманітними соціальними утвореннями, отримує відчуття підтримки, задовольняє свої потреби у безпеці, причетності, визнанні та самоствердженні, а також набуває упевненості в тому, що її поведінка буде адекватно винагороджена відповідно до рівня соціальних очікувань. Саме в малій групі (сім'ї, групі дитсадку, шкільному класі, академічній групі, трудовому колективі тощо) особистість не тільки соціалізується, а й проводить більшу частину свого життя. Тому природне прагнення людей до спільної діяльності з метою задоволення як вітальних, так і вищих – екзистенційних і духовних – потреб, передбачає неминуче їх задіяння у систему швидкоплинних чи тривалих, опосередкованих чи безпосередніх взаємодій. Відтак зростає потреба в достовірних діагностичних процедурах, спрямованих на з'ясування психоемоційних зв'яз-

ків між учасниками міжособистісної взаємодії у різних сферах життєдіяльності, визначенні тих передумов, які підвищуватимуть ефективність освітньої чи виробничої діяльності у багато разів. Закономірно, що для менеджменту (зокрема освітнього) як системи управління людськими ресурсами виняткової ваги набуває питання стадій розвитку первинної групи, рівнів її згуртованості та об'єктивного виявлення індексів її зінтегрованості. Однією з визнаних методик вивчення структури внутрішніх групових зв'язків, самопочуття особистості у первинних і вторинних групах є соціометрія, діагностичний, профілактичний та терапевтичний потенціал котрої потребує збагачення новими теоретичними і прикладними розробками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Історія соціометрії як своєї рідної теорії про суспільство і, як методу його дослідження пов'язані з ім'ям **Якоба Леві Морено (1889–1974)**. Вчений вважав соціометрію наукою, що займається математичним дослідженням таких аспектів: 1) психологічних властивостей популяції; 2) розвитку й організації групи і становища в ній індивідів; 3) організацію групи не зі сторони її зовнішньої, поверхневої структури, а з її внутрішньої організованості [3, с. 85]. Соціометрія, на думку Р. Золотовіцького, – це не тільки особлива школа соціальної науки і практики, не

лише підхід до вивчення будь-яких соціальних явищ, а й мова спілкування усіх гуманітаріїв, на якій може бути сформульована модель будь-якого рівня складності і якою можна послуговуватися для пошуку комплексного вирішення багатьох проблем [2, с. 107; 7; 8].

У різний час науковцями пропонувалися доповнення показників, за допомогою яких визначалися якісні параметри функціонування малої групи. Зокрема, у роботі О.Р. Мухатдінової запропоновано спосіб вимірювання та оцінки структури міжособистісних взаємин у малих групах, котрий базується на теорії нечітких множин. Водночас, зважаючи на певні обмеження соціометричних процедур, О.Ю. Солнишковим запропоновано математичні моделі, що уможливають у зручному для кількісного аналізу вигляді моделювати взаємини в малих групах будь-якої чисельності. Своєю чергою, Ю.В. Беліковою обґрунтовано спосіб дослідження групових емоцій методом соціометрії, що дає змогу побудувати *емоціограму* – графічне вираження різних групових емоцій, обчислених за результатами соціометрії, що має як якісний характер (указує, які саме емоції переважають щодо індивіда), так і кількісний (виявляє силу цих емоцій) [1, с. 8; 4; 5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. У розмежуванні рівнів розвитку малої соціальної групи як колективу (номінальна група, група-асоціація, група-кооперація, група-автономія, колектив) одним із вирішальних критеріїв є рівень міжособистісної взаємодії її членів. Власне остання може бути об'єктивно діагностована шляхом соціометричного опитування і визначення індексів згуртованості групи. Однак станом на сьогодні відсутні чіткі кількісні показники меж тих чи інших рівнів згуртованості чи експансивності взаємодії, котрі б давали змогу дослідникам чітко ідентифікувати ступінь розвитку окремої соціальної групи. Також не до кінця рефлексовані та процедурно мало враховувані у соціометрії роль, місце та вагомість когнітивної та емоційної складових узагальненого показника індексу згуртованості групи. Саме на вирішення окресленого наукового кола завдань й спрямована пропонована стаття.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Визначення за допомогою соціометричного опитування тенденцій та закономірностей розвитку студентського колективу як найвищого рівня взаємодії членів групи, а

також емпіричне встановлення та теоретичне обґрунтування кількісних меж / порогів (мінімумів і максимумів) індексів згуртованості академічних груп та експансивності взаємодії її членів на кожному із рівнів їх становлення на шляху до сформованого колективу (номінальна група, група-асоціація, група-кооперація, група-автономія, колектив).

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Соціометрія як метод соціально-психологічного пізнання дає змогу дослідити характер і динаміку внутрішньогрупових процесів, виявити неформальних лідерів та їх мікрогрупи, визначити міжособистісні взаємини у середині мікрогруп та між ними, з'ясувати соціометричний статус (місце кожного члена групи) у системі міжособистісних стосунків, ієрархію статусів усіх членів групи, а також вчислити коефіцієнт згуртованості групи як колективу (власне стан соціально-психологічного клімату).

Основним чинником вибору в системі міжособистісних ставлень є *“симпатія – антипатія”*, що демонструє рівень популярності чи непопулярності членів групи. Однак у нашому дослідженні, крім зазначеного критерію, індекс згуртованості групи диференційовано на когнітивну та емоційну складові, що відображає переважання раціонально-логічного чи образно-емоційного способу опрацювання особою інформації. Зокрема, студентам запропоновано дати відповідь на чотири запитання (так звані соціометричні критерії вибору): “З ким із присутніх ти хотів би готуватися до іспиту?” та “З ким із присутніх ти НЕ хотів би готуватися до іспиту?” (когнітивна складова) (*табл. 1*); “Кого із присутніх ти б запросив до себе на вечірку?” та “Кого із присутніх ти б НЕ запросив до себе на вечірку?” (емоційна складова) (*табл. 2*). Така наша ініціатива зумовлена тим, що раціональний та емоційний вибори потенційно дадуть змогу не тільки виокремити різні когорти лідерів (наприклад, лідери за критерієм “навчання” можуть виявитися аутсайдерами за критерієм “дозвілля” і навпаки), а й більш точно виявити специфіку внутрігрупової міжособистісної взаємодії.

Збір емпіричних матеріалів відбувався впродовж листопада і грудня 2017 року в трьох університетах, які репрезентують Захід, Південь і Центрально-Східну частини України. Всього опитано 1068 студентів із 52 студентських академічних груп, із них: 1) Тернопільський національний економічний університет

Таблиця 1

Соціометрична матриця виборів, здійснених студентами групи СР-21 ТНЕУ
(когнітивний компонент)

Загальна к-сть студентів: 22; із них присутніх: 21. Староста: Наталія Г. Дата проведення: 15.11.2017 р.

№ з/п	Кого вибирають Хто вибирає																						
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	
1	Андріана Б.	X		+3н				-2в		+1в		-1в	+2н								-3н		
2	Іванна В.		X	+3н				-1в					-3н		+2н			+1в	-2н				
3	Олег В.			X	+3н				-1н			-3н	-2н		+2н	+1н							
4	Ірина Г.	+3н	-2н		X				-1н			-3н		+2н		+1в							
5	Наталія Г.					X	+1в		+2в										-3н			+3в	
6	Олена Д.					+1в	X	-1н	+2н									-3н	-2н			+3в	
7	Віталій З.	-3в	-2в	+2н		+3н		X												-1в	+1в		
8	Анастасія К.					+2в			X			+1в			+3н		-3в	-1н				-2н	
9	Каріна К.	+2в							-2н	+3н	X		-1н		+1н					-3н			
10	Вадим К.	+3н									X			-2н	+1н	-3н	+2в			-1в			
11	Данісла К.	-1в							+1в			X	-3в		+2в	-2н						+3в	
12	Олег К.			+1н									-3в	X			+2в			-1в	+3н	-2н	
13	Назар Л.				+2н							+1н		X	+3н		-1н		-1н			-3н	
14	Тетяна М.	+3н	-3н		+1в				-1н			+2в			X		-2н						
15	Юлія О.		-2н	+3н												X			-3н	-1н		+1в	+2в
16	Назарій П.								-3в		+1в	-2н	+2в				X			-1н			+3н
17	Софія П.	+1н	+3в						-2н		+2н	-1н							X				-3в
18	Юлія П.	+1н				+3н		-1в			-2в		-3в		+2н					X			
19	Олександр Р.					+2н		+1в	+3н			-1н			-2н	-3н					X		
20	Анастасія С.								-1н			+2в			+3н	+1в			-2в	-3н			X
21	Діана Т.		-1н			+3в	+2в				-3н					+1в			-2н				X
Симпатії, Σ 63		6	1	5	3	6	2	1	5	2	1	5	2	2	9	2	2	1	0	2	2	4	
Взаємні симпатії, Σ 30		1	1	0	1	3	2	1	2	1	1	3	1	0	2	2	2	1	0	1	2	3	
Антипатії, Σ 63		2	5	0	0	0	0	10	2	2	2	7	5	0	2	2	4	6	9	1	4	0	
Взаємні антипатії, Σ 17		2	1	0	0	0	0	3	1	0	1	2	2	0	0	0	1	1	3	0	0	0	

Таблиця 2

Соціометрична матриця виборів, здійснених студентами групи СР-21 ТНЕУ
(емоційний компонент)

Загальна к-сть студентів: 22; із них присутніх: 21. Староста: Наталія Г. Дата проведення: 15.11.2017 р.

№ з/п	Кого вибирають Хто вибирає																							
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21		
1	Андріана Б.	X						-3н		+2в	+3в	-1н				-2н			+1в					
2	Іванна В.	+2н	X					-1в		-3н				-2н		+3н			+1в					
3	Олег В.		-1н	X	+1в				+3н						+2в					-3н		-2в		
4	Ірина Г.		-2н	+3в	X				-1н					-3н	+2н	+1в								
5	Наталія Г.		-1н			X	+1в		+2в										-3н			-2н	+3в	
6	Олена Д.		-3н			+1в	X	-1н	+2в													-2н	+3в	
7	Віталій З.		-1в					X					+3н			+2н				-3в	+1в	-2н		
8	Анастасія К.		-3н			+2в	+3в		X			+1в					-1н					-2н		
9	Каріна К.	+2в								X		-1н	-3н					+1в				-2н	+3н	
10	Вадим К.	+3в		-1н		-3н					X			+2н			+1в			-2в				
11	Данісла К.		-2н			+2н			+1в			X	-3в	+3н				-1н						
12	Олег К.												-2в	X	+2в			+1в			-1н		-3н	+3н
13	Назар Л.			+2в		+1н								+3в	X						-3н		-1н	
14	Тетяна М.		-3н		+1в				-1н					+2н	-2н	+3н	X							
15	Юлія О.		-2н			+3н											X			-3в	-1н		+1в	+2в
16	Назарій П.										+1в	-2н	+2в				-3н	X		-1в			+3н	
17	Софія П.	+2н	+3в							+1в							-2в		X		-3н		-1в	
18	Юлія П.	+2в				+3н		-1в			-2в							-3в		X			+1н	
19	Олександр Р.							+1в	+2н					+3н		-1н	-3н			-2н	X			
20	Анастасія С.				-1в								+3н				+1в	-3н	-2в				X	+2н
21	Діана Т.		-1н			+2в	+3в				-2н						+1в			-3н				X
Симпатії, Σ 63		5	1	2	2	7	3	1	5	2	2	3	4	6	2	3	2	2	1	1	1	1	8	
Взаємні симпатії, Σ 40		3	1	2	2	3	3	1	3	2	2	1	2	2	1	2	2	2	1	1	1	1	3	
Антипатії, Σ 63		0	10	2	0	1	0	6	0	3	1	4	5	0	1	4	3	5	9	0	9	0		
Взаємні антипатії, Σ 15		0	1	1	0	0	0	2	0	0	1	1	1	0	0	0	1	2	3	0	2	0		

Умовні позначення: «+» - симпатія; «-» - антипатія; «в» - взаємний вибір; «н» - невзаємний вибір.

– 28 студентських академічних груп (опитано 588 студентів 1-5 курсів спеціальностей соціо-гуманітарного спрямування); 2) Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського – 12 студентських академічних груп (опитано 238 студентів 1–5 курсів спеціальності “Психологія”); 3) Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка – 12 студентських академічних груп (опитано 242 студента 1-5 курсів спеціальності “Психологія”).

Наголошуючи на принципі конфіденційності, студентам пропонувалося вибрати із присутніх одногрупників трьох осіб, до кого вони відчують симпатію за вище означеними критеріями і записати їхні прізвища на розданих їм аркушах паперу в спадаючому порядку (в першу, в другу, у третю чергу). Те ж саме вони мали виконати, керуючись почуттям антипатії.

Заповнені аркуші були зібрані у складеному вигляді та оброблені за такою процедурою: 1) у таблиці результатів (вертикаль соціометричних матриць) (див. *табл. 1, 2*) записувались імена усіх присутніх членів групи (під відповідними номерами) й тільки їх номери там, де горизонталь матриці; 2) на відповідних перетинах цифрами 1, 2, 3 позначалися ті, кого вибирає кожен студент в першу, другу і третю чергу за критерієм симпатії “+” та антипатії “-”; 3) знаходилася сума зафіксованих позитивних і негативних виборів (кількість цифр у стовпчиках із відповідним знаком); 4) визначалась і підраховувалась кількість отриманих кожним студентом взаємних виборів (окремо взаємні симпатії та взаємні антипатії).

Загальна кількість позитивних виборів є показником популярності (референтності) студента у групі, що дає змогу з’ясувати становище кожної особи в групі і диференціювати їх на чотири категорії: соціометричні “зірки” / лідери (6 і більше виборів); сприятливе становище – популярні особистості (3–5 виборів); несприятливе становище – непопулярні особи (1–2 вибори); “ізолювані” або аутсайтери (0 виборів).

У поданому нами прикладі “соціометричними зірками” за когнітивним критерієм є особи під номерами 14, 1, 5 (Тетяна М., Андріана Б. і Наталія Г.), котрі набрали найбільшу кількість виборів (відповідно 9, 6 і 6). Водночас показовим є те, що за емоційним критерієм “соціометричними зірками” стали інші студенти, а саме 21, 5, 13 (Діана Т., Наталія Г., Назар Л.). Лише формалізований лі-

дер (староста групи Наталія Г.) присутня у двох номінаціях, однак не з найвищими показниками. Подібна ситуація склалася і з антирейтингом, у якому зазвичай різні особи викликають найбільшу антипатію у своїх одногрупників за когнітивним та емоційним критеріями.

Із одержаного співвідношення загальної пострічкової суми виборів до взаємних нами підраховувався індекс рівня згуртованості групи студентів на конкретному етапі її розвитку. Зокрема, щоб знайти індекси згуртованості групи СР-21 за критерієм симпатії, потрібно було спочатку визначити індекс її згуртованості на когнітивному рівні (себто пострічкову суму взаємних показників симпатії поділити на пострічкову суму звичайних показників симпатії: $30 / 63 = 0,4762$, що еквівалентно 47,62 %) і на емоційному (аналогічно: $40 / 63 = 0,6349$, що дорівнює 63,49 %). Відтак загальний показник згуртованості групи СР-21 за критерієм симпатії знаходився як середньоарифметичний результат (Д) від двох попередніх індексів ($(0,4762 + 0,6349) / 2 = 0,5555$, що еквівалентно 55,55 %). Така ж сама процедура проводилася для визначення загального індексу згуртованості групи СР-21 за критерієм антипатії, котрий дорівнює 0,2540, тобто 25,4 %.

Узагальнені показники за критерієм симпатії / антипатії, що характеризують рівень згуртованості студентських академічних груп 1–5 курсів спеціальностей “Психологія” та “Соціальна робота” ТНЕУ, подані у *табл. 3*. Аналізуючи їх, на перший погляд, видається, що тут ми зіштовхуємося з парадоксальним фактом: узагальнені показники індексу згуртованості груп (за критерієм симпатії) у студентів спеціальності “Психологія” зменшуються з кожним наступним курсом навчання (1 курс – 61,12%, 2 – 53,7 %, 3 – 48,49 %, 4 – 44,7 % і 5 курс – 42,44 %) . Подібна ситуація простежується і в групах студентів спеціальностей “Право”, “Документознавство” і частково “Соціальна робота”. Однак при більш детальному аналізі виявляється, що узагальнені показники індексу згуртованості груп (за критерієм антипатії) у цих самих студентів зменшується ще більш різкіше. Відтак у розвитку студентських груп простежується загальна закономірність: хоча рівень симпатії їх членів з кожним курсом навчання незначно зменшується внаслідок індивідуалізації та труднощів повторної реінтеграції студентів, проте антипатія і неприязнь між ними зменшується набагато швидшими темпами. Отож,

Таблиця 3

Емпіричні показники внутрішньогрупової взаємодії студентів спеціальностей “Психологія” та “Соціальна робота” ТНЕУ, що одержані за результатами соціометрії Дж. Морено, проведеної впродовж листопада-грудня 2017 р. (вибірка – 283 особи, 14 груп)

Спеціальність	Курс навчання	Шифр групи	Індекси згуртованості групи						Індекс експансивності взаємодії членів групи	Рівень розвитку групи як колективу
			Когнітивна складова		Емоційна складова		Узагальнений показник			
			Симпатія	Антипатія	Симпатія	Антипатія	Симпатія	Антипатія		
Психологія	1	ПС-11	0,5556	0,4444	0,6667	0,4444	0,6112	0,4444	0,1668	Асоціація
	2	ПС-21	0,5185	0,3333	0,5555	0,3333	0,5370	0,3333	0,2037	Асоціація
	3	ПС-31	0,4545	0,2727	0,5152	0,2424	0,4849	0,2576	0,2273	Кооперація
	4	ПС-41	0,3030	0,1515	0,5909	0,1667	0,4470	0,1591	0,2879	Кооперація
	5	ПСм-11	0,3732	0,1507	0,4956	0,1611	0,4344	0,1559	0,2785	Кооперація
		Середнє (Δ)		0,4410	0,2705	0,5648	0,2696	0,5029	0,2701	0,2328
Соціальна робота	1	СР-11	0,4359	0,1539	0,6154	0,3333	0,5257	0,2436	0,2821	Кооперація
	2	СР-21	0,4762	0,2698	0,6349	0,2381	0,5555	0,2540	0,3015	Кооперація
		СР-22	0,4468	0,2606	0,6028	0,2296	0,5248	0,2351	0,2897	Кооперація
	3*	СР-31	0,4762	0,4286	0,5476	0,2857	0,5119	0,3572	0,1547	Дифузна група
		СР-32	0,5117	0,2917	0,4583	0,2708	0,4850	0,2813	0,2037	Асоціація
	4	СР-41	0,5000	0,2143	0,5714	0,2381	0,5357	0,2262	0,3095	Автономія
		СР-42	0,5238	0,1191	0,4762	0,1667	0,5000	0,1429	0,3571	Автономія
	5	СРм-11	0,4140	0,1601	0,5952	0,2361	0,5046	0,1981	0,3065	Автономія
		СЗм-11	0,4483	0,1252	0,5301	0,2446	0,4892	0,1849	0,3043	Кооперація
		Середнє (Δ)		0,4703	0,2248	0,5591	0,2492	0,5147	0,2359	0,2788

*Групи розділені на дві внаслідок прийому на 3-ій курс значної частини нових студентів.

індекс експансивності взаємодії членів групи, котрий є математичною різницею між узагальненими показниками індексу згуртованості груп за критерієм симпатії та антипатії, з кожним роком навчання зазвичай невпинно зростає. Винятком із цієї залежності є лише результати індексу експансивності взаємодії студентів третього курсу спеціальності “Соціальна робота”, академічні групи котрих були штучно розділені на дві внаслідок прийому на 3-й курс значної частини нових студентів із коледжів. Також цілком зрозумілим видається незначний спад рівня експансивності взаємодії між членами студентських груп на освітньому рівні “магістр”, оскільки академічні групи колишніх бакалаврів певним чином переформовуються внаслідок інтеграції до їхнього складу студентів з інших ЗВО чи інших спеціальностей.

Ще однією виявленою нами закономірністю є те, що в абсолютній більшості студентських академічних груп показники емоційної складової індексу згуртованості групи за критерієм симпатії значно вищі за аналогічні показники когнітивної складової. У випадку значного дисбалансу між показниками симпатії у вимірі когнітивної та емоційної складових слушно говорити про *нормальну* та *аномальну лінії* розвитку групи. Високий інтегральний показ-

ник згуртованості чи експансивності, але за аномальною лінією розвитку, все ж не приведе у підсумку до гармонізації внутрішньогрупових взаємин, а відтак і до досягнення рівня розвитку колективу. Прикладом такого дисбалансу можуть слугувати показники індексів згуртованості групи ПС-41 (рівень симпатії за емоційною складовою становить 59,09 %, а за когнітивною – лише 30,3%).

Прикметним також є те, що як у когнітивній, так і в емоційній складовій індексу згуртованості усіх студентських груп завжди переважають показники симпатії над показниками антипатії. Хоча їх співвідношення варіюється, але кількісно присутність симпатії, здебільшого, вдвічі більша за наявність антипатії. Очевидно, що переважання показників останньої траплятиметься тільки у разі ескалації в студентській групі конфліктної ситуації чи розвитку інших дезінтегративних процесів. І навпаки, високі показники симпатії є надійними індикаторами психологічного благополуччя групи і наявності сприятливого психоемоційного клімату в ній.

За рівнем психологічної згуртованості прийнято розрізняти такі види груп [6]:

Номінальна група – формальне об’єднання раніше незнайомих людей без спільної мети, тісної інтеграції та взаємодії. Тут відбувається

Таблиця 4

Диференціація етапів розвитку групи за критерієм індексу експансивності взаємодії її членів (вибірка – 1068 осіб)

Закон нормального розподілу (крива Гаусса)	2,5%	13,5%	68%	13,5%	2,5%
Розподіл обстежуваних 52 груп	1	7	35	7	2
Межі індексу експансивності взаємодії членів групи	0 – 0,16	0,17 – 0,20	0,21 – 0,30	0,31 – 0,36	0,37 – 1,0
Рівень розвитку групи	Дуже низький	Низький	Середній	Високий	Дуже високий
Етап розвитку групи	Дифузна (номінальна) група	Асоціація	Кооперація	Автономія	Колектив

знайомство людей, виникають симпатії та антипатії, відбувається первинний розподіл обов’язків у спільній діяльності.

Група-асоціація – група, котра має загальну мету, офіційну структуру, але не діє як єдине ціле, оскільки не має стабільних цілей. На цьому етапі з’являються визнані лідери та актив. Діяльність такої групи малоефективна, оскільки більшість її членів є пасивним гуртом, у якому працюють лише активісти.

Група-кооперація – група з усталеною структурою, високим рівнем підготовленості до вирішення нагальних завдань і готовністю до співпраці. Тут є ініціативний, визнаний та авторитетний актив, який здатен напружено працювати і вести за собою всю групу, хоча й наявний чітко виражений пасив.

Група-автономія – група з достатньо високим рівнем психологічної єдності, внутрішньої згуртованості, соціальної активності та ініціативності. Тут мало виражений поділ за симпатіями та антипатіями. Саме на цьому етапі члени групи ідентифікують себе з нею (“моя група”).

Колектив – група, у якій міжособистісні стосунки опосередковуються суспільно цінним та особистіснозначущим змістом спільної діяльності. Саме завдяки зорієнтованості його членів на суспільну цінність діяльності він вважається найвищим ступенем розвитку групи. Тому будь-яке суспільство прагне відтво-

рити себе в колективах, які втілюють його ідеали та цінності.

Зазначена класифікація різновидів груп за рівнем їхнього розвитку є традиційною і найбільш поширеною. Однак вона, на наш погляд, хибує описовістю, оскільки досліднику важко без додаткових параметрів, критеріїв і кількісних показників об’єктивно встановити і з впевненістю констатувати наявність того чи іншого рівня розвитку групи (особливо, коли йдеться про пограничні діапазони). В контексті завдань нашого дослідження такими об’єктивними параметрами для оцінювання рівня розвитку групи стали *коефіцієнт згуртованості групи та індекс експансивності взаємодії її членів*. Саме кількісні виміри останнього слугували інтегральним показником етапу розвитку групи як колективу; вочевидь без їх наявності неможливо однозначно стверджувати про досягнення групою того чи іншого рівня окремого соціального загалу.

Для цього вся множина зібраних соціометричних показників 52 студентських груп із трьох ЗВО України розмежована нами відповідно до Закону нормального розподілу Гаусса (*див. табл. 4*) і співвіднесена із п’ятьма традиційними етапами розвитку груп. Така своєрідна процедура шкалювання дала нам змогу вперше запропонувати чіткі кількісні параметри розмежування етапів розвитку групи за критерієм індексу експансивності взаємодії її членів.

Параметрично-критеріальне розмежування етапів розвитку малої групи та їх кількісно-якісні характеристики (системно-діяльнісний підхід)

№ з/п	Етапи розвитку групи	Ключові ознаки та сутнісні характеристики етапів розвитку групи	Рівні порядкування / організації елементів	Ключові ознаки та сутнісні характеристики рівнів впорядкування	Стилі взаємодії та їх характеристика	Провідні психологічні механізми	Рівні та межі індексу експансивності взаємодії
1	Дифузна (номінальна) група	<i>Ціль:</i> індивідуальна. <i>Спільна мета:</i> немає. <i>Самоуправління:</i> відсутнє. <i>Емоційний фон:</i> фрустраційний. <i>Спрямованість взаємодії:</i> егоїстична	Конгломерат (лат. <i>Conglomeratus</i> – «скупчений, ущільнений, зібраний»)	Невпорядкована суміш, асорті, механічне поєднання чого-небудь різнорідного, при котрому окремі складові зберігають свої риси й властивості	Уникнення	Менталізація, <u>адаптація</u>	Дуже низький
							0 – 0,16 (одна група)
2	Асоціація	<i>Ціль:</i> мікрогрупова <i>Спільна мета:</i> інтуїтивна. <i>Самоуправління:</i> розрізнені неформальні лідери. <i>Емоційний фон:</i> апатійний. <i>Спрямованість взаємодії:</i> формалізована	Набір	Невпорядкована сукупність підібраних за певним критерієм елементів, що мають здатність до поєднання з метою забезпечення реальних чи потенційних цілей	Нормування та конфронтація	Ідентифікація, <u>інтеграція</u>	Низький
							0,17 – 0,20 (сім груп)
3	Кооперація	<i>Ціль:</i> блокова. <i>Спільна мета:</i> формально-декларативна. <i>Самоуправління:</i> визнані лідери та їх мікрогрупи. <i>Емоційний фон:</i> ситуативно-позитивний. <i>Спрямованість взаємодії:</i> утилітарно-ділова	Комплекс	Певним чином структуроване та ієрархізоване утворення, кожен елемент котрого має своє функціонально закріплене спрямування, зорієнтоване на досягнення конкретної цілі	Конкуренція	Цілепокладання, <u>ідентичність</u>	Середній
							0,21 – 0,30 (тридцять п'ять груп)
4	Автономія	<i>Ціль:</i> групова <i>Спільна мета:</i> варіативна. <i>Самоуправління:</i> ієрархізоване «ядро» колективу. <i>Емоційний фон:</i> стійко-позитивний. <i>Спрямованість взаємодії:</i> особистісно орієнтована, емоційно підтримувальна	Система	Рівень організації, що характеризується системотвірним чинником, автономністю, саморегуляцією, прагненням до самопідтримання і самовідтворення, рекурсивністю та забезпечує результат, вищий ніж у суми його елементів	Консолідація	Персоналізація, <u>індивідуалізація</u>	Високий
							0,31 – 0,36 (сім груп)
5	Колектив	<i>Ціль:</i> суспільно корисна. <i>Спільна мета:</i> наскрізна. <i>Самоуправління:</i> «ядро» колективу та широке делегування повноважень. <i>Емоційний фон:</i> емпатійний, гармонійно-позитивний. <i>Спрямованість взаємодії:</i> альтруїстична	Метасистема (Meta-system)	Надсистема, що створює особливий простір для співіснування й ефективної взаємодії низки систем, кожна з яких реалізуючи свої цілі, сприяє досягненню на новому якісно вищому рівні спільної місії	Взаємодопомога	<u>Рейнтеграція</u> , емпатія, рефлексія	Дуже високий
							0,37 – 1,0 (дві групи)

Пропоновані кількісні виміри розмежування етапів розвитку групи доповнені нами відповідними якісними інтерпретаціями та сутнісними характеристиками, що подані у **табл. 5**.

Для теоретичного обґрунтування пропозованих умовиводів нами співвіднесено не тільки етапи розвитку групи як колективу та відповідні межі індексу експансивності взаємодії, а й стилі взаємодії, провідні психологічні механізми та відповідні рівні впорядкування / організації елементів з їх детальною характеристикою. Також запропоновано ключові ознаки та сутнісні характеристики рівнів роз-

витку групи (ціль, наявність спільної мети, самоуправління, переважаючий емоційний фон та спрямованість взаємодії), котрі можуть стати додатковою процедурною основою для їх рефлексивного розмежування.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Соціометрія як метод психологічного пізнання є доволі ефективним інструментом дослідження внутрішньогрупових взаємин. Однак для отримання за її допомогою високо-

достовірних показників, фіксації рівня популярності/непопулярності членів групи в контексті з'ясування міжособистісних ставлень у системі "симпатія – антипатія" цього методу недостатньо. На наш погляд, потрібно враховувати у ставленні однієї людини до іншої як раціонально-логічну, так і образно-емоційну складову. Адже за одним соціометричним критерієм людина може бути лідером (скажімо, в освітній чи професійній сфері), а за іншим – аутсайдером (наприклад, в духовному вимірі розвитку особистості). Таке твердження підкріплюється й результатами проведеного нами емпіричного дослідження. Зокрема, виявлена нами закономірність полягає в тому, що в абсолютній більшості студентських академічних груп показники емоційної складової індексу згуртованості групи (за критерієм симпатії) значно вищі за аналогічні показники когнітивної складової. Відтак є підстави констатувати, що у випадку значного дисбалансу між показниками симпатії в аспектах когнітивного та емоційного потенціалу груп виправдано говорити про *нормальну* або *аномальну лінії* їх розвитку. Отож навіть максимальний інтегральний показник згуртованості чи експансивності взаємодії членів групи, але за аномальною лінією розвитку, не спричинюватиме гармонізацію внутрігрупових взаємин й не сприятиме досягненню найвищого рівня розвитку колективу.

2. Кожен етап розвитку малої соціальної групи як колективу слід визначати, спираючись не тільки на формальні описові характеристики, а й на об'єктивні кількісні показники. У ролі таких чітких індикаторів нами запропоновано відповідні межі індексу експансивності взаємодії членів групи, а саме дифузна група (0 – 0,16), асоціація (0,17 – 0,20), кооперація (0,21 – 0,30), автономія (0,31 – 0,36), колектив (0,37 – 1,0). Пропоновані діапазони кількісних даних розмежування етапів розвитку групи доповнені нами відповідними якісними інтерпретаціями та сутнісними характеристиками стилів взаємодії, провідних психологічних механізмів і ключових ознак рівнів розвитку групи (ціль, наявність спільної мети, самоуправління, переважаючий емоційний фон та спрямованість взаємодії), котрі слугують додатковою процедурною основою для їх рефлексивного аналізу.

3. За результатами соціометричного дослідження рівнів розвитку студентських академічних груп встановлена загальна закономірність: рівень симпатії між членами групи з кожним

курсом навчання незначно зменшується внаслідок індивідуалізації та труднощів повторної реінтеграції студентів, однак антипатія і неприязнь між ними понижується набагато швидшими темпами. Таким чином, індекс експансивності взаємодії членів групи як результуючий показник різниці індексів симпатії та антипатії з кожним роком навчання, зазвичай, невинно зростає.

4. Міжособистісні взаємовідносини студентів у системі "симпатія – антипатія" є доволі неоднорідними. Здебільшого, як у когнітивній, так і в емоційній складовій індексу згуртованості усіх студентських груп завжди переважають показники симпатії над показниками антипатії. При цьому величина перших кількісно вдвічі більша за другі. Однак антипатійні ознаки взаємин є більш явно виражені хоча і точково сконцентровані, тоді як симпатійні – розмитіші за формою і силою вираження. Аналізуючи ситуацію студентів, які отримали найменшу кількість виборів і перебувають в антагоністичних стосунках з групою, викладачу важливо з'ясувати причини того, "чи група справді не приймає студента?", "чи студент сам свідомо протиставляє себе групі, яка не є для нього референтною?"

5. Соціометрія має стати для викладача/куратора практичним інструментом пізнання та налагодження багатьох аспектів освітньої взаємодії з академічною групою чи конкретним студентом, а саме з'ясування коефіцієнту згуртованості групи та відстеження динаміки її розвитку, визначення неформальних лідерів (їх мікрогруп) та аутсайдерів (ізольованих), окреслення активу групи та налагодження низхідних каналів комунікації, формалізація "соціометричних зірок" шляхом делегування їм повноважень студентського самоврядування, що водночас є пропедевтикою деструктивного самоутвердження неформальних студентських лідерів. Також видача наставником будь-яких завдань чи доручень має відбуватися не для підгруп, сформованих за алфавітним списком, а на виявлені мікрогрупи з уже усталеними міжособистісними зв'язками і розподілом функціональних обов'язків її членів (лідер-керівник, генератор ідей, критик, виконавець, контролер та ін.). Саме такий розподіл доручень забезпечує пропедевтику конфліктних ситуацій, скорочує етап адаптації, понижує конкурування лідерів, пришвидшує розподіл обов'язків у середині підгрупи, забезпечує узгодженість дій студентів, а відтак й підвищує ефективність їхньої освітньої праці.

Потрібно пам'ятати, що результати соціометрії – це лише один зріз, своєрідна “світлина” взаємин між студентами, котра не пояснює глибинних мотивів того чи іншого їх вибору. Крім того, результати є достовірними тільки за конкретно обраними соціометричними критеріями. Тому кількісні показники, які отримані за її допомогою, потрібно доповнювати матеріалами спостережень, бесід, анкетування, аналізу документів, експерименту та інших емпіричних методів.

Перспективою подальших наших досліджень стане з'ясування особливостей міжособистісних стосунків в одностатевих та змішаних колективах, а також виявлення індексів згуртованості малих і середніх соціальних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Белікова Ю. В. Можливості соціометрії у вивченні групових емоцій. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Соціологія. 2011. Т. 156, Вип. 144. С. 6-9.
2. Золотовицкий Р. А. Социометрия Я. Л. Морено: мера общения. *СОЦИС: социологические исследования*. 2002. №4. С. 103-113.
3. Морено Я. Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе : пер. с англ. А. Боковикова. Москва : Академический проект, 2001. 384 с.
4. Мухатдинова О. Р. Построение и анализ социограмм на основе нечеткой логики. *Социология: методология, методы, математическое моделирование (4М)*. 2000. № 12. С. 154-172.
5. Солнышков А. Ю. Алгоритм социометрической диагностики для формальных групп значительной численности. *Социологические исследования*. 2011. № 10. С. 56-68.
6. У світі психології : загальна психологія. URL: <https://alyona-psycholog.jimdo.com/загальна-психологія/загальна-психологія/> (дата звернення: 15.11.2019).
7. Фурман А.В. Обґрунтування системи базових концептів психологічної діагностики. *Психологія і суспільство*. 2007. №4. С. 39-55.
8. Фурман А.В., Дубно А.В. Психодіагностична компетентність соціального працівника : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 102 с.

REFERENCES

1. Belikova, Y.V. (2011). *Mozhlyvosti sociometriyi u vuvchenni hrupovyh emociy* [The possibilities of sociometry in the study of group emotions]. *Scientific works of the Black Sea State University named after Petro Mohyla*. Ser.: Sociology, T. 156, V. 144, 6-9 [In Ukrainian].
2. Zolotovitsky, R.A. (2002). *Sociometriya Y.L. Moreno: mera obscheniya* [Sociometry J.L. Moreno: a measure of communication]. *SOCIS: case studies*, 4, 103-113 [In Russian].
3. Moreno, Y.L. (2001). *Socometriya: Eksperimentalnyi metod i nauka ob obschestve* [Sociometry: An experimental

method and the science of society] : Translater A. Bovikovova. Moscow : Academic project, 384 [In Russian].

4. Mukhatdinova, O.R. (2000). *Poatroyeniye i analiz sociogram na osnove nechetkoy logiki* [Construction and analysis of sociograms based on fuzzy logic]. *Sociology: methodology, methods, mathematical modeling (4M)*, 12, 154-172 [In Russian].

5. Solnyshkov, A.Y. (2011). *Algoritm sociometrycheskoj dyagnostyky dlya formalnyyh grupp znachytelnoi chyslennosti* [Algorithm of sociometric diagnostics for formal groups of significant numbers]. *Sociological studies*, 10, 56-68 [In Russian].

6. *U sviti psichologiyi : zagalna psichologiya* [In the world of psychology : general psychology]. URL: <https://alyona-psycholog.jimdo.com/General Psychology/General Psychology> (accessed: 11.15.2019) [In Ukrainian].

7. Furman, A.V. (2007). *Obgruntuvannya systemy bazovyh konceptiv psichologichnoyi dyagnostyky* [Substantiation of the system of basic concepts of psychological diagnostics]. *Psychology and society*, 4, 39-55 [In Ukrainian].

8. Furman, A.V., Dubno, A.V. (2017). *Psychodiagnostychna kompetentnist socialnogo pracivnyka* [Psychodiagnostic competence of a social worker]. Ternopil : TNEU, 102 [In Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Гіряк Андрій Несторович.

Психологічна діагностика міжособистісної взаємодії зосабами соціометричного опитування.

У статті досліджено один із найскладніших для пізнання психологічних феноменів, а саме внутрішньогрупові стосунки у системах “студент – студент”, “студент – мікрогрупа”, “студент – група”, “мікрогрупа – мікрогрупа”, “мікрогрупа – група” та ін. Автором запропоновано низку удосконалень процедури проведення соціометричного опитування. Зокрема обґрунтована доцільність одночасного застосування декількох соціометричних критеріїв, що дають змогу виявити симпатію/антипатію, зумовлену когнітивною та емоційною складовою. Адже відомо, що одна і та ж особа у своїй соціальній групі може бути соціометричним лідером за одним критерієм і водночас аутсайдером – за іншим. Також на основі узагальнення результатів емпіричного обстеження 52 студентських академічних груп у трьох ЗВО України та теоретичного обґрунтування доцільності і можливості об’єктивного розмежування етапів розвитку малої соціальної групи на матеріалі кількісних показників запропоновано використовувати у ролі критерію такого розмежування кількісні параметри індексу експансивності взаємодії членів групи: дифузна група (0 – 0,16), асоціація (0,17 – 0,20), кооперація (0,21 – 0,30), автономія (0,31 – 0,36), колектив (0,37 – 1,0). Водночас у статті висвітлено низку виявлених у ході дослідження психологічних закономірностей, пов’язаних із виникненням і перебігом процесу міжособистісного контактування у студентських академічних групах. Особлива увага дослідника приділена динаміці внутрішньогрупових взаємин студентів на різних курсах навчання, балансу раціонально-логічних та образно-емоційних спрочинень позитивного мікроклі-

мату малих соціальних груп, а також нормальній та аномальній ліній їх розвитку. Зазначені закономірності і тенденції збагачують предметне поле кількох дисциплінарних гілок психології, а саме педагогічної, вікової, соціальної.

Ключові слова: соціометрія, міжособистісна взаємодія, мала група, колектив, індекс згуртованості, індекс експансивності, соціальна дистанція, інтеграція, симпатія / антипатія.

ANNOTATION

Andrii Hirniak.

Psychological diagnostics of interpersonal interaction by means of sociometric survey.

The article explores one of the most complex for cognition psychological phenomena, namely, intragroup relationships in systems “student – student”, “student – microgroup”, “student – group”, “microgroup – microgroup”, “microgroup – group”, etc. The author proposes a number of improvements to the sociometric survey procedure. In particular, it is substantiated the feasibility of applying several sociometric criteria simultaneously to enable the expression of sympathy / antipathy caused by the cognitive and emotional component. It is known that one and the same person in one’s social group can be a sociometric leader by one criterion and, at the same time, an outsider by another. Also, on the basis of summarizing the results of the empirical survey of 52 student’s academic groups at three HEI (higher education institution) of Ukraine and

on the basis of theoretical substantiation of the feasibility and possibility of objective delimitation the stages of a small social group development on the material of quantitative indicators, it is proposed to use as a criterion for such delimitation the quantitative parameters of the expansiveness index of group members’ interaction: diffuse group (0 – 0,16), association (0,17 – 0,20), cooperation (0,21 – 0,30), autonomy (0,31 – 0,36), collective (0,37 – 1,0). At the same time, the article highlights a number of psychological patterns identified in the course of the study, related to the emergence and course of the process of interpersonal contact in student’s academic groups. The researcher pays a special attention to the dynamics of students’ intragroup relationships in different courses of study, to the balance of rational-logical and figuratively-emotional causes of the positive microclimate of small social groups, as well as to the normal and anomalous lines of their development. These patterns and trends enrich the subject field of several disciplinary branches of psychology, namely: pedagogical, age, and social.

Keywords: sociometry, interpersonal interaction, small group, collective, cohesion index, expansiveness index, social distance, integration, sympathy / antipathy.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Панок В.Г.,
д. психол. н., проф. Фурман О.Є.**

Надійшла до редакції 25.09.2019.

Підписана до друку 02.10.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Гірняк А.Н. Психологічна діагностика міжособистісної взаємодії засобами соціометричного опитування. Психологія і суспільство. 2019. №3–4. С. 119–147. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.138>

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Мирослав Савчин
Здоров'я людини

духовний,
особистісний
і тілесний виміри

Монографія

- » Теоретико-методологічні засади цілісного дослідження здоров'я людини
- » Структурно-функціональна структура здоров'я людини
- » Критерії та методи вимірювання здоров'я людини
- » Функціональна структура, типи та рівні здоров'я людини
- » Фізично-емоційні чинники здоров'я людини

Савчин М.

Здоров'я людини: духовний, особистісний і тілесний виміри : монографія. Дрогобич : ПП “ПОСВІТ”, 2019. 232 с.

У монографії представлено результати цілісного дослідження здоров'я людини як основної характеристики потенціалу та надійності життєдіяльності, індивідуальної цінності та суспільного капіталу. Методологічно обґрунтовано доцільність виокремлення у структурі здоров'я духовного, морального, соціального, психічного, психологічного і тілесного складників, розкрито сутність, критерії та емпіричні показники, зв'язки між ними, з'ясовано стратегії ставлення до здоров'я, його типи та рівні, визначено принципи та завдання поліпшення.

Адресована фахівцям у галузі охорони здоров'я, психології; буде корисна всім, хто зацікавлений у зміцненні здоров'я власного і суспільного.

Анатолій В. ФУРМАН, Анатолій ДОВГАНЬ

**ОНОВЛЕНА СВІТОГЛЯДНА МАПА БУТТЯ,
ОСМИСЛЕНОГО В СУСПІЛЬНОМУ
ТА ОСОБИСТІСНОМУ ВИМІРАХ**

Anatoliy V. Furman, Anatoliy Dovhan

**AN UPDATED OUTLOOK MAP OF BEING, UNDERSTOOD
IN SOCIAL AND PERSONAL DIMENSIONS**DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.148>

УДК: 111 : 159.923 : 316.3

Нещодавно вийшла у світ ґрунтовна монографія відомого українського філософа і психолога Володимира Олексійовича Сабадухи “*Метафізика суспільного та особистісного буття*” (2019), яка присвячена висвітленню історично розлогого й антропологічно зорієнтованого дослідження первоначал квітального людського буття в контексті глобального кризового повсякдення сучасного людства і яка зреалізовує принцип духовної ієрархії та ідею персоналізму, пропонуючи метафізичну теорію особистості та авторський підхід до багатопредметного філософу-

Сабадуха В.О.
Метафізика суспільного та особистісного буття : монографія. Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2019. 647 с.

вання. Це третя монографія, що завершує самотутню трилогію цього автора, до якої, крім названого твору, належать наукові праці, поєднані спільністю задуму і парадигмального способу теоретизування: “*Українська національна ідея та концепція особистісного буття*” (2011, 2012 [4]) і “*Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним*” (2015, у співавт. з О.Ф. Гречаним [5]). Пропонована стаття – це не стільки рецензія у відомому сенсі, скільки розмірковування й узагальнення, навіяні цією цікавою монографією.

Володимир Сабадуха у своєму дослідженні поставив за мету віднайти граничні умови життєдіяльності людини й соціуму – пракорінь (*первоначала*) суспільного буття. Безумовно, мета світоглядно фундаментальна. Для її реалізації він, як непересічний мислитель, намагається цілісно охопити *метафізику* в єдності з філософською антропологією, соціальною філософією та ідеологією. Вочевидь проблема вкрай актуальна як у теоретичному, так і в праксеологічному аспектах.

Не без підстав стверджується, що причини людських негараздів і суто українських зокрема полягають у відсутності першооснов суспільного буття, в необгнуданій стихії людського розвитку. І справді, як тут не згадати картину Пітера Брейгеля-старшого “Сліпі”. Сліпі довели сліпих до екзистенційного вакууму, антрополого-глобальної катастрофи та гібридних війн – реальних ознак Апокаліпсису. Такі результати, як слушно стверджує автор, є проявом матеріалістичної орієнтації людини посереднього рівня духовного розвитку. Отож рецензована монографія сутнісно зорієнтована на осмислення глибинних причин незбалансованого розвитку людського суспільства та з’ясування умов їх подолання.

Філософ стає мудрословом, коли прокладає власні інтелектуальні стежини до розв’язання окремої одвічної проблеми. В. Сабадуха доводить нагальність зміни світоглядної орієнтації у філософуванні і світобаченні: пріоритет матеріального слід замінити на переважання духовного, що здатна реалізувати лише повновагома особистість. Для обґрунтування своєї позиції він, як самобутній теоретик, розробляє авторську – *метафізичну* – теорію особистості. Головне спричинення цього – сьогодні, на його переконання, переважають надзвичайно спрощені філософсько-психологічні погляди на проблему особистості. Автор без будь-якої оглядки на авторитети критикує усталені погляди, що, безумовно, багатьом філософам і психологам не сподобається. Обґрунтовуючи метафізичні постулати і засадничі концепти вказаної теорії, доводить, що багато з того, що написано про особистість, є поверхові, змістовно неглибокі твердження, отримані з позиції людини маси. Тому монографія буде зрозумілою для тих, хто здатний не лише до критичного мислення, а й до виваженої рефлексії над своїм способом життя саме як повноцінної особистості, котра є суб’єктом та об’єктом власного самопізнання і самотворення.

Першоосновами суспільного буття постають пріоритети духовного над матеріальним та особистості над людиною маси. Може виникнути запитання: “А що тут нового”? Для того щоб стала зрозумілою новизна, В.О. Сабадуха досліджує еволюцію поняттєвого у змістовлення терміна “особистість”. Ситуація, що утворилася сьогодні навколо проблеми особистості, нагадує обставини, які мали місце у фізиці наприкінці XIX – початку XX століття навколо будови атома. Тоді фізики опинилися у стані інтелектуального шоку, адже руйнувалася вся попередня система фізичних знань. Щось подібне упроблемнюється й нині, коли філософсько-психологічна спільнота розпочала переосмислювати усталені уявлення про *сутність особистості*. Генеза понятійного витлумачення особистості – це віртуозний за сюжетом філософський детектив: у християнстві під особистістю розуміли досконалу людину, яка здатна панувати над своїми тілесними потребами. Проте епоха Просвітництва без будь-яких доказів, але під впливом колективного несвідомого, проголошує кожному людину особистістю. Утім до сьогодні невідомо, хто і коли довів, що кожна людина обов’язково чи закономірно є особистістю. Виходить, що це ціннісне судження було вигідне певному типу людини, а з часом воно стало основою світоглядної парадигми Нового часу. Монографія піонера-мислителя Володимира Сабадухи розкриває генезу концепту “кожна людина – особистість” і все прагне називати своїми іменами, тобто хто є хто і що є що(?), що світоглядно і психологічно багатьма буде не прийнято, а швидше заперечено.

Зміст монографії руйнує сталі уявлення про *знеособлену парадигму* буття. Але водночас надає підґрунтя для формування нової, власне *особистісної парадигми* буттєвої присутності людини у світі. Книга адресована тим, хто здатний переосмислювати очевидні й загально-визнані речі – схеми-матриці, які не відповідають дійсності. Утім те, що доводить В. Сабадуха, було певною мірою відомо мислителям до епохи Просвітництва. Але прийшла епоха “Розуму” і філософи загубили істини, що стосувалися людської сутності. До епохи “Просвітництва” існували ієрархічні уявлення про людську сутність, панувала концепція онтологічних ступенів духовного розвитку людини: тілесна, зовнішня (посередня) й внутрішня (особистість). Треба визнати, що будь-яка філософська ідея має свою історичну форму

оприявлення. Ідея рівнів духовного розвитку отримала релігійну форму, але це не нівелює її об'єктивної значущості як базової думки про онтологічні шаблї буття людини. Для руйнування релігійної форми цієї в цілому конструктивної ідеї була створена концепція прогресу і сили Розуму, для якого “знання – це сила” (Бекон). Сьогодні все більше стає очевидним, що ці ідеї і сама концепція мають міфологічний характер.

Володимир Сабадуха стверджує, “що ми досі адекватно не прочитали класичну філософію”. Та й філософія особистості закінчується на філософії І. Канта, Г. Гегеля, Ф. Ніцше. І це тоді, коли у радянських ЗВО вчили, що німецька класична філософія антиперсоналістична. Маємо парадокс чи, точніше, обмеженість марксистсько-ленінського бачення. Автор дає зрозуміти, що багато з того, що сказано про особистість у ХХ столітті написано не з позиції Розуму, а з погляду здорового глузду посередньої людини. І це не популізм, а теоретично аргументований висновок. Чому здоровий глузд перемиг та успішно крокує планетою й Україною? Очевидно це сталося тому, що він спочатку перемиг у філософії, коли під впливом колективного несвідомого сформувався максима “кожна людина – особистість”. І всі повірили, що це так і є, адже кому не приємно і не вигідно завжди бути особистістю. А може автор перебільшує? У будь-якому разі він пропонує переосмислити наше розуміння класичної філософії і те, яку роль відіграє цей “гуманістичний” концепт-максима в начебто дегуманізації суспільного повсякдення етносів і народів.

Те, що пише В.О. Сабадуха, сприймається важко, бо свідомість постмодерної людини буквально отруєна гуманістичним концептом “кожна людина – особистість”. Варто задатися вельми слухною низкою запитань: “чому ніхто із філософів не дослідив того, хто і коли довів, що кожна людина є особистість? Чому гуманітарії конвеційно підтримали цей концепт й повелися на догоду колективному несвідомому? Тоді що це за наука, яка піддається впливу колективного несвідомого? І чи можуть бути об'єктивними філософські концепції, що створюються з позиції теорії колективного несвідомого?” За висновками автора, в сучасній філософії є теж міфологічні лагуни, з якими гуманітарно зорієнтовані теоретики не бажать розставатися. А насправді, за влучним висловом Ліни Костенко маємо “дефект головного дзеркала” у розвитку української нації, коли найважливіший телескоп, а саме “весь

комплекс гуманітарних наук, з літературою, освітою, мистецтвом, ... давно застарів, ніколи не модернізується, його обслуга часом не дуже грамотна, а часом й недобросовісна й упереджена, так що нація відбивається не у системі розумно встановлених дзеркал, фокусується не у головному дзеркалі, а в шкельцях некоректно поставлених лінз і призм, що заломлюють її до невпізнання...” [1, с. 8].

Примітно, що автор монографії прагне вибудувати свою концепцію особистості, зважаючи на стихійність як домінуючу тенденцію розвитку сучасного соціуму. З цим можна погодитись при умові, по-перше, що “стихійність розвитку” є лише одна із тенденцій прояву соціальності, але не єдина, і, по-друге, якщо автор підтвердить, що саме стихійність буття соціуму і розвитку особистості є предметом його філософського аналізу. В іншому разі, при беззаперечній позиції, визнаній світовою гуманітарною думкою щодо ідеї Г.В.Ф. Гегеля про суто лінійний спіралеподібний прогрес розвитку суспільства та особи, доведеться визнати, що саме випадок, “чудо”, а не необхідність є домінантою виникнення і формування людини як особистості. А як же тоді бути з відомим постулатом: “Людина є продукт суспільних відносин, і вийти за межі цих суспільних відносин вона не може”? Доречно зауважити, що і сам автор монографії становить своєрідний “продукт” (нехай пробачить за таку аналогію) саме тих соціальних процесів і подій, учасником яких він також був і продовжує бути як особистість.

Отож, особливістю тексту монографії є специфіка прояву в ній авторської свідомості як базової “мислячої субстанції”, котра намагається вийти за межі інтелектуальної реальності із її поліваріантністю тлумачень особистості та суспільства. Чи може натхненник і творець власного монографічного дослідження не особистість? Вважаємо, що він цілісно сформована особистість на відповідних філософських ідеях, етичних принципах і засадах гносеологічного скептицизму. Тому болісно переживає стихію розвитку українського суспільства через тотальну “революційність мас”, демонструючи в тексті монографії власне бачення тенденцій і перспектив розгортання уявлень про особистісне начало в душах мільйонів людей. І В. Сабадуха пропонує на засадах гуманізму, який особисто не сприймає та визнає як світоглядну хибу, нову структуру суспільного буття людини, вершиною розвитку якого вважає *особистість і генія*.

Висновуємо, що подібне інтелектуальне прагнення автора монографії як *гносеологічна ідея* має право на підтримку науковою спільнотою і пересічними громадянами (“посередньою людиною” у термінології самого автора), проте не дає відповіді на питання: кого вважати особистістю? за якими індикаторами – віковими, статевими, соціальними, політичними, моральними, психологічними тощо – класифікувати мільйони людей на особистостей і на не особистостей? Читач, імовірно, також потребує уточнення авторського розуміння того, за якою харизматичною лінійкою слід розмежовувати поняття “добрий геній” та “злий геній”. Адже історія розвитку суспільства знає про практику пошуку генома геніальності конкретної історичної особи та створення цілої теоретико-практичної галузі (до прикладу, ейдетики) вирощення геніальних людей і взагалі ідеальної людини. Філософію ідеального типу людини-чиновника, як відомо, намагався створити М. Вебер. На що саме у буденній практиці суспільного повсякдення його теоретична конструкція перетворилася, історія Європи пам’ятає донині. Тому слушно було б, щоб при побудові авторської типології людини як ідеальної моделі враховувалася аксіологічна складова її сутності, існування взагалі та на конкретних етапах історичного розвитку українського суспільства зокрема. І справді, особистісний аспект пов’язаний з ієрархічними цінностями у їх структуруванні та функціонуванні. Особисте життя не завжди сприяє духовному злету людини. Проте і духовний злет окремої особистості не гарантує їй самісного зростання, душевної гармонії, соціального благополуччя.

На підставі засвідченого нами гносеологічного сумніву в доцільності абсолютизації автором ролі особистості для новаторських соціальних перетворень нагадаємо, що історію творять маси, народ (залежні, посередні люди у прийнятій тут термінології) при відповідній ролі особистості як лідера партії, держави, громадянського активіста (Г. Плеханов, М. Вебер, З. Фройд та ін.). Тим більше, що завжди існували, та й будуть існувати, численні спроби і редуковані версії сформулювати різні підходи до розв’язання проблеми особистості. Хоча в цьому методологічно хаотичному плетиві багатоманітних теорій і концепцій особистості є, звісно, поодинокі винятки. Скажімо, А.А. Фурман у співавторстві з одним із авторів цієї статті, всупереч загальноприйнятим численним теоретичним побудовам (див.

енциклопедичну працю В.В. Рибалки [2]), доводять, що психологічна теорія особистості загалом неможлива, зважаючи на трансцендентальні сутнісні складники-виміри буттєвості особистості; натомість цілком можлива *мета-теорія особистості*, створювана за допомогою новітніх комплексних інструментів методологування, передусім постнекласичної методологічної оптики та багатокомпонентної парадигмально-дослідницької карти (див. [7], а також [6]).

В.О. Сабадуха досить детально розкрив історичні варіанти тлумачення суті буття суспільства і людини. Чітко простежується його домагання виявити об’єктивний зміст поняття “особистість” під час детального вивчення історично розлогого філософського дискурсу проблеми сутності людини та перспектив її майбуття. Тому характерною особливістю теоретико-методологічного змісту тексту монографії є його прихована і неприхована полемічність. Автор не заперечує, що для цих концепцій незмінним є визнання людини в її культурно-історичному вимірі, яка претендує на новаторство, проте заперечує істинність прагнень колег-дослідників описати особистість у її історичних модифікаціях. Ми виявили в тексті монографії один принциповий момент: авторський варіант побудови моделі людини ґрунтуються на формуванні принципово нових категорійних смислів, які дещо виходять за межі традиційно існуючих. Наяву ознаки дихотомійного протиставлення “свій – інший”. Тому в заявленій В. Сабадухою соціокультурній сутності людини нас цікавить категорійно-поняттєвий апарат авторської антропологічної концепції, яка претендує на новаторство. А цього автор прагне досягнути логічним оперуванням тими категоріями, які, з одного боку, є стереотипними при інтерпретації людини та її окремої інтелектуальної проекції – особистості, з іншого – введенням нових понять, які претендують, згідно із його задумом, на повноту розкриття змісту соціального різноманіття індивідуальних проявів людини. Так, у тексті монографії знаходимо поняття “особистість”, “посередня людина”, “залежна людина” [3, с. 297–315, 596–604]. Тому *принцип духовної ієрархії ступенів розвитку* людини автор пропонує покласти в “нормативне розуміння філософської антропології” [Там само, с. 597]. Саме ж розмежування різновидів людини він здійснює на основі застосування методологічного принципу поділу буття суспільства та особи на духовне і матеріальне. І вже на підставі інтерпретації змісту цих двох модусів

буття диференціює типи людини – від “людини залежної” і “людини посередньої” до “особистості” і “людини-генія”. При цьому зі змісту монографії залишається незрозумілим, які із вказаних ознак людськості є найбільш загальними, а які притаманні лише окремим типам людини. Отож потребує подальшого змістового уточнення категорійна палітра визначень метафізичної теорії особистості, аргументовано заявленої Володимиром Сабадухою.

Автор небезпідставно наголошує на тому, що у філософії не склалася універсальна категорійна система розуміння людини, і така пізнавальна ситуація не може задовольнити дослідників проблеми особистості (див. [2; 3-4; 6 та ін.]). Тому людина може сприйматися через неадекватну об’єктивному стану її життєдіяльності матрицю понять і визначень, а це, на його думку, веде до формування хибних, ілюзорних парадигм соціалізації індивіда з подальшими ускладненнями на шляху перетворення його у соціально значущу особистість на рівні особистості чи генія. Викликає сумнів подібне методологічне настановлення хоча б через те, що ніяке суспільство не може складатися лише із одних особистостей чи героїв. Хтось повинен займатися і репродуктивною, рутинною, із позиції ступеня її творчого змісту, діяльністю, від якої “робітник тікає як від чуми” і почуває себе вільно як особистість лише за межами такої праці. Тому доцільно було б розкрити сутність особистості через призму бінарної категорійності “репродуктивне – продуктивне”. Адже людині доводиться рахуватися з реальністю як із сукупною і розчленованою цілісністю суспільного буття, яке володіє власною логікою існування незалежно від цілеспрямованості дії особистості чи генія. І все ж слід визнати, що пошук єдиної методологічної моделі аналізу та інтерпретації сутності особистості на тлі провідних сциєнтичних та антропоцентричних концепцій людини становить певний інноваційний доробок автора.

Позитивним в монографії є застосування *принципу персоналізованої систематизації джерел історії філософії*, у яких розкриваються різні концепції людини. Вочевидь автор намагався не загубити “перлини” філософської мудрості першоджерел, які є втіленням тривалої та виснажливої розумової праці представників відповідних концептуальних підходів, філософських систем минулого і які стали об’єктом інтелектуальної критики в оприлюдненій монографії. Та й не секрет, що сучасну українську – соціально-філософську і психологічну

– науку “лихоманить” у загальному потоці радикалізації світоглядних принципів історичних періодів аналізу людини і суспільства. Вибір персоналій філософської спадщини для обґрунтування В.О. Сабадухою власної концепції особистості зумовлений змістом тих філософських систем, які уможливили формування авторського концептуального підходу до розумінні сутності людини.

Водночас потребує уточнення базисне визначення: що *розуміється автором під метафізикою* і яке місце вона займає в сучасному філософському поступі поряд із філософською антропологією чи історією філософії? При всьому різноманітті чинних моделей методологічного ландшафту соціально-філософської і психологічної науки автор засвідчує ще й власну теоретико-методологічну позицію, правильність обрання якої для заявленої теми дослідження крок за кроком аргументує всім ходом прискіпливого аналізу теоретичної системи особистості. Саме про таку скрупульозність послідовних інтелектуальних дій дослідника В. Сабадухи, здійснених на засадах радикального скептицизму, свідчить текст монографії з першого розділу до загальних висновків.

При всьому різноманітті позитивних з теоретичної та прикладної сторін змісту монографії, все ж її структурна композиція потребує подальшого вдосконалення. На фоні дещо розтягнутих текстуально 1, 2, 3 розділів авторська концепція особистості “губиться” серед різнобарв’я інтерпретаційної критики наявних концепцій буття суспільства і людини як особистості. В другому розділі центральна ідея автора щодо побудови *метафізичної теорії особистості* смислово розмивається нагромадженням інтерпретаційного тексту, “ховається” від читача, а відтак втрачає свій значний евристичний потенціал, хоча змістова і структурна єдність тексту забезпечується зв’язністю його елементів та осмисленістю кожного з них. Тому доцільно було б здійснити переструктурування всього формату монографії: по-перше, доречно скоротити інтерпретаційний зміст розділу “Особистість як субстанція суспільного буття”, по-друге, винести підрозділ 2.7 “Метафізична теорія особистості” цього розділу в самостійний розділ монографії. Також логічно було б оптимізувати задля розуміння соціально-філософської інтерпретації власної метафізичної теорії особистості суто політологічну змістову частину дослідження (розділ 4).

Для визначення методологічних меж застосування “ключових слів” авторів досліджуваних теоретичних систем особистості за на-

явності ідей і локацій евристичного змісту автор монографії застосував елементи компаративного аналізу історично-біографічного і персоналістичного методів, принципи діалектичного мислення: іманентності (об'єктивності), системності, суперечливості, розвитку; метод порівняльного аналізу, традиційний історико-філософський метод у поєднанні з історичною герменевтикою.

Монографічна праця В.О. Сабадухи розширює гносеологічний потенціал вітчизняної соціально-філософської та психологічної думки, віддзеркалюючи зосередженість дослідницької уваги сучасних гуманітаріїв не на чистому теоретизуванні як засобу реконструкції відповідної соціальної ідеї, а на переведенні теоретичної думки у сферу соціально-політичних принципів (розділ 5), що суголосне методологічній функції філософії бути сферою живої мислєдіяльності, тобто не тільки пояснювати світ, а й прагнути змінити його. В даному разі мовиться про формування звільненої від лещат історично обмежених світоглядних парадигм нової особистості, послуговуючись інтелектуальними і світоглядними ресурсами *національного персоналізму*. Саме про це свідчить нестримне бажання автора монографії на тлі ідеологічних, соціальних та моральних колізій в українському суспільстві продемонструвати свою власну ідентичність вособистісненим способом удосконалення своєї індивідуальності як ученого, мислителя, педагога з ідеалом – тією особистістю, котра панорамно постає у заявленій концепції людини. Тому текст монографії є сакральним для її автора. Однак, оскільки в гуманітарному знанні та пізнанні домінує багатозначна логіка інтерпретації, яка засвідчує невизначеність і структурованість важливими атрибутами дослідження, розуміння та пояснення, то ними наповнена і метафізична мапа буття особистості в оригінальному досвіді філософування Володимира Сабадухи.

Окрім того, проникливий розум Володимира Сабадухи розмірковує над проблемою “здрібніння людини” й зокрема філософів (Ф. Ніцше). Філософи втратили відчуття відповідальності за світ, відбулося “забуття буття” (М. Гайдеггер). Докази? Плебс починає відігравати активну роль у Франції, США, не говорячи за Україну чи Росію. Автор підводить читача до висновку: деградація людини й філософії почалися з того моменту, коли філософи не змогли переключитися з питання “Що є істина?” на питання “Хто є істиною?” Запитання “Що є істина?” було неактуальним

уже в епоху Христа, але мудрослови продовжували і нині продовжують на ньому наполягати й не наважуються поставити питання: “Хто є істиною”? Й, мабуть, тому що бояться виміряти себе у ширій відповіді на це запитання, і це по-перше. По-друге, “Що є істина”? похідне від запитання: “Хто є істиною”? Все людське знання має бути підпорядковане духовній самореалізації людини, а не розбудові сфери споживання, матеріальної вигоди і тотального обивательства.

Поліосмислювана в діалозі опонентів та автора монографія закликає читача подолати страх перед власною сутністю, подивитися на себе в дзеркало самості й задати запитання: “А хто я?”. Вочевидь тут є щонайменше три відповіді: тілесна людина (раб власних потреб, одностороння істота), посередня (репродуктивна людина, особа-хам), яка пристосовується до умов з метою отримання вигоди, чи особистість (людина-творець, натхненна особистість), котра здатна вийти у трансцендентне, не лише бути персонально присутньою в ньому, а й діяти відповідно до інтересів суспільства. Тут маємо парадоксальну ситуацію: не зважаючи на таку сміливість думки, ці узагальнення дещо запізнілі, адже сутнісні ознаки-характеристики людини були висвітлені ще у християнському символі Одкровення. За це світоглядне запізнення людство вже сьогодні певною мірою розплачується екзистенційною порожнечою і підходом до прірви антропологічної глобальної катастрофи.

Загалом виникає логічне запитання: “А що пропонує неординарний філософ Володимир Сабадуха?”. Вочевидь переосмислити філософські уявлення про людську сутність, прийняти позицію автора і стати з ним в одну дискурс-школу філософування, або дати категоричну, бажано аргументовану і змістовну, відсіч. Хтось сприйме, а хтось буде заперечувати. Сприймуть ті, хто відкритий до істини, а будуть заперечувати ті, хто не наважиться подивитися на себе з позиції чотирьох ступенів духовного розвитку людини.

На основі метафізичної теорії особистості автор переосмислює ідею А. Августина про два гради (земний і Божий) і в такий спосіб формулює ознаки *особистісної парадигми буття*, авторський підхід до розуміння історії як до інтелектуальної боротьби двох світоглядних парадигм буття – світоглядних узірців-канонів людини знеособленої й особистісно зрілої. Говорячи філософською мовою, існують дві форми буття людини і суспільства. Перша – знеособлена людина, котра відтворює

змертвілі відносини, стосунки й цінності. Змінюються соціально-економічні формації, але суспільство, зауважує Володимир Сабадуха, залишається знеособленим: панує відкрита чи прихована експлуатація, відчуження, духовна порожнеча людського повсякдення. У результаті маємо явно виражені ознаки глобальної катастрофи.

Обговорювана робота має не лише теоретичне, а й фундаментальне прикладне значення. На основі метафізичної теорії особистості автор формулює концептуальні засади *ідеології персоналізму*, себто доктринально утверджує пріоритет духовного й особистості над приватною вигодою, аргументує важливість контролю нації за діяльністю влади, за рівнем морального й духовного розвитку і за способом життя посадових осіб, вимагає прозорості у діяльності публічних персон. Автор доводить, що філософи мають повернути собі першорядне положення в суспільстві, стати втіленням прадавніх, осяяних розумом і досвідом, витоків буття і мудро координувати процес їх реалізації. Філософ має нести відповідальність за якість понять і світоглядну цінність узагальнень, які він віднаходить та обстоює.

Отже, ідея особистісного буття у досвіді філософування В. Сабадухи трансформована в ідеологічний вимір і суспільно прикладну площину, що надає дослідженню певної завершеності. Безумовно, можна знайти у монографії недоліки й сказати, що не всі аспекти проблеми знайшли цілісне висвітлення. Незважаючи на це, авторська концепція вносить суттєві доповнення у метафізику і соціальну філософію й водночас формулює теоретичні засади ідеології персоналізму.

У рецензованій монографії знаходимо відповідь на проблему гібридних війн. Зокрема стверджується, що гібридна війна Росії проти України – це результат відсутності в нас дієвої *національної ідеології*. А тому напрошується висновок: найкоротший шлях до перемоги у війні з Росією – формування ідеології, найкраще – *ідеології українотворення* [8–9]. Виходячи із запропонованої концепції, автор кладе у підґрунтя національної ідеології *ідею особистості* як людини, котра спонукається інтересами суспільства і для котрої *українська національна ідея* стає життєвою програмою дій (див. [3–5]). Отож робота дає одну з оригінальних філософських відповідей на причини гібридних війн, кризу демократії, активізацію плебса у Європі й США. Причина одна – пріоритет матеріального, який буденно реалізовує посередня людина. Варто підтримати думку

автора, що будь-яка ідея потребує відповідних суб'єктів її удіяльнення і повсякденного уреальнення. І тут заслуговують на увагу концепти-метафори метафізичних й концептуальних персонажів, які мають стати втіленням ідеї особистісного буття.

Відомо, що гуманітарні науки й філософія зокрема ще з початку ХХ століття перебувають у стані методологічної кризи. Для виходу з неї потрібний новий парадигмальний задум. В. Сабадуха здійснює спробу відрефлексувати такий задум, і розпочинає це з осягнення широкого смислового горизонту категорійного поняття “особистість” на основі відродження принципу духовної ієрархії, який був заперечений, забутий і вважається антигуманним. Філософ наважується на відродження канонічних вимог цього принципу, хоча, відомо, що такий крок зустрічає не лише інтелектуальну критику, але й психологічний та оргдіяльнісний чи суто поведінковий спротив. Важко наперед визначити, наскільки запропонована ідея-задум буде дієвою та евристичною. Проте однозначно одне: вона вакуально пошук філософських відповідей на нагальні проблеми сьогоденного буття людства.

Рефлексивно опрацьовуване авторами цього тексту дослідження має свої особливості та стиль. Для кожної думки Володимир Сабадуха знаходить предтечу. Такою логікою він доводить, що ідея ступенів духовного розвитку, двох парадигм буття людини й суспільства, ідеологія персоналізму мають попередню історію, а тому є закономірним логічним розвитком філософського дискурсу. За допомогою такої логіки авторські ідеї постають як методологічне завершення і як рефлексивний підсумок надбань попередньої філософської думки.

Загальний висновок автора – *суспільне буття є історією розвитку ідеї особистості як первоначала цього буття* – примушує переосмислювати напрацювання гуманітарних наук. Концепція взаємозумовленого розвитку людини й суспільства постає як закономірний процес оволодіння першою власною сутністю. Безумовно, у процесі смислової реконструкції змісту монографії у читача можуть виникати різні й навіть суперечливі думки. Проте це є типовим явищем у бурхливому ХХІ столітті. Життя змушує переосмислювати модерні й постмодерні уявлення про людину й суспільство, відмовлятися від застарілих “ізмів” і бути відкритими до нових ідей і до пізнання й удосконалення людського ества.

Мабуть, не випадково, що ця праця з'явилася саме в нашій країні, бо ще на початку

90-х років ХХ століття Ліна Костенко зауважила, що Україна перебуває на перетині світових есенційних та екзистенційних суперечностей. В. Сабадуха і сам опинився у стані межового буття, а його праця – це відповідь на життєві та історичні виклики суперечливого й неспокійного сьогодення.

У будь-якому разі філософську спільноту можна привітати з фундаментальним надбанням. Після публікації “Метафізики суспільного й особистісного буття” молодим і зрілим мудрословам буде про що сперечатися й дискутувати. Без перебільшення треба сказати, що монографія реконструює дослідницьку стратегію суспільних наук, змінює її методологічну оптику. Автору варто побажати нових ідей, а читачам мужності, щонайперше без філософських і психологічних упереджень, ознайомитися із розлогою за структурою і багатотою за змістом монографією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Костенко Л.В. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 6-16.
2. Рыбалка В.В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике : пособие. Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко. 2015. 872 с.
3. Сабадуха В.О. Метафізика суспільного та особистісного буття : монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
4. Сабадуха В.О. Українська національна ідея та концепція особистісного буття : монографія. Івано-Франківськ: Фоліант, 2011. 175 с.
5. Сабадуха В.О., Гречаний О.Ф. Філософія здібностей у контексті пріоритету духовного над матеріальним : монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2015. 211 с.
6. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
7. Фурман А.А., Фурман А.В. Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії (частина перша). *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С.25-26.
8. Фурман А.В. Генеза толерантності та перспективи українотворення (комплексний проєкт). *Психологія і суспільство*. 2013. №1. С. 6-20.
9. Фурман А.В. Національна ідея – щит і меч українства. *Психологія і суспільство*. 2012. №3. С 6-10.

REFERENCES

1. Kostenko, L.V. (2015). Gumanitarna aura nacji, abo defekt golovного dzerkala. *Psychologia i suspilstvo*, 1, 6-16 [in Ukrainian].

2. Rubalka, V.V. (2015). Teorii lichnosti v otechestvennoj fylosofii, psichologii u pedagogyke : posobyе. Zhytomyr : Izd-vo ZhHU im. I. Franko [in Russian].

3. Sabaducha, V.O. (2019). Metafizyka suspilnogo ta osobystisnogo buttya : monografiya. Ivano-Frankivsk: IFNTUNG [in Ukrainian].

4. Sabaducha, V.O. (2011, 2012). Ukrayinska nacionalna ideya ta koncepciya osobystisnogo buttya : monografiya. Ivano-Frankivsk: Foliant [in Ukrainian].

5. Sabaducha, V.O., Grechanyj O.F. (2015). Filosofiya zdibnostej v konteksti priorytetu duchovnogo nad materialnym : monografiya. Lugansk: Vyd-vo SNU im. Volodymyra Dalya [in Ukrainian].

6. Furman, A. A. (2017). Psychologia smyslozhyttyevogo rozvytku osobystosti: monografiya. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

7. Furman, A.A., Furman, A.V. (2018). Vchynkova buttevist osobystosti: vid konceptu do metateoriyi (chastyna persha). *Psychologiya i suspilstvo*. 1-2, 25-26 [in Ukrainian].

8. Furman A.V. (2013). Geneza tolerantnosti ta perspektyvy ukrayinotvorennya (kompleksnyj proekt). *Psychologiya i suspilstvo*, 1,6-20 [in Ukrainian].

9. Furman, A.V. (2012). Nacionalna ideya – schut i mech ukrayinstva. *Psychologiya i suspilstvo*. 3,6-10 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович, Довгань Анатолій Олексійович.

Оновлена світоглядна мапа буття, осмисленого у суспільному та особистісному вимірах.

Стаття містить критичний і водночас конструктивний матеріал, що здобутий у результаті розмірковувань, тематизацій та узагальнень, які навіяні монографією відомого українського філософа і психолога Володимира Сабадухи “Метафізика суспільного та особистісного буття” (2019). Вона присвячена рефлексивному висвітленню історично розлогого й антропологічно центрованого дослідження *першооснов (первоначал) спільножиттєвого людського буття* в контексті глобального кризового стану розвитку людства, зреалізовує принципи і нормативи принципу чотириступеневої духовної ієрархії людини (залежна особа, посередня людина, особистість, геній), пропонує *метафізичну теорію особистості* та авторський парадигмальний підхід до розвитку людини і суспільства як до відповіді на глобальні виклики й до розуміння філософських положень персоналізму і ролі метафізичних та концептуальних персонажів в умовах зламу-переходу знеособленого існування. Доведено, що першоосновами суспільного буття постають пріоритети духовного над матеріальним та особистості над людиною маси. Водночас аргументовано сьогочасне переважання у філософській і суспільній свідомості знеособленої парадигми буття над особистісною, яка все ж має гносеологічне підґрунтя і певні перспективи

утвердитися в майбутньому. Розмежування різновидів людини автор монографії здійснює на основі застосування методологемі поділу буттєвого плину суспільства і людини на духовне і матеріальне. І вже на підставі інтерпретації змісту цих двох модусів буття диференціює чотири головних типи людини – залежна, посередня, особистість, геній. Обґрунтовано, що будь-яке людське знання має бути підпорядковане духовній самореалізації людини, а не розбудові сфери споживання, вигоди, соціального обивательства. Крім того, автором сформульовані концептуальні засади *ідеології персоналізму*, яка і від філософів вимагає повернення пріоритетного особистісного положення у суспільстві і відповідальності за світоглядну цінність висловлюваних ними думок, узагальнень, текстів. Загалом презентована монографія реконструює філософськи зрілу дослідницьку стратегію соціогуманітарних наук, змінює її загальноприйнятну методологічну оптику.

Ключові слова: *метафізика, буття, людина, суспільство, особистість, першооснова (пракоріння, первоначала), принцип, субстанція, матеріальне, духовне, теорія, парадигма, залежна особа, посередня людина, геній, гуманітарне пізнання, здібності, трансцендентне, істина, ідеологія, персоналізм, В.О. Сабадуха.*

ANNONATION

Anatoliy V. Furman, Anatoliy Dovhan.

An updated outlook map of being, understood in social and personal dimensions.

The article contains critical and at the same time constructive material derived from reflections and generalizations, inspired by the monograph of the famous Ukrainian philosopher and psychologist Volodymyr Sabadukha, “Metaphysics of social and personal being” (2019). It is devoted to the reflexive coverage of the historically rational and anthropologically centered study of the basic principles of human life in the context of the global crisis of human development, implements the principles and norms of the four-stage spiritual hierarchy principle of human (dependent person, average person, personality, genius) offering a metaphysical theory of personality and an

author’s paradigmatic approach to the development of a person and society as a response to global challenges and to understanding the philosophical positions of personalism and the role of metaphysical and conceptual characters in the conditions of the fracture-transition of impersonal existence. It is proved that the basic principles of social existence are the priorities of the spiritual over the material and personality over the mass of human. At the same time, the contemporary dominance in the philosophical and social consciousness of the impersonal paradigm of being over the personal is argued, which has a basis and certain prospects for establishing itself in the future. The author of the monograph makes the delimitation of human species on the basis of the methodologem application of the everyday life of society and human division into spiritual and material. And already on the basis of interpretation of the content of these two modes of being the author differentiates the four main types of human – dependent, mediocre, personality, genius. It is substantiated that any human knowledge should be subordinated to the spiritual self-realization of human, and not to the development of the consumption sphere, benefits, and social habitation. In addition, the author formulated the conceptual foundations of the ideology of personalism, which requires from the philosophers to return the priority of personal position in society and responsibility for the ideological value of their thoughts, generalizations, and texts. In general, the presented monograph reconstructs the philosophically mature research strategy of the social-humanities sciences, and changes its generally accepted methodological optics.

Key words: *metaphysics, being, human, society, personality, the primary basis (roots, origin), principle, substance, material, spiritual, theory, paradigm, dependent person, mediocre, genius, humanitarian cognition, abilities, transcendental, truth, ideology, personalism, V.O. Sabadukha.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Савчин М.В.,
д. психол. н., проф. Щербан Т.Д.**

Надійшла до редакції 15.10.2019.

Підписана до друку 28.10.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В., Довгань А.О. Оновлена світоглядна мапа буття, осмисленого в суспільному та особистісному вимірах. Психологія і суспільство. 2019. №3–4. С. 148–156. DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.148>

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, надрукованих у журналі “Психологія і суспільство” в 2019 році

МЕТОДОЛОГІЯ ЯК СФЕРА МИСЛІДІЯЛЬНОСТІ

- Бахтін М.М.** До філософії вчинку №1. – С. 5–34
DOI: <https://doi.org/10.2307/431748>
- Кузнецов Ю.Б.** Феномен потоку свідомості в українській літературі та його психоаналітична реконструкція №2. – С. 27–43
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.027>
- Москалець В.П.** Функціонально-психологічна сутність свідомості як рамкової умови пізнання, методологування, віри, мислення, діяльності №1. – С. 35–51
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.035>
- Фурман А.В.,** Методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності №2. – С. 5–26
Шаюк О.Я. у рамках психосоціального теоретизування
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.005>
- Фурман А.В.** Методологічне обґрунтування предметного поля №3–4. – С. 5–37
теоретичної психології
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.005>

ТЕОРЕТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

- Фурман О.Є.** Взаємоспричинення парадигм, стратегій, класів і методів №2. – С. 44–65
соціально-психологічного впливу
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.044>
- Хайрулін О.М.** Каскад ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта №2. – С. 66–97
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.066>

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

- Гончарук Т.В.,** Етнопсихологічні витоки українського характеру №3–4. С. 95–105
Джугла Н.В. в концепції Олександра Кульчицького
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.095>
- М'ясоїд П.А.** Принцип історизму і мислення у психології №3–4. – С. 38–72
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.38>
- Хайрулін О.М.** Ігровий імператив сучасної війни №3–4. – С. 73–94
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.073>

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

- Chavez-Valdez S.M.,** Eight crime factor model for youths in Mexican violence contexts №2. – С. 98–107
Esparza Del Villar O.A.,
Riosvelasco Moreno L.,
Relojo-Howell D.
 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.098>

- Глушко О.І.,** Ціннісний портрет українця, потенційно зацікавленого №1. – С. 52–59
Байєр О.О. у психотерапії
 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.052>

- Пірен М.І.,** Терпимість як загальнолюдська цінність №2. – С. 108–114
Васильків О.В. і психосоціальний феномен
 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.108>

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

- Карпенко Є.В.** Аксиологічний зміст емоційного інтелекту як запорука №1. – С. 67–73
 конгруентного життєздійснення особистості
 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.067>

- Липка А.О.** Відповідальність особистості в контекстах життєвого шляху №1. – С. 74–82
 і соціального повсякдення: психологічний аспект
 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.074>

- Тітов І.Г.** Співвідношення світогляду із структурними компонентами №1. – С. 60–66
 особистості
 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.060>

ПСИХОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- Кононович Т.О.,** Економічна поведінка і процес прийняття рішення: №2. – С. 115–138
М'ясоїд П.А. single case study
 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.115>

ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ

- Яценко Т.С.,** Жертвопринесення у його архаїчній сутності №3–4. – С. 106–117
Манжара С.О.
 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.106>

ЕМПІРИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

- Гірняк А.Н.** Психологічна діагностика міжособистісної взаємодії №3–4. С. 138–147
 засобами соціометричного опитування
 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.138>

- Фурман А.А.** Іntenційність як сутнісна ознака смисложиттєвого №3–4. – С. 118–137
 буття особистості
 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.118>

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПСИХОТЕРАПІЇ

- Бек А.Т.** Когнітивна терапія депресії: теоретична рефлексія №1. – С. 90–100
 та особисті роздуми
 DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.090>

Болтівець С.І. Доктор Аарон Бек: Україна – це країна кохання моїх батьків №1. – С. 83–89
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.083>

Гасюк М.Б., Метод сугестивної терапії у реабілітації хворих №1. – С. 101–108
Нестерак Р.В. з ішемічною хворобою серця та інфаркту міокарда
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.101>

Флярковська О.В. Безпечна школа як трансфер психічного здоров'я здобувача освіти №1. – С. 109–115
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.109>

ПСИХОДИДАТИКА

Данилюк І.В., Школа виховання творчих здібностей В.А. Роменця: №1. – С. 116–122
Ягіяєв І.І. витоки успіху відповідальності психологів
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.01.116>

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ

Липка А.О. Психологічні поради та рекомендації щодо активізації професійної №2. – С. 139–146
відповідальності психологів
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.02.139>

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Фурман А.В., Оновлена світоглядна мапа буття, осмисленого в суспільному №3–4. – С. 148–157
Довгань А.О. та особистісному вимірах
DOI: <https://doi.org/10.35774/pis2019.03.148>

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Сіткар В.
Психологія дитячої субкультури : монографія.
Тернопіль, 2019. 560 с.

У монографії розглянуто структурно-функціональний зміст поняття “субкультура”, теоретико-методологічні засади досліджень у психології із проблематики дитячої субкультури, визначено функціональну типологію дитячих субкультур та здійснено їх різнопарадигмальний соціально-психологічний аналіз. Розроблено і запропоновано психо-соціальну концепцію української дитячої субкультури та розглянуто прикладні аспекти дослідницьких технік і результатів верифікації запропонованої концепції. Обґрунтовано ситуаційні умови і внутрішні чинники оптимізації функціонування дитячої субкультури та наведено рекомендації щодо реалізації психо-соціо-культурних можливостей українського субкультурного соціуму для особистісного розвитку дітей.

Для дослідників, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться соціально-психологічними проблемами субкультури як наукового теоретико-практичного феномену взагалі і дитячої субкультури зокрема.

НАШІ АВТОРИ

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, генерал-полковник українського і зарубіжного козацтва, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Петро М'ясоїд – кандидат психологічних наук, доцент, психолог Полтавської спеціалізованої школи-інтернату № 2, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Полтава.

pmjasojid@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-6564-2368

Олег Хайрулін – кандидат психологічних наук, доцент гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, генерал-майор запасу, м. Київ.

oleg_hairulin@ukr.net

Тетяна Гончарук (Чолач) – доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету, м. Тернопіль.

t.honcharuk@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-5640-2605

ResearcherID: I-2945-2017

Надія Джуугла – викладач кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету, м. Тернопіль.

dzhugla.nv@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5817-9782

ResearcherID: I-3956-2017

Тамара Яценко – доктор психологічних наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук України, заслужений працівник освіти України, завідувачка кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Черкаси.

yacenkots@gmail.com

ORCID 0000-0002-1996-661X

Світлана Манжара – аспірантка кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси.

oleshko_1008@ukr.net

ORCID 0000-0003-1003-0900

Анатолій А. Фурман – доктор психологічних наук, доцент, декан соціально-гуманітарного факультету Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Одеса.

foorman@meta.ua

ORCID: 0000-0002-4446-0549

Андрій Гіряк – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, заступник голови ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.hirniak@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-3854-4866

ResearcherID: I-8130-2017

Анатолій Довгань – доктор філософських наук, професор, професор кафедри українознавства та філософії Тернопільського національного технічного університету імені І. Пулюя, м. Тернопіль.

kaf_fil@tu.edu.te.ua

OUR AUTHORS

Anatoliy V. Furman – doctor of psychological sciences, professor, academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine, head of the psychology and social work department of Ternopil National Economic University, head of PO “Intellectual Headquarters of Civil Society”, co-chair of the Regional Branch of the Sociological Association of Ukraine, member of the National Union of Journalists of Ukraine, Colonel-General of Ukrainian and foreign Cossacks, editor of the Psychology and Society journal, Ternopil.

a.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Petro Myasoid – candidate of psychological sciences, docent, psychologist of Poltava specialized boarding school № 2, member of the editorial board and permanent author of the of Psychology and Society journal, Poltava.

pmjasojid@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-6564-2368

Oleh Khairulin – candidate of psychological sciences, docent of Humanities Institute of Ivan Chernyakhovsky National University of Defense of Ukraine, permanent author of the Psychology and Society journal, Major-General of the Reserve, Kyiv.

oleg_hairulin@ukr.net

Tetiana Honcharuk (Cholach) – doctor of philosophy, professor, head of the philosophy and political science department, Ternopil National Economic University, Ternopil.

t.honcharuk@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-5640-2605

ResearcherID: I-2945-2017

Nadiya Dzhuhla – lecturer at the philosophy and political science department, Ternopil National Economic University, Ternopil.

dzhugla.nv@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5817-9782

ResearcherID: I-3956-2017

Tamara Yatsenko – doctor of psychological sciences, professor, academician of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Honored Education Worker of Ukraine, head of the department of psychology, depth correction and rehabilitation of Cherkasy National University named after Bogdan Khmelnytsky, member of the editorial board and permanent author of the of Psychology and Society journal, Cherkasy.

yacenkots@gmail.com

ORCID 0000-0002-1996-661X

Svitlana Manzhara – PhD student of the department of psychology, depth correction and rehabilitation of Cherkasy National University named after Bogdan Khmelnytsky, Cherkasy.

oleshko_1008@ukr.net

ORCID 0000-0003-1003-0900

Anatoliy A. Furman – doctor of psychological sciences, docent, dean of the social and humanitarian faculty of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynskiy, a member of the editorial board and permanent author of the Psychology and Society journal, Odesa.

foorman@meta.ua

ORCID: 0000-0002-4446-0549

Andriy Hirniak – candidate of psychological sciences, docent, docent of the psychology and social work department of Ternopil National Economic University, deputy chairman of the PO “Intellectual Headquarters of Civil Society”, permanent author of the Psychology and Society journal, Ternopil.

a.hirniak@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-3854-4866

ResearcherID: I-8130-2017

Anatoliy Dovhan – doctor of philosophy, professor, professor of the Ukrainian studies and philosophy department of Ternopil National Technical University named after I. Puliya, Ternopil.

kaf_fil@tu.edu.te.ua

PSIHOLOGIÀ Ì SUSPÌL'STVO
(PSYCHOLOGY & SOCIETY)

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: **Ternopil National Economic University**Co-publishers: **Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine,**
Faculty of psychology Taras Shevchenko national university of Kyiv**Editorial board:***Chairman of editorial advice:* **Krysovatty Andriy** (Professor, Doctor of Economics, Ternopil national economic university)*Editor:* **Furman Anatolii V.** (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil national economic university)*Co-editors:* **Boltivets Serhii** (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Society of Hypnosis),**Furman Oksana** (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil national economic university)*Executive editor:* **Moskal Yurii** (Ternopil national economic university)**Karpenko Zinoviya** (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University),**Maksymenko Yurii** (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian national pedagogical university
named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Moskalets Viktor** (Professor, Doctor of Psychology, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University),**Myasoyid Petro** (Ph.D., Associate Professor, Poltava Specialized Boarding School No. 2),**Panok Vitalii** (Professor, Doctor of Psychology, Ukrainian Scientific-Methodological Center
for Practical Psychology and Social Work of NAPN of Ukraine),**Polunin Oleksiy** (Professor, Doctor of Psychology, Kyiv National University of Trade and Economics),**Savchyn Myroslav** (Professor, Doctor of Psychology, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University),**Sannikova Olha** (Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian national pedagogical university named
after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Tatenko Vitaliy** (Professor, Doctor of Psychology, Institute of social and political psychology of NAPN of Ukraine),**Tomchuk Mykhaylo** (Professor, Doctor of Psychology, Vinnytsia academy of continuous education),**Furman Anatolii A.** (Associate Professor, Doctor of Psychology, South Ukrainian national pedagogical university
named after Kostiantyn Dmytrovych Ushynsky),**Shandruk Serhiy** (Professor, Doctor of Psychology, Ternopil national economic university),**Shevchenko Nataliya** (Professor, Doctor of Psychology, Zaporozhzhia national university),**Shcherban Tetiana** (Professor, Doctor of Psychology, Mukachevo state university),**Yatsenko Tamara** (Professor, Doctor of Psychology, Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University),**Báčová Viera** (Professor, Doctor of Psychology, Institute of experimental psychology of AS Slovakia),**Guseltseva Marina** (Professor, Doctor of Psychology, Psychological institute RAO, Russian Federation),**Kluwe Rayner H.** (Professor, Doctor of Psychology, Hamburg university, Germany),**Racu Igor** (Professor, Doctor of Psychology, Ion Creanga State Pedagogical University of Chisinau, Moldova),**Tratch Roman** (Professor, Doctor of Psychology, American psychological association, USA)*Editorial advice:* **Danyliuk Ivan, Sliusarevskyy Mykola** (vice chairmans), **Bakirov Vil', Kuznetsov Yurii,**
Pasichnyk Ihor, Rybachenko Viktor, Chebykin Oleksiy, Yakovenko Yirii**Adress:**

Lvivska Street, 5a, Ternopil, 46009, Ukraine

call: +38-097-442-75-95;

e-mail: a.furman@tneu.edu.ua<http://pis.tneu.edu.ua>

Registration: KV # 15617-4089 PR 2009.25.12

ISSN 2523-4099 (Online), 1810-2131 (Print)

DOI: <https://doi.org/10.35774/pis>

Subscription index: 21985